

The background of the cover features silhouettes of people walking. At the top, the lower legs and feet of several people are visible, walking towards the right. At the bottom, a larger group of people is shown from the waist up, walking towards the left. Some individuals in this group are wearing traditional Kyrgyz hats (doppo) and carrying items. A large, light-colored, semi-circular shape is overlaid on the left side of the cover, partially obscuring the silhouettes.

Орозалиев Э.С., Мусаева Н.К.,
Тентигова А.И.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ОЙЛОРУНУН ӨНҮГҮҮСҮ

УДК 159.9

ББК 88

О –69

Басып чыгарууга К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Рецензенттер:

Психология илимдеринин доктору, профессор *Ч.А. Шакеева*
Психология илимдеринин кандидаты, доцент *Т.А. Конурбаев*

Орозалиев Э.С., ж.б.

О –69 Кыргыз элинин психологиялык ойлорунун өнүгүүсү: Окуу курал/
Орозалиев Э.С., Мусаева Н.К., Тентигенова А.И. – Б.: «Полиграфбум-ресурсь», 2017. – 176 б.

ISBN 978-9967-458-78-9

Бул окуу куралда кыргыз элинин тарыхында психологиялык ойлордун пайда болуу өзгөчөлүктөрү, психологиялык терең мааниси бар маданий мурастардын орду, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында психологиялык көз караштардын берилиши, жана улуттук маданияттын психологиялык мааниси кеңири чагылдырылды. Ошондой эле бул эмгек Кыргызстанда илимий психологиянын калыптануу өзгөчөлүктөрүн, өнүгүү тенденцияларын жана психология чөйрөсүндөгү көйгөйлүү маселелерди талдоону камтыйт. Окуу курал «Психология» багытында даярдалып жаткан студенттер, магистрлер, психологиянын мугалимдери, мектеп психологдору жана бардык кызыгуучулар үчүн иштелип чыкты.

О 0303020000–17

УДК 159.9
ББК 88

ISBN 978-9967-458-78-9

© Автордук коллектив, 2017

© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2017

КИРИШҮҮ

Психологиялык ой-толгоолор байыркы мезгилдерде эле пайда болуп, өзүнүн өсүү жолунда ар кандай таасирлерге жана тоскоолдуктарга дуушар болуп келет. Эң алгач байыркы Грецияда пайда болгон адамдын ички дүйнөсү тууралуу илим азыркы мезгилде ар тармактуу, кызыктуу жана чоң илимдердин бири болуп эсептелинет. Психология илими философиядан XIX кылымда бөлүнүп, өз алдынча илим катары өнүгүүгө баш койгон¹. Бир кылымдын ичинде (XX кылымдын башында) эң тааал методологиялык кризисти башынан өткөрүү менен бул илим болуп көрбөгөндөй ачылыштарга, теорияларга байып, кыйла өнүгүүлөргө жетишкен. Ал эми азыркы күндө психология илимине көптөгөн талаптар коюлуп, ал ар кыл тармактарда интенсивдүү өнүгүп жатат десек болот.

Психологиянын башкы изилдөө предметтери болуп психика, аң сезим, ички дүйнө, таанып билүү процесстери, журум-турум көрүнүштөрү ж.б. саналат. Психология инсандын ички дүйнөсүндө болуп жаткан психикалык процесстердин тегин, түзүлүшүн, өсүп-өнүгүү өзгөчөлүктөрүн, психологиялык абалдардын сырларын изилдеп келет.

Психология илиминин теориялык-методологиялык негиздерин З. Фрейд, А. Маслоу, Э. Фромм, Л.С. Выготский, В.М. Бехтерев, А.Н. Леонтьев сыяктуу көптөгөн батыш жана орус окумуштууларынын эксперименттери, алгылыктуу изилдөөлөрү, байкоо жүргүзүүлөрү жана талдоолору түзө алды десек болот.

Ал эми кыргыз элинде психологиялык ойлор кантип калыптанган, Кыргызстанда психологиянын илим катары өнүгүшүнө кандай шарттар таасир эткен, бүгүнкү күндө бул илим кандай багыттарда өнүгүүдө ж.б. сыяктуу суроолор пайда болбой койбойт. Коюлган суроолорго жооп берүү максатында ушул эмгекти жазууну туура көрдүк.

¹ Психология илиминин өз алдынча илим болуп калыптанышы 1879-жылы немец окумуштуусу Вильгельм Вундт тарабынан Лейпциг шаарында «Эксперименталдык психология лабораториясынын» негизделиши менен байланышкандыгы тарыхчылардын эмгектеринде айтылат.

Кыргыз элинде психологиялык ойлор совет бийлиги келгенден кийин гана пайда болгон деген да ой өкүм сүрүшү мүмкүн. «Психология» деген түшүнүктү кыргыздар билмек турсун, укпашы да мүмкүн, бирок психологиялык ойлор кыргыз элинде болгон эмес деп айтуу мүмкүн эмес. Себеби кыргыз элинде психологиялык ойлордун жаралышынын тарыхы терең. Анын белгилүү убактысын бөлүп көрсөтүү да мүмкүн эмес. Кыргыз элинин психологиялык көз караштары байыртадан калыптанып, эпикалык формада психологиялык компоненттерге бай оозеки чыгармаларда чагылдырылып келген.

Кыргыз эли эң байыркы жана маданий мурастарга бай, философиялык ой-толгоолору күчтүү элдерден болгон. Ойчулдар адам табиятына, анын ички дүйнөсүнө, адамдар ортосундагы карым катнаштын калыптануу өзгөчөлүктөрүнө байланышкан көптөгөн суроолорго жооп табууга аракеттенишкен. Кыргыз элинде адамдардын ички сезимдерин жакшы түшүнгөн, алардын жүрүм-турумуна так анализ бере алган адамдарды «кыраакы» деп эң сонун атап келишкен. Кыргыз элинде илгертен эле психологиялык мүнөздөгү ойлордун болуп келгенин элдик оозеки чыгармачылык өнөрү, ыр-күүлөрү, салт-санаасы тастыктап келет. Психология деген сөздүн өзү гана кыргыздарга кийинчерээк белгилүү болбосо, анын мааниси небак эле элибизде жашап келген. Мисалы Толубай сынчы, Жайсаң ырчы, Санчы сынчы, Токтогул ырчы, Жеңижок, Арстанбек, Калыгул жана башка көптөгөн даанышмандарыбыздын психологиядан (анын маанисинен) кабары болгон эмес деп ким айта алат? Демек, психология ар бир коомдо мурун да, азыр да, кийин да жашай бере турган адам тууралуу эң кызыктуу окуулардын бири десек болот.

Кыргыз эли өмүр жолунда канчалаган окуяларды, кыйынчылыктарды башынан өткөрсө да тарыхын, маданий мурасын, үрп-адатын унутпай, кылымдан кылымга өткөрүп сактап келет. Байыркы мезгилдерден тартып укумдан-тукумга айтылып, ооздон оозго өтүп келе жаткан оозеки чыгармаларда, салт-санааларда жана жашоо ченемдеринде олуттуу психологиялык ойлор болгонун танууга болбойт. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы адам баласынын өзүнө, бири бирине жана табигатка болгон мамилелерине, көз карашына карата таамай айтылган макал-лакаптарга, афоризмдерге, тамсилдерге, табышмактарга, коомдук турмушка байланыштуу акыл-насаат берүүнү көздөгөн санаттарга, лирикалык ырларга, кызыктуу фантазиялуу жөө жомокторго бай. Кыр-

гыз эли жүрүм-турум, сезим, маанай, акыл-эс, эс-тутум, ойлоону, эрк, абал жана башка ушул сыяктуу психологиялык түшүнүктөр аркылуу ой-калчач келишкен.

Кыргызстандагы психологиянын илим катары өнүгүүсүн изилдөө – кыргыз элинин тарыхына кайрылууну, кылымдардан бери калыптанып келген маданий мурасын изилдөөнү, коомдук, диний шарттарды, өбөл-гөлөрдү талдоону талап кылууда. Ар бир элдин оозеки чыгармачылыгы ошол элдин өзүнө мүнөздүү болгон психологиялык кулк-мүнөзүн, ой-санаасын, ички сезимин, социалдашуу процесстерин, көз карашын чагылдырып турат эмеспи. Ошол себептүү ушул изилдөөбүздө психологиялык ойлорду камтыган кыргыз элинин маданий мурасына көңүл буруп, аларга психологиялык талдоо жүргүзгөнгө аракет жасадык.

Бул эмгекте Кыргызстанда психологиялык ойлордун пайда болушуна бир нече факторлордун таасирин көргөзүүгө аракет кылдык. Аларга кыргыз ойчулдарынын эмгектерин, кыргыз элинин фольклорун, кылымдар бою калыптанган маданий мурасын, акындар поэзиясын, орус окумуштууларынын эмгектерин ж.б. таасирлерди киргизүүгө болот.

Кыргызстанда илимий психология советтик психологиянын күчтүү методологиялык базасынын негизинде түптөлгөн. Социализмди куруу жана калктын сабатсыздыгын жоюу жылдарында педагогикалык билимге ээ кадрларга болгон суроо талап өскөн. Ошондуктан, психология илимин өнүктүрүүнүн алгачкы этабы болуп медициналык жана педагогикалык профилдеги ЖОЖдордо лекциялык курстарды уюштуруу саналган.

Республикада психологиянын өз алдынча дисциплина катары окутулуп, илим катары калыптанышынын алдыңкы саптарында Б.К. Кулдашев, Н.В. Канторович, С.И. Гершун, Н.Н. Палагина, А.А. Брудный, Н.Е. Ведерникова, К. Минбаев, В.В. Соложенкин, Д.М. Лондон, Ш. Жанузаков, А. Ысыкеев, Ж. Жумалиева ж.б. турган. Алардын жетекчилиги менен психология илиминин ар кыл тармактарына кызыккан жана өз алдынча изилдөөгө багыт алган кийинки муундар жаралды. Алар психология илимдеринин докторлору, профессорлор: С.В. Фатеев, Ч.А. Шакеева, А.А. Алдашева, Э.С. Орозалиев, В.П. Иванова жана психология илимдеринин кандидаттары, доценттер: К. Кененбаева, А. Адыкулов, А. Закиров, Т. Конурбаев, Камчыбек уулу Мырзабек жана башкалар. Азыркы күнү республикада өз алдынча фундаменталдык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө мүмкүнчүлүктөрү бар

психологиялык илимий мектептер пайда болду десек болот. Белгилей кетчү нерсе, 2016-жылы (27-апрель) Кыргызстандын психологдорунун Улуттук Коому тарабынан Евроазиялык экономикалык союздун (ЕАЭС) катышуучу өлкөлөрүнүн психологдорунун «Үчүнчү миң жылдыктагы психологиянын вектору» аттуу I Эл аралык форуму болуп өттү. Форумда Кыргызстандагы азыркы илимий жана практикалык психологиянын абалы, көйгөйлүү маселелери жана өнүктүрүү перспективалары талкууланды.

Кыргызстанда илимий психологиянын калыптануу өзгөчөлүктөрүн, азыркы абалын иликтөө кылдат талдоону талап кылган чоң маселе. Ошондуктан биз психологиянын Кыргызстанда калыптануусун, аны шарттаган өбөлгөлөрдү системалуу түрдө көрсөтүүгө, логикалык ырааттуулукта берүүгө аракет жасадык. Кыргызстандык психологдордун активдүүлүгүн, аракеттерин, жетишкендиктерин белгилеп кетүү да эмгегибиздин бирден бир максаттарынан болду. Ошондой эле психологиянын өнүгүү тенденцияларын аныктоо менен бирге Кыргызстанда практикалык психологиянын өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө, илимди мындан аркы өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүнө, кесип катары коомдун талаптарына жооп берүү маселелерине да көңүл бурдук.

Кыргыз элинин философиясы, психологиялык ойлору, улуттук менталдык өзгөчөлүктөрү, маданий мурастарынын тарыхы казылып жана ачылып бүткүс кен сыяктуу. Бул эмгегибиздин алкагында элибиздин мүнөзү, адаттары, ниеттери, акыл түзүлүшү, жүрүм-турум ченемдери жана башка өзгөчөлүктөрү толугу менен ачылды деген ойдон алыспыз.

Алсак, кыргыз элинин психологиясынын анын материалдык маданиятынын шартында (кийими, тамак ашы, турак жайы, прикладдык искусствосу, эмгек жана согуштук курал-жарактары) калыптанышы, элдин музыкалык-эстетикалык кабылдоосу, улуттук майрамдардын психологиялык мааниси, көчмөндөрдүн дүйнө кабылдоосу ж.б. көптөгөн суроолор ачыла элек кундуз сыңары психологиялык талдоого алына элек. Ушул жана башка кыргыз элинин психологиялык ойлорунун өнүгүү тарыхына, кулк мүнөзүн ачып берүүгө арналган иликтөөлөрүбүздү бул эмгектин кийинки бөлүмдөрүндө чагылдырабыз деген чоң үмүтүбүз бар.

І БАП

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН РУХАНИЙ МАДАНИЯТЫНДА ПСИХОЛОГИЯЛЫК КӨЗ КАРАШТАРДЫН ӨНУГҮҮСҮ

«Манас» эпосу жана психологиялык түшүнүктөр

«Манас» эпосу кыргыз элинин көп кылымдык тарыхын, маданиятын, улуттук өзгөчөлүктөрүн, кыргыз элинин психологиялык маанайын, аң сезимин, дүйнө таанымын, көз-карашын жана элдин философиясын ачып көрсөткөн, моралдык-этикалык нормаларга бай улуу чыгарма. Эпосто өзгөчө кыргыз элинин патриоттук духун жана эркиндикти сүйгөн эл экендиги, кары жаш дебей патриоттук сезими күчтүү, ынтымактуу, элдин биримдиги, коопсуздугу, Ата Мекен үчүн жан аябай күрөшө турган эл экендиги кеңири баяндалат. Эпос кыргыз элинин коллективдик психологиясынын курамы болгон архетиптик баштапкы универсалдуу образдарды калыптандыруу үчүн алмаштыргыс булак.

Архетип (грек тилинен «ἀρχέτυπον» – алгачкы образ) жалпы адамзаттык символикалардын, мифтердин, жомоктордун негизинде пайда болуп, коллективдик аң-сезимсиз (*бессознательная сфера*) чөйрөдө жашап, индивиддин түштөрү, кыялдары, интуициясы, инстинкттери жана ички мотивдери аркылуу байкалышы мүмкүн. Байыртадан калыптанган образ адамдын андап билүүдөн тышкары (*аң-сезимсиз*) чөйрөсүнө таасир берүү менен анын жүрүш-турушун аныктайт. К.Юнгдун ою боюнча архетиптер «энергияга каныккан өзгөчө борбор»¹. Эгерде биз архетиптер жиберген белгилерди баамдай билсек – жашоодогу чечилгис маселелерди түшүнүү оңойго турмак деп ойлойт окумуштуу.

Архетиптен качып кутулуу эч мүмкүн эмес, себеби архетип салттуу ойлонуу системасынын курамын түзүп, нечендеген кылымдар бою элдин аң сезимине сиңип калган, өткөндөн кабар берип туруучу эс тутум же адам жашоосунун маданий өзөгү десек да болот. Элдин басып өткөн тарыхын анын генеологиялык эс тутумунан эч убакта ажыратууга болбойт. Мындай аракет руханий маңкуртчулукка жана маданий жакыр-

¹ К.Г. Юнг. Подход к бессознательному // Архетип и символ. – М., Ренессанс, 1991. – С.

чылыкка алып келээри анык. Бул жөнүндө маданият жана тарых тармагын изилдеген көптөгөн окумуштууларыбыздын тынчсызданууларын туура кабыл алуу керек. Себеби, азыркы жаштарды тарбиялоодо руханий тамырды үзүүгө жана жаңы жашоо образдарын тануулоого болгон аракеттер коомдо бир гана терс көрүнүштөрдүн күчөшүнө, нравалык жактан аксоого, руханий чектүүлүккө алып келет.

Муундар аралык генеологиялык уламалуулук кыргыздардын көз караштарын калыптандырып, айланасындагы адамдардын керектөөлөрүнө кайыр кош карабаганга жана коллективдүүлүк баалуулуктарга аяр мамиле кылууга тарбиялайт.

Кыргыз элинин архетиптик ой-жүгүртүүсүн, социалдык жана руханий болумушун, тарыхый эс тутумун, улуттук бүтүндүгүн сактап калууда кыргыз элинин улуу эпосу «Манастын» орду эч алмаштырылгыс экендиги маалым. Манас эпосу *тарыхый эс тутумдун* глобалдуулугун, терендигин жана масштабдуулугун дайым тастыктап турат. Эпосто ата-бабаларыбыздын жашоо нормаларынын архетиптүүлүгү, генеологиялык эс тутумдун жаш муундарды өстүрүүдөгү күчү жана мааниси даана көрсөтүлөт.

Ч. Айтматов белгилеп кеткендей, «Манас» эпосун түгөнгүс оптимизмди жана ишенимди камтыган, жашоонун, убакыттын, өмүрдүн кайталангыстыгын тастыктаган, кыргыз элинин «патриоттуулугунун энциклопедиясы» катары кароого болот. Ал эми Бакиева Г.А. «Манас» эпосун кыргыз элинин тарыхынын жана маданиятынын эң жакшы сапаттарын – философиясын, фольклорун, музыкалуулугун камтыган кыргыз маданиятынын «бийиктигинин жана терендигинин» критерийи, өлчөмү¹ деп баса көрсөткөн.

Манас эпосу кыргыз элинин улуттук мүнөзүнүн, акыл түзүлүшүнүн, коллективдик андап билүүдөн тышкары чөйрөсүнүн (*коллективное бессознательное*) калыптануусун шарттап келет. Мисалы, Манастын баатырдыгы, айкөлдүгү, патриоттуулугу ар бир кыргыз уулунун жан дүйнөсүндө жашап, позитивдүү жана үлгүлүү *жүрүм – турумдун моделин* түзө алат.

Мисалы, эпосто Жакып элди чогултуп, Алтайдан Анжиянга көчөлү деп айтканы бар², бирок Манас намыстанып атасынын айтканына

¹ Бакиева Г.А. «Манас» и сознание кыргызской культуры // Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира. Б., Кыргызстан, 1995. С. 172.

² Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сүрөтчүсү А.Акматов. Адабият жана искусство институту. – Б., : «Кыргызстан» 1995.12- б.

ынанбай, эли жери үчүн кашык каны калганча күрөшөөрүн төмөнкүчө билдирген:

Атамдан калган жеримди
Алдырып коюп кытайга
Аңкайып кантип турамын!
Аманат жандан кечинер,
Кытайга кыргын салалы,
Кыйратып, жерди алалы!
Кызыктуу жерди алдырып,
Кыяматта жүргөнчө,
Кыргыз уулу болгону
Кырылып жатып калалы!¹

«Манас» эпосу психологиялык көз караштарды кеңири камтыган да, жаш муунга психологиялык таасири күчтүү да чыгарма. Эпосто жаш курак психологиясы, педагогикалык психология, конфликт психологиясы, социалдык психология, консультативдик психология, зоопсихология, этнопсихология, инсан психологиясы жана башка психология илиминин майда тармактарына тиешелүү маалыматтар каармандардын образдары, окуялардын сүрөттөлүшү аркылуу таамай берилген.

Эпосто Манас ички зор гармонияга ээ инсан катары элестетилет жана ал адал эмгектин, ишмердүүлүктүн, тынымсыз күрөштүн негизинде калыптанат. Ошону менен бирге анын калыптануу жана өнүгүү процесстеринин чексиздиги кенен баяндалат. Анын энесинин боюна бүтүшү, аны менен катар энесинин жолборс жүрөгүнө талгак болуусу, төрөлүшү, өсүшү, эл жерин коргоп эмгектенүүсү, салгылашуусу жана өлүмү, кайрадан анын тукумун уланткан Семетей, Сейтектин төрөлүшү, пайда болуу, өсүп өнүгүү сыяктуу онтогенез процесстерин чагылдырып, закон ченемдүү көрүнүштөрдү кеңири баяндап турат. Эпосто баланы күтүү, аны тарбиялоо, эрезеге жеткирүү, коомго кошуу, башкача айтканда социалдаштыруу процесстерине чоң маани берилген.

«Манас» эпосунда кыргыз эли акылы терең, эс-тутуму кенен, көп нерсеге жөндөмдүү, келечекти көрө билген калк катары сүрөттөлөт. Ошону менен бирге кыргыз элине мүнөздүү терс сапаттар да айтылбай

¹ Ушул эле китепте. 24-б.

койбойт. Ошондой эле эпосто башка этностордун кулк-мүнөзү, жүрүм-туруму, каада-салты ж.б. сүрөттөлгөндүгүн да таба алабыз. Улут аралык мамилелер, пикир алышуу, келишимдерди түзүү эрежелери, улут аралык конфликттер, аларды чечүү жолдору тууралуу саптарды да кезиктирбей койбойбуз.

Инсандын психологиясына тийиштүү процесстер (адаптациялануу, социалдашуу, интеграциялануу ж.б.) «Манас» эпосунун башынан аягына чейин, каармандардын образдары жана окуялардын сүрөттөлүшүнүн негизинде абдан көркөм баяндалат. Алсак, эпос кыргыз элинин жашоосунун өзгөчөлүгүн сезе билүүгө, башкаларга окшобогондугун байкоого, б.а. улуттук жана инсандык *иденттүүлүктүн* калыптануусуна чоң жардам берет.

Ошондой эле эпосто адамдын ички *эмоционалдык абалдарын* билдирген сөздөрдү абдан көп жолуктурабыз. Мисалы, эпосто «*кайгыруу*» адамдагы жагымсыз маанай, сырткы чөйрөгө болгон кызыгуусунун жоктугу, кандайдыр бир нерсени жоготуудан келип чыккан көңүл чөгүүсү деп түшүндүрүлөт. Кайгы – узак мөөнөттө өтүүчү созулган эмоционалдык абал. «Манаста» бай Жакыптын балалуу болбой жүргөндөгү кайгыруу абалы төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Баласы жоктон зарланып,
Балалууну көргөндө,
Байкуш Жакып арданып,
Көңүлү түрдүү сөгүлүп,
Көздөн жашы төгүлүп!
Бай Жакып айтып баркырап,
Төгүлгөн жашы жаркырап,
Байбиче көрүп заркырап,
Мойнуна курун салынып,
Боздоп турду бай Жакып,
Жаратканга жалынып.²

«*Ачуулануу*» түшүнүгүнө токтоло кетсек. Ачуулануу сезими, инсандын өзгөчө бир жагымсыз психологиялык абалы. Ачуулануу – адамдын кандайдыр бир аракетинин спецификалык формасы, өзгөчө демонстра-

¹ Ушул эле китепте. 81-б.

² Ушул эле китепте. 29-б.

тивдүү түрдө өзүнө, башка адамдарга, жан-жаныбарларга, курчап турган чөйрөгө болгон терс мамилеси, жагымсыз сөздөрдү же физикалык күчтү колдонуу менен ага зыян тийгизүүсүн мүнөздөйт. Ачууланууну пайда болуу формасына карай: башка объектиге карай багытталган (*внешняя агрессия*) жана адамдын өзүнө карай багытталган (аутоагрессия) деп бөлүүгө болот.

Ар бир адам ачуулануунун белгилүү бир деңгээлин көтөрө алат. Бир четинен анын жоктугу пассивдүүлүккө алып келет. Ачуулануу сезими инсандын турган турпатын, жүрүм-турумун өзгөртүп, аны конфликтке барууга жана өнөктөштүккө жөндөмсүз абалга келтирет. Адамдын мындай психологиялык абалда болуусу улуу эпосто да көп сүрөттөлгөн. Эр Кошойдун Мааникер деген атын Конурбайга берели деп Манас баатырга айткан жеринде, баатырдын ал сөзгө ачууланып турган абалын сүрөттөгөн жери мисал боло алат:

Оң көзүнөн от чыгып,
Сол көзүнөн чок чыгып,
Оозунан ойрондун,
Ок жазайыл, топ чыгып,
Баткалашта мараган,
Кабыландай караган,
Чагарак куйрук чаар тон,
Чамынганы соо болбос,
Шаңы чыкты сүр жолборс.
Адам сыны бөлүнүп,
Арстан сыны көрүнүп.¹

Эпосто «сүйүнүү» эмоциясын сүрөттөөгө да көп көңүл бөлүнгөн. Сүйүнүү – бул инсандын кандайдыр бир мүдөөлөрүнүн канааттанышынын негизинде пайда болуучу позитивдүү эмоционалдык абал. Сүйүнүү – өзүнө болгон ишенимдүүлүк, эмоционалдык жеңилденүү, турмуштук оор жагдайды жеңе билүү жана жашоодон ырахат алуу сезимдерин пайда кылат. Эпосто инсандын сүйүнүү, таң калуу эмоциялары Бай Жакыптын уулду болгонун уккан кездеги абалын сүрөттөө аркылуу ачылат:

¹ Ушул эле китепте.138-6.

Аны уккан соң бай Жакып
Акылынан таныптыр.
Көздүн жашы он талаа.
«Көрдүмбү! – деди бир бала.
Баланы Жакып алганы,
«Бала деген шубу?!» – деп,
Бакырып ыйлап калганы,
Кубанды Жакып ыйлады.¹

Базалык эмоциялардын ичинен кеңири тараган жана адамдын жа-шоосунда чечүүчү ролду ойногон «коркуу» сезиминин сүрөттөлүшү да эпосто орун алган. К. Изарддын *дифференциалдык эмоциялар* теориясында «коркуу» базалык эмоцияга кирет жана анын себеби болуп реалдуу жана элестетилген кооптуулуктар саналат. Манаста бул абал бир жагынан моралдык позицияда каралып, керексиз жана зыяндуу эмоция катары түшүндүрүлсө, бир жагынан биологиялык табигый реакция катары каралып, коркунучтуу кырдаал тууралуу эскертүү жана алдын ала коргоо функциясын аткарат. Эпосто бул абал Манас Текес Ханга каршы аттанганында, анын кабарын Каар аярдын баласы Култандын Текес канга келип айтып жаткандагы окуясы аркылуу сүрөттөлөт:

Текестин буту кучактап,
Көзүнөн жашы бурчактап,
Манасты айтып майышып,
Кошойду айтып кайышып,
Коркуп Култан турганы.
Каны Текес калтырап,
Коркуп кирди бу дагы².

Ал эми психологияда кеңири тараган *эрк (воля)* түшүнүгү Манас эпосунда көп кездешип, кайраттуулук, чыдамкайлык, тырышчаактык, өз алдынчалуулук, сабырдуулук, токтоолук, тартиптүүлүк түшүнүктөрү аркылуу берилет. Эпосто:

• *кайраттуулук* – алдыда турган татаалдыкты, коркунучту, эмоционалдык стрессти рационалдуу таразалап, акыркы жыйынтыгын көрө билүү менен күрөшкө чыгуу;

¹ Ушул эле китепте.145-б.

² Ушул эле китепте.34-б.

• *тырышчаактык* – беттеген ишти аткаруу, канчалык оор, кыйын, узак убакытка созуларын билсе да, аны таштабай акырына чыгаруу сапаты;

• *өз алдынчалуулук* – адамдын өз күчүнө ишенүүсү, жоопкерчиликти сезе билүүсү, ар кандай тоскоолдуктардан кутулууга аракет жасоо;

• *чыдамкайлык* – ишти жүзөгө ашыруудагы адамдын физикалык, психикалык күчтөрүнүн жеткиликтүүлүгү;

• *сабырдуулук* – максатка жетүү үчүн ага тоскоолдук кылуучу тескери факторлорго чыдоо, аларды жеңе билүү деп каралат.

Эрктин бул касиеттерин Манастын, Семетейдин, Сейтектин, Кыз Сайкалдын, Жаңыл Мырзанын ж.б. эр жүрөк жоокерлердин образдары чагылдырып турат.

Эрктүүлүк адамдын активдүүлүгүн жогорулатып, иштин жыйынтыгына оң таасирин тийгизет. Манаста эрки күчтүү инсандардын образдары конкреттүү максатка жетүүгө умтулуусу күчтүү, оор кырдаалдарда туура чечим кабыл ала билген, алдында турган кыйынчылыктарды жеңе алган, моралдык жана физикалык каршылыктарга туруштук берген каармандар аркылуу берилген.

Манаста *мүнөз¹ түшүнүгүнө да көп көңүл бурулат. Мүнөз – инсандын бүтүндөй бир түзүлүшү, адамдын өзүнө, элдерге, эмгекке болгон туруктуу мамилесин, анын жүрүм-турумундагы, ишмердүүлүгүндөгү өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.*

Манас эпосунда адамдын мүнөзү төмөндөгү шарттар аркылуу берилет:

• Адамдын коомго, башка адамдарга болгон мамилеси (мамилечил, боорукер, камкор, сыйчыл же түнт, ырайымсыз, мерез, орой);

• Адамдын эмгекке болгон мамилеси (эмгекчил, чыгармачыл, ишкер, жоопкерчиликтүү, демилгелүү, тырышчаак же жалкоо, шалаакы, камаарабагандык);

• Адамдын өзүнө болгон мамилеси (адамдын өзүнө берген баасы, сын пикирди кабыл ала билүүсү, оор басырыктуулугу, токтоолук же адамдарга ишенбөөчүлүк, шектенүүчүлүк, коркоктук, менменсингендик, текебердик, таарынчаактык, уялчаактык);

¹ *Мүнөз* (характер) – грек тилинен которгондо, характер – белги, айырмалоочу бөтөнчөлүк, жорук) – инсандын жүрүм-турумундагы жана айлана-чөйрөгө болгон мамилесиндеги өзгөчөлүктү белгилеп турган, салыштырмалуу туруктуу структуралык психикалык касиет.

• Адамдын буюм-тайымга, мүлккө болгон мамилеси (тыкандык, жыйнактык же илэндилик, шалаакылык, буюмдарга кылдаттык, этияттуулук менен же тескерисинче мамиле кылуусу).

Мисалы эпосто Каныкейдин мүнөзү «өрүмдөн чачы өтө элек, өзү бала секелек» кезинен эле баштап кайраттуу жана өзгөчө күчү менен айырмаланган, эр жүрөк баатыр деп берилет. Саякбай Каралаевдин вариантында Каныкейдин эрдиги «Букарды төрт жолу курчоодон куткарды» деген сүрөттөрдөн көрүнөт. Аны Айкожо көрүп, «эч жеринде кеми жок, эркек болсо он сегиз миң ааламга тутка болчу неме экен», – деген жерин белгилесек болот. Каныкей тууралуу мындай деп айтылат:

Узун чачтын ыктуусу,
Ургаачынын мыктуусу,
Кең көйнөктүн тазасы
Ургаачынын паашасы¹.

Каныкейдин буюм-тайымга, мүлккө болгон мамилеси жоодо кийилүүчү ок өткүс кийим, курал-жарактарды, түрдүү дары-дармектерди, күл азыктарды даярдай алгандыгы, сарамжалдуулугу, жоокерлерге камкор, жоопкерчиликтүү мамиле кылгандыгынан да анын мүнөзү билинип турат. Каныкейдин образы аркылуу кыргыз аялдарына таандык болгон акылмандык, мээримдүүлүк сыяктуу асыл сапаттардын сүрөттөлүшү берилет.

Ал эми Семетейдин мүнөзү тууралуу төмөндөгүдөй саптарды кезиктирсек болот. Ал ачуусу келгенде Манаска окшоп «бетинен беш байпактык жүн чыгып, жолборстой чамынып, каарына кара жер калыңынан араң туруштук берип көтөрүп тургандай» түргө келет. Семетей отко күйбөс, сууга чөкпөс өңдүү өзгөчө сапаттарга ээ. Семетей көпчүлүк учурда «Түгөнгөн сайын түтөгөн, түгөнгүрдүн тукуму, өлгөн сайын өөрчүгөн, өрттөнгүрдүн өз уулу» – деп мүнөздөлөт.

Эпосто адамдардын бири-бирине болгон мамилеси, мисалы: улууларды урматтоо, ата-энени сыйлоо, үйгө келген конокту сыйлап тосо билүү, карыларга сый-урмат көрсөтүү жана табиятка, жаныбарларга,

¹ (Саякбай Каралаев, Кол жазмалар фондусу, 539инв., 217-б.)

буюм-тайымга, ат жабдыктарга ж.б. болгон кылдаттуулук, этияттуулук мамилелери көркөм чагылдырылган.

Манас эпосунан жогоруда айтып кеткен түшүнүктөрдөн адамдын аң-сезиминин¹ өзгөчөлүктөрүн белгилеген саптар да кездешет. Аң-сезим адамдын түшүнүү, ой-жүгүртүү, таанып билүү жөндөмдүүлүгү катары «Манас» эпосунда философиялык, психологиялык, тарыхый жана башка аспектилерде чагылдырылган. Эпостогу элдин көп кылымдык тарыхындагы дүйнө, аалам, турмуш, жаратылыш тууралуу түшүнүгү кыргыз элинин аң сезиминин кенендигин баяндайт. Эпосто көбүнчө социалдык аң сезим чагылдырылган. Буга эпосто баяндалган элдин бири-бирине менен болгон социалдык мамилелери, жүрүм-турумдары, каада салттар, эркиндик, элдин келечеги үчүн күрөшүүсү мисал боло алат. Эпос тарыхый гана мааниге ээ болбостон адамдын өзүн таанып-билүү процессинде да эң чоң ролду ойнойт деп эсептейт профессор Шакеева Ч. А².

Эпосто өзгөчө маани берилген психологиялык түшүнүктөрдүн дагы бири – *шыктануунун (мотивациянын) психологиясы*³. «Манаста» көбүнчө кыргыз уулдарынын социалдык мотивациясынын жогору болгондугу айтылган. Социалдык мотив – инсандын коомчулук астында жоопкерчиликтерин жана милдеттерин сезе билүүсү. Кыргыз баатырлары жөн гана өзүн белгилүү бир уруунун мүчөсү катары сезбестен, элдин максаттарын, кызыкчылыктарын тең бөлүшүшүп, элдин мүдөөлөрүнүн иш жүзүнө ашырылышына күчтөрүн аяган эмес. Эпосто ар бир кыргыз уулу элин сырткы душмандардан коргоп, алардын бейпил жашоосу үчүн болгон аракеттерин жумшашкан.

Манас эпосу адамдардын жашоосу үчүн маанилүү бир топ акыл-насаат, психологиялык колдоо, *кеңеш берүү* мүнөзүндөгү накыл сөздөр-

¹ Аң-сезим – адамдын психикасынын объективдүү чындыкты чагылдыруусунун бир формасы.

² Шакеева Ч. Психология конфликта в эпосе «Манас». Эпос «Манас» как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас». – Бишкек, 1995. – С. 175-176.

³ Мотивация – (латын тилинен которгондо – дем берүү) – бир нерсеге болгон адамдын каалоосу жана адамдын жүрүм-туруму аркылуу башкарылган, анын багыттуулугун, уюшкандыгын, актидуулугун, туруктуулугун аныктоочу психофизиологиялык динамикалык касиет.

дөн да кур калган эмес. Мындай саптар инсандын ички көйгөйлөрүнүн чечилишине жардам берүү, эмоционалдык жана моралдык колдоо көргөзүү жана турмуштук оор кырдаалдардан өз алдынча чыгып кетүү үчүн адамдын потенциалын жогорулатуу милдеттерин аткарат. Мисалы:

Өкүмдүк кылып салбагын,
Убалга бөөдө калбагын.
Душман да болсо жыгылса,
Кордобо көөнү тынсын деп¹.

Эпосто *конфликт психологиясы* да даана көрсөтүлгөн. Ал бир гана чоң чырлардын, уруулар аралык салгылашуулардын алкагында гана эмес, мүнөздөрдүн, пикирлердин өз ара шайкеш келбестиги, ойлордун, максаттардын ар тараптуулугу, психологиялык, социалдык талаптардын татаалдыгы сыяктуу ички карама-каршылыктарды да баяндайт.

Эпосто бийлик үчүн күрөш, анын адилеттүүлүгү, бийликти сактоо, же кулатуу түшүнүктөрү көп кездешет. Манас эпосунда адамдын активдүүлүгү өлүм алып келгенге чейин ырайымсыз, ошол эле учурда жаратуучу, бириктирүүчү, сактоочу мүнөздө болушу да мүмкүн экендиги көрсөтүлгөн. Психология илиминдеги конфликт түшүнүгү, анын типтери, түрлөрү да эпосто кенен сүрөттөлгөн десек болот.

Мисалы, *инсандын ички конфликттеринин* өрчүү процессин Жакып байдын арман кайгысы, Чыйырдынын, Каныкейдин, Манастын, Семетейдин ж.б. каармандардын образдарынан көрө алабыз.

Инсандар аралык конфликттердин табияты Манас менен Конурбайдын, Манас менен Нескаранын, Алманбет менен Шыпшайдардын, Семетей менен Канчоронун, Кошой менен Жолойдун бири бирине карама каршы болуп, кызыкчылыктарынын дал келишпегендиктери аркылуу көрсөтүлөт.

Топтор ичиндеги конфликттер – Ногой уруусу менен Чынждунхан элинин ортосундагы конфликт, Алооке хандын эли менен Музбурчактын элинин ортосундагы күрөшүүсү жана башка ушул сыяктуу

¹ Манас: кыргыз элинин баатырдык эпосу. / С. Орозбак уулунун варианты боюнча. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – Китеп 3. 17 б.

окуялар менен берилет. Адамдардын карама-каршы максаттарды көздөшү, бири-бирине тоскоолдуктарды көрсөтүшү, өжөрлөнүп компромисске баргысы келбегендиги конфликттик абалдын бүтпөй узарып турушуна өбөлгө түзөөрү эпосто айкын чагылдырылат¹. Эпосто конфликттерди ийгиликтүү жана жыйынтыктуу чечүү жолдору көрсөтүлөт. Мисалы, Көзкаман менен Манастын эпке келип бир бүтүндүккө келиши.

Эпосто конфликттен чыгуунун дагы бир эффективдүү жолу - *интеграция* чагылдырылган. Манастын кыргыз элинин чачыранды урууларын бириктирүүгө, алардын хандарын ынтымакка чакырууга кылган аракеттеринен көрсөтүлөт.

Конфликттердин чечилишинин *конструктивдүү* жана *деструктивдүү* мүнөздө болушу да эпосто баяндалат. Демек, конфликттердин психологиясын, алардын түрлөрүн аныктоодо, чечилүү жолдорун, эл аралык мамилелерди жөнгө салуу ыкмаларын кыргыз эли байыркы мезгилде эле ар түрдүү турмуштук шарттарда изилдеп, колдонуп келишкен.

Жыйынтыктай келсек, «Манас» эпосунда кыргыз элинин улуттук мүнөзү, ой-санаасы, ички дүйнөсү тууралуу арбын баалуу маалыматтар берилген. Акмолдоева Ж.Б. белгилеп кеткендей: «Манас эпосу – элибиздин коомдук аң-сезиминин жана турмушунун бардык аспектилерин чагылдырган маданий энциклопедия, көчмөн жашоонун нравалык – этикалык кодекси»². «Манас» үчилтиги кыргыз элинин көп кылымдык маданиятынын өсүү тарыхын, философиялык, психологиялык, социалдык, педагогикалык, медициналык, этикалык көз караштарын камтыйт. Эпостогу адамдардын өз ара мамилелери, үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири-бири менен болгон мамилелери, жүрүм-туруму, аш-тойлордогу салт-жөрөлгөлөрү, адамдардын бир-бири менен болгон мамилесиндеги каадалар, каармандардын мүнөздөрү, алардын ишенимдери кыргыз элинин психологиясын, менталдык өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө табылгыс булак болуп саналат.

¹ *Шакеева Ч.* Психология конфликта в эпосе «Манас». Эпос «Манас» как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас». – Бишкек, 1995. – С. 175-176.

² *Акмолдоева Ш.Б.* Некоторые проблемы культурологического исследования эпоса «Манас» //Труды Института целевой подготовки специалистов.-Бишкек:Илим,2001.- Вып.1.-146б.

ЖОМОКТОР ДҮЙНӨСҮ ЖАНА АЛАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ

Жомок – кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынан көрүнүктүү орунду алган адабий түр. Анда эмгекчил элдин көз карашы, чындыкка болгон мамилеси, учкул ойлору, кыял-тилектери, эстетикалык идеалары, социалдык жашоо-турмушу, эмоционалдык чөйрөсү ар дайым кеңири чагылдырылып келген¹.

Кыргыз фольклорунда жомокторго байланыштуу эки түшүнүктү учуратабыз: алар – «Жомоктор» жана «Жөө жомоктор».

«Жомок» дегенде кыргыз эли баатырдык салгылашууларга бай, зор окуялардын түйүндөрү менен байланышып, чоң идеяны берген, көркөмдүк жагынан жетиле иштелген көлөмдүү ыр түрүндөгү эпикалык чыгармаларды түшүнүшкөн. Буга «Манас» трилогиясынан тартып, «Курманбек», «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Саринжи – Бөкөй» өңдүү кенже эпосторго чейин мисал боло алат².

Ал эми «жөө жомоктор» көлөм жагынан кыска, көбүнчө кара сөз түрүндө болот. Жөө жомок негизинен кыялданууга, фантазияга бай келет. Кыргыз элинин жөө жомокторун негизинен үч топко бөлүүгө болот:

- 1) Айбандар жөнүндөгү жөө жомоктор;
- 2) Сыйкырдуу жөө жомоктор;
- 3) Турмуштук жөө жомоктор³.

Айбанаттар жөнүндө жомоктордо жан жаныбарлар бири-бири менен сүйлөшүп, адамзат тилин түшүнүшөт жана оң каармандарга жеңишке жетүү, кыйынчылыктан чыгуу үчүн жардам көрсөтүшөт. Көпчүлүк учурда алсыз, кичинекей жаныбар кандайдыр бир күчкө ээ болуп, өзүнөн чонун жеңип кеткендигин да байкайбыз. Мындай жомоктордо социалдык адилеттүүлүк жаныбарлардын образы аркылуу даңазаланат.

¹ Таштемиров Ж., Байхожоев С., Закиров С. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. 1-Бөлүм. Фрунзе 1973. 245 – б.

² Акматалиев. А. Кыргыз адабиятынын тарыхы.: Б., 2004. 45 б.

³ Таштемиров Ж., Байхожоев С., Закиров С. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. 1-Бөлүм. Фрунзе 1973. 251 б.

Сыйкырдуу жомоктор мифтерге негизделинип, турмуштагы карама-каршылыктарды айырмалай билүүгө үйрөтөт. Сыйкырдуу күчтөр жомоктогу каармандарга зыян келтирип же болбосо, тескерисинче жомоктогу фантастикалык укмуштуу жандардан сактоо үчүн жардамга келет. Жомоктогу фантастикалык укмуштуу жандар ар бир элде өзүнчө мүнөздөлөт – Жакынкы жана Ортоңку Чыгышта *шайтандар, дива* жана *жсиндер*, Түндүк жана Түндүк-Чыгыш Азия элдеринде *якки*, япон элдеринде *тэнгу* деп айтылат¹.

Ар бир элдин өзүнүн улуттук колоритин чагылдырган, өзүнө тийиштүү жомоктору бар. Элдик жомоктордо ар түрдүү темалар баяндалат: адамдын ишенимдери, элдин кыял үмүттөрү, ырым-жырым, каада-салт, көз караш, дин, маданият, географиялык абал, табигый көрүнүштөр, экологиялык көйгөйлөр ж.б.

Кыргыз элинин жомокторунда адамдык асыл сапаттарга, бийик моралдык касиеттерге көп көңүл бурулган. Кыргыз жомокторунун негизги максаты – элдин эмгектик жана турмуштук тажрыйбасын жалпылоо. Кыргыз элинин жомоктору кыргыздардын түпкү маданиятын, каада – салттарын, диний ишенимдерин, турмуштук шарттарын чагылдыруу менен, коомдук баалуулуктар тууралуу кенен маалымат берет.

Көпчүлүк кыргыз жомокторунда жашоодо өкүм сүрбөгөн сыйкырдуу күчтөрдүн белгилери, артефактылар² камтылган. Алардын ичинен төмөндөгү жомокторду бөлүүгө болот: «Чыныбек», «Азрет-Султан жана кедей кыз», «Кыз жана Ай», «Койлубай», «Алтын куш», «Гүлбара жана Сабира», «Кулуке, Туруке, Береке» ж.б.³

«Жапалактын колуктусу», «Гүлбара жана Сабира» аттуу жомоктордо аялдардын өз каалоосу жана тандоосу менен үй-бүлө куруу укугуна, алардын сүйүүгө, эркиндикке болгон умтулууларына чоң маани

¹ Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб., Питер, 2011. 56 б.

² Артефакт – (лат. Artefactum, arte – жасалма + factus – жазалган) табигый эмес, жасалма жол менен жазалган объект, адамзат ишмердүүлүгүнүн натыйжасы.

³ Усөнбаев А. Турмуштук жөө жомокторду үйрөнүү. Ф.1976. 67 б.

берилет. Бул маселе бүгүнкү күндө гендердик психологияда да актуалдуулугун жоготпой, маанилүү деп каралып келет.

Кыргыз элинин жомокторунда социалдык чөйрөнүн адамдын калыптануусуна тийгизген таасири, адамдар ортосундагы мамилелер системасы, социалдык маселелерди чечүү жана алардын алдын алуу жолдору чагылдырылат.

Турмуштук жомоктордо элдердин улуттук мүнөзү, ар түрдүү каада-салттары, кийим-кече, тамак-аш маданияты, турмуш тиричилиги, социалдык чөйрө, тарыхый окуялар баяндалат. Ошондой эле, ошол элдерди курчап турган социалдык-экологиялык чөйрөсү, жашап турган дүйнө чагылдырылат¹.

Жомоктордун *психологиялык* мааниси да абдан зор. Жомоктор психологиялык ар кандай проблемалардан арылуу үчүн кенири колдонулуп келет. Мисалга алсак жомок аркылуу дарылоо (айыктыруу) ыкмасы – *жомок терапиясы* (*сказкотерапия*) белгилүү.

Жомок терапиясы адамзат цивилизациясында эң эле байыркы практикалык методикалык ыкма. Жомоктор тууралуу биринчи илимий теориялар XVIII-кылымга таандык. Бул мезгилде фольклордук жомокторду жыйноо менен катар алардын маани мазмунун түшүнүүгө аракет кылынган.

Жомок адамдын психикасын чагылдырып турат деген пикирди Э. Берн, К. Юнг ж.б. айтып келишкен. Бул ой орус окумуштуулары Выготский Л.С., Эльконин Д.Б. ж.б. тарабынан да улантылып каралган.

Жомок темасын кыргыз окумуштууларынын ичинен биринчилерден болуп, С.Мусаев, Ж.Таштемиров жана А. Үсөнбаевдер изилдеп баштаган. Булар дагы жомоктор элдин каада-салтты, үрп-адаты, турмуш-тиричилиги жана менталитети менен тыгыз байланышта деген ойлорун билдиришкен².

Жомок терапиясы азыркы мезгилде активдүү өнүгүп жатат десек болот. Жомок психологго жана анын кардары менен болгон пикир алышуусун, бири-бирин туура түшүнүп, ийгиликтүү баарлашууга жар-

¹ *Таштемиров Ж., Байхожоев С., Закиров С.* Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. 1-Бөлүм. Фрунзе 1973. 78 б.

² *Акматалиев А.* Кыргыз адабиятынын тарыхы. Б.2004. 67 б.

дам берет. Кээ бир убактарда адамдардан кандай жомоктор аларга көбүрөөк жага тургандыгын суроо менен, алардын ички дүйнөсү тууралуу көп нерседен кабар алууга болот.

Жомок терапиясы – психологияда баланы аны курчап турган социумга, дүйнөгө болгон көз карашынын калыптануусуна өзгөчө таасирин тийгизүүчү натыйжалуу ыкма катары каралат.

Жомок терапиясы баланын өнүгүүсүн туура багыттоодо колдонулуучу негизги инструменттерден болуп саналат. Жомокту угуу, ойлоп табуу жана талкуулоо процессинде баланын чыгармачылыгы, элестетүүсү, кабыл алуусу, ой жүгүртүүсү өнүгөт. Жомок аркылуу бала ар кандай чечим кабыл алуунун, изденүүнүн механизмдерин өздөштүрөт жана жүрүм-турумдун оптималдык *социалдык моделдерин* кабыл алат.

Жомокторду угуу менен адам өзүнүн жашоо сценарийин түзгөнгө аракет кылат. Бул өзгөчө балдарда так, даана байкалат. Көптөгөн балдар бир эле жомокту кайра-кайрадан окуп берүүнү, айтып берүүнү суранышат. Бала жомокту окуп же андагы окуялардын тартибин ойлоп таап, улантып, ж.б. иш аракеттеринин негизинде өзүнүн жашоосундагы пайда болгон кыйынчылыктарды кантип жеңүүнүн жолун таба алат.

Жомоктун негизги функцияларынан болуп **диагностикалык функция** эсептелинет. Жомок аркылуу баланын ички дүйнөсүндөгү психологиялык проблемаларды, анын жүрүм – турумундагы стратегиясын (*стратегия поведения*) жана калыптанып жаткан турмуштук сценарийлерин (*жизненный сценарий*) аныктоого болот. Мисалы, психолог балага төмөндөгүдөй көрсөтмө берет: «Беш жаштагы бала жөнүндө жомок ойлоп түз», «Сен жакшы көргөн жаныбар жөнүндө жомок ойлоп тап» ж.б. Андан соң психолог баланын ойлоп тапкан жомокторуна психологиялык талдоо жүргүзөт.

Ошонун негизинде, баланын *базалык жашоо сценарийи* (*базовый жизненный сценарий*) айкын болот. Мындан сырткары диагностикалык жомоктор баланын ичинде сакталып, сыртка айта албаган ойло-рун, анын ички абалын, башкалар менен байланышын билүүгө жардам берет. Мисалы, толук эмес үй-бүлөдө тарбияланып жаткан мектеп жашына чейинки баланын, анын ата-энесинин ажырашуусуна болгон ички туюмун, мамилесин, сезимдерин жомок аркылуу билүүгө болот.

Жомоктор аркылуу баланын жүрүм-турумунун, ички абалынын позитивдүү өзгөрүүсүнө чоң таасир тийгизүүгө болот. **Коррекциялык жомоктор** балдарга, алардын психикасына, ден-соолугуна терс таасирин тийгизген эски иш аракеттерин баамдоого, баланын түшүнүүсүнө жана анын өнүгүүсүнө таасир эткен жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачууга шарт түзөт. Терапевтик жомоктордун негизги функцияларын белгилей кетсек:

- Жомок баланын ички дүйнөсүндөгү айтылбаган же айта алгыс боштуктарын белгилеп берет.
- Жомок конструктивдүү байланышты жана жүрүм-турумду моделдөө менен, окуяга болгон жаңы көз караштын калыптануусуна жана аны жаңы деңгээлде баамдап түшүнүүгө шарт түзөт.
- Жомок баланын ички конфликттерин ачып көрсөтүү менен ага ошол конфликттер тууралуу ой жүгүртүүгө шарт түзөт.
- Жомок бала менен психологдун ортосунда символикалык байланышты түзөт. Анын жардамы менен баланын ички каршылыктары жоюлуп, унутулуп жана анын энергиясы ой жүгүртүүгө же позитивдик нукка багытталат.
- Жомок маселенин позитивдүү чечилүүсүнө болгон ишенимди калыптандырат жана оптимисттик маанайды пайда кылат.

Психологдордун ишинде жомокторду колдонуу менен жүргүзүлгөн негизги психодиагностикалык ыкма болуп *байкоо жүргүзүү* эсептелинет. Психолог кардардын баалуулуктарга болгон мамилесин, коркунуч сезимдерин билүү үчүн, анын жомоктордогу каармандардын тигил же бул кылык-жоругуна, кылган ишине, жомоктун таасир этүүсүнө байкоо жүргүзөт жана анын мимикасын, реакциясын, кыймыл аракетин, турган турпатын көзөмөлдөйт. Ошондой эле жомоктун мазмунун талкуулоо учурунда адамга өзгөчө таасир калтырган тамашага, күлкүгө, чочулоо сезимине же болбосо, тескерисинче, жомоктогу көңүл сыртында калган жактарга маани берүү керек. Белгилеп кетчү нерсе, адам жомоктогу кайсыл каарманды жакшы түшүнүп, өзүнө окшоштурганын көңүлгө алуу керек. Бала өзү ойлоп чыгарган жомоктун сценарийи аркылуу анын ички дүйнөсүндө бекем сакталып калган, көп учурда ата-энеси түзүп берген жашоо сценарийин көрүүгө болот.

Баланын сүйүктүү жомогу анын жашоо сценарийинин өтө эле жөнөкөйлөтүп берилген формасы десек болот. Бала жомоктогу баатырдын же терс каармандын образын өзүнө окшоштуруу (*идентификациялоо*) аркылуу, анын мындан аркы жашоосундагы тандап алган багытын билүүгө болот. Бул үчүн баладан бир окуяны же жомокту ойлоп табуусун сурануу керек. Жомок менен иштөөнүн ушул ыкмасы психодиагностика үчүн эң эле кенен маалымат алууга шарт түзөт.

Бул жерде психолог баланын реакциясын гана көзөмөлдөбөстөн, жомок түзүү чыгармачылыгына толук талдоо жүргүзүүсү керек. Себеби жомоктордун автору образдарды кокустан эмес, ички логикасына, эмоционалдык абалына жана когнитивдик өнүгүүсүнүн деңгээлине жараша түзөт.

Жомоктордун сюжети көпчүлүк учурда, ар бир адам башынан өткөргөн жашоо окуялары менен байланышта болот. Биз көп эле учурда кандайдыр бир маселеге туш болобуз жана андан чыгуунун жолун ойлоно албай, туңгуюкка кабылабыз. Ал эми жомок өзүнүн көп кылымдык акылмандыгы менен адамдын аң сезимден тышкаркы абалына терең сиңүү менен, биздин потенциалдык жашообузду активдештирип, кыйынчылык абалдан чыгууга түрткү берет.

Жомок чөйрөсү (жомоктогу болуп жаткан окуялар, баатырлардын аттары, образдардын жыйнактуулугу) бир жагынан образдуу түрдө психологиялык аргасыз абалдан чыгарат, экинчи жагынан, адамдын ошол болуп жаткан кыйынчылык шартты жеңүү үчүн потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн күчөтөт жана түзүлгөн кырдаалга позитивдүү көз карашта кароого жардам берет.

Жомок дүйнөсү балдардын өнүгүү процессинде, алардын чоңдор дүйнөсүнө аралашуусуна жол көрсөтөт, аң сезимин, чыгармачылыгын өнүктүрөт, пикир алышуу жөндөмдүүлүгүн калыптантат, жана каармандардын образдары аркылуу жаман менен жакшыны айырмалоого түрткү берет. Жомок дүйнөсү – баланын жашоосундагы биринчи мектеп болот десек жаңылышпайбыз. Себеби жомоктордо жүрүм-турум схемасы (*схема поведения*), сценарийи камтылган. Андагы ар бир окуяда белгилүү бир кыйынчылык маселеси жана аны ийгиликтүү чечүү ыкмасы берилет. Белгилей кетчү нерсе, кандай гана жомок болбосун сүйүү, боорукерлик, жакшылык, кайрымдуулук – коркунучту, көрө албастыкты, жамандыкты жеңип, аягында кубанычтуу окуя менен аяк-

Кыргызым, кайдан чыктың, кайдан келдин,
Тукуму сен болосуң кайсыл элдин?
Өткөрүп өз башыңдан кылымдарды
Баа жеткис мурас кенчиң кимге бердиң?¹

Санжыранын психологиялык мааниси абдан терең. Кыргыз журтунда илгертеден уруу аксакалдары, ата-энелер, балдары менен бетме-бет олтуруп баарлашып, өткөн тарыхты, орчундуу окуяларды, социалдык-саясий маалыматтарды, ар кыл маселелерди талкууга алышкан. Санжыра уруунун, үй-бүлөнүн ынтымагын арттыруучу, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелерди бекемдөөчү, санжыра угуучулардын логикалык ойлоосун, кабыл алуусун, эске тутуусун, сезимдерин өстүрүүчү эң сонун *психологиялык ык* болуп эсептелинет.

Санжыранын төмөндөгүдөй психологиялык функцияларын белгилей кетсек болот: маалымат берүү, социалдык топторду бириктирүү жана интеграциялоо, жалпы «биз» сезимдерин өнүктүрүү, социалдык идентификациялоо ж.б. Мисалы, өзүнүн түпкү тегин, кайсыл уруудан экендигин, ата теги ким болгондугун билген адам, өз уруусунун, ата-бабасынын сыймыгы болгон жана ата-бабаларынын, келечек муундун астында кандайдыр бир жоопкерчиликтүү экендигин сезет. Өзүнүн түпкү тегин билген адамда этникалык таануусу, иденттүүлүгү жана өзүнө болгон баа берүүсү, өзүн башкаларга окшоштуруу, алардай сезүү процесстери калыптанат. Исмаилов А.И. өзүнүн тегин билбеген адамга мындай мүнөздөмө берген: «Теги жок адам өзүнүн кай тарапка учуп баратканын билбеген бүркүткө окшош».²

Ар бир кыргыз баласы өз тегин билүүгө милдеттүү. Эл ичинде да жети атасын билбегенди «Жетесиз кул», «Тегин билбеген элин билбейт», «Жети атасын билбеген – жетесиз», «Теги жок кул», «Эли журтун болбосо, ай-күнүңдөн не пайда», «Элин сагынбас эр болбойт, жерин сагынбас ат болбойт», «Элден безген эр эмес, жоодон качкан шер эмес» деген маанидеги сөздөр айтылып келген. Чыныгы кыргыз уулдары мындай сөздөрдү укпоого аракет кылышкан. Кыргыз элинде ар бир муунда ата-баланын мындай аталыштары бар.

¹ *Иманалиев М.* Кыргыз санжырасы. - Б.:Шам, 1995.216 б.

² *Иванушки, не помнящие своего родства.*//Исмаилов А.И. Философия духа кыргызского народа. Монография. Исследование переходного периода. –Б.: АО «Учкун», 2002.- С.81

1	Ата	Бала
2	Чоң ата	Небере
3	Баба	Чөбөрө
4	Кубар	Чыбыра
5	Жото	Кыбыра
6	Жете	Тыбыра
7	Тек	Урпак

Санжырада «Жети атасын билүү» түшүнүгү адамдардын ортосундагы туугандык байланыштарды бекемдеп, ынтымактуулукка, бирмдикке чакыруу менен өз элинин каада-салттарын өздөштүрүүгө жардам берет. Элдин тарыхында терең из калтырган элдик баатырлар, чечендер, коомдук ишмерлер тууралуу жаш муунга айтуу менен алардын мекенди сүйүү, патриоттуулук, биримдик, сезимдерин калыптандырып, элдин сыймыгы, элдин духу, руханий байлыгы, улуттук аң-сезим жана улуттук ар-намыс сыяктуу түшүнүктөрдү бекемдейт.

Санжырада бир гана тарыхый фактылар гана эмес, адамдын социалдык жактан калыптануусу, коомдун социалдык структурасы, социалдык ролу, ченемдери жана эрежелери, элдин маанайы, кубанычы, кайгысы, улуттук менталитетинин жана мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрү да көрсөтүлгөн.

Генеологиялык дарак ошондой эле үй-бүлөлүк, уруу аралык байланыштарды көрсөтмө түрүндө элестүү чагылдыруу жолу болуп саналат. Генеологиялык дарак маалыматтык жүктү гана алып жүрбөстөн эстетикалык ырахат алуу инструменти катары да каралат. Санжыраны өзгөчө тарыхый ыкма катары үй-бүлөнүн генеологиясын изилдөөдө, тукум куучулук менен байланышкан өзгөчөлүктөрдү талдоодо, закон ченемдүү көрүнүштөрдү байкоодо колдонсо болот. Санжыра биздин ата-бабаларыбыз жана улуу муун тууралуу кенен маалыматтарды камтыган таанып-билүүнүн булагы десек болот.

Санжыранын психотерапия тармагында кеңири колдонулуучу *үй-бүлөлүк генограмма ыкмасы*¹ (*семейная генограмма*) менен кошошуктары көп. Генограмма – бул үй-бүлө тарыхынын, социалдык байланыштарынын графикалык түрдө чагылдырылуусу. Генограмма адамдардын бири-бири менен болгон туугандык, социалдык жана эмоционалдык байланыштарын көрсөтөт. Анда мындай маалыматтар белгиленет: аты-жөнү, үч муундагы аталары жөнүндө маалымат, алардын

¹ Үй-бүлөлүк генограмма америкалык психотерапевт М. Боуэн (1913–1990) тарабынан 1978-жылы иштелип чыккан. Өзүнүн көрсөтмө методунда үй-бүлөнүн басып өткөн тарыхы жана азыркы мезгилдеги абалы чагылдырылган.

Санжыра айтуунун жана угуунун инсандын когнитивдик жактан өсүүсүнө да тийгизген таасири чоң. Айта кетсек, санжыраны угуу көңүл буруу, элестетүү, кабыл алуу, эске тутуу сыяктуу таанып билүү жөндөмдүүлүктөрүн өстүрөт. Ошондой эле анализ, синтез, салыштыруу, корутунду чыгаруу сыяктуу ойлоону процесстерин жакшыртат. Санжыра аркылуу маалыматтарды алуу адамдын жалпы көз караштарынын баюусуна, коомдогу көрүнүштөрдү андап билүүсүнө, өздүк баа берүүсүн жогорулатууга да жардам берет. Узун санжыраларды угуу балдарда чыдамкайлыкты, эрктүүлүктү, шыктандырууну жана кызыгууну арттырууга да таасир этет. Ал эми санжыра айткан адамдардын сүйлөө речи өнүгүп, сөз байлыгы кеңейип, чечендик чеберчилиги калыптанат.

Кыргыз элинин улуу жазуучусу Ч.Айтматов санжыра тууралуу төмөндөгүдөй ойду айткан: «Жакырчылыкта санжырачылар болбосо, өтүп кеткен убакыт жана муундар жөнүндө кандай көңүлсүз эскерме калаарын көз алдыга элестетип көрүнүзчү... Санжырада философия жана фантастика, поэтика жана убакыттын символу бар. Мындан тышкары санжыра – бул элдин улуттук эн тамгасы жана аны таануу белгиси»¹.

Элибизде өзүнүн тарыхын, маданий-руханий байлыктарын, түпкү тегин, маданиятын билбегендерди «маңкурт» менен салыштырып келишкен. Ч. Айтматов: «Маңкурт өзүнүн ким экенин, түпкү тегин, ата-бабасын, аты жонун, ата-энесин, бала кезин билбеген, тактап айтканда, өзүн адам катары сезбеген адам»² – деп белгилеген. Анын пикиринде өткөнү жок келечек болбойт. Өткөн тарыхты унутуп калуу «руханий маңкуртчулукка» алып келиши мүмкүн. Жазуучунун көз карашында эс тутум инсандын акыл – ой байлыгынын ченеми. Акыл – ой байлыгы, тарыхы, руханий өмүр баяны, искусство жаатында – байыркы мифтер, легендалар, классика тууралуу маалыматы жок адам руханий жактан жакырчылыкка кабылат жана ал өнүккөн коомдун кандайдыр бир кыйынчылыктарын кабыл алууга даяр эмес.

Маңкуртчулук – бул улуттук турмуш шарттын, улуттук жүздүн жана руханий баалуулуктардын жоголушу катары каралып, элдин социомаданий өнүгүүсүнө тескери таасирин тийгизип салттуу социалдык байланыштар системасына зыян келтирет³. Ошондуктан, Кыргызстанда психология илимин өнүктүрүүдө да улуттук тамырларыбызга, тарыхыбызга, ата-бабалардын акыл кептерине, этно-гуманисттик салттарга, кыргыз санжырасында айтылган маалыматтарга таянуу бирден-бир милдеттүү талаптардан болуп эсептелинет.

¹ Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Б.1996.-С.7.

² «Маңкурт жөнүндө легенда» Ч. Айтматовдун «Кылым каарытар бир кун» романы.

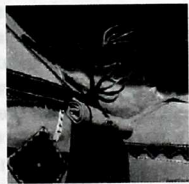
³ Орозалиев Э.С., Мусаева Н.К. Философия социальной работы.-Б.2013.-С.140-141.

УЛАМЫШТАР ЖАНА МИФТЕРДИН ДҮЙНӨ ТААНУУ ЖАНА ЭМОЦИОНАЛДЫК ФУНКЦИЯЛАРЫ

Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча тоо-таш, жер-суу, бардык жан-жаныбарлар жандуу делип эсептелген. Алардын адамдар сыяктуу сүйлөө, ойлоо, өч алуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугуна шек да санашкан эмес. Натыйжада, аңчылыктан жолу болбой калышын, же бир кырсыкка, же илдетке жолугушун жер-суу, тоо-таштын каарына калуудан, жинине тийип коюудан деп ойлошкон. Кыргыз элинде ар кандай жан-жаныбарларга сыйынуу, алардын ыйыктыгына ишенүү күчтүү болгон. Мисалы, кыргыздар жалпы түрк элдери сыяктуу эле теңирчиликке ишенишкен. **Теңирчилик**-байыркы анимисттик (жансыз табигый күчтөргө сыйынуу) жана тотемдик (жандууларга сыйынуу) диний ишенимдеринин айкалышы. Бул ишенимдерге ылайык айрым уруулар өздөрүнүн келип чыгышын бугу, бөрү менен байланыштырса, айрымдары өздөрүн ак илбирстин тукуму катары эсептешкен.

Бугунун көөнө мифтик образы да кереметтүү күч, касиеттүү дух катары көп мезгил бою элдин ишениминде жашап келген. Этнографиялык маалыматтар боюнча бугунун мүйүзү кара ниет духтардан коргоочу талисман катары үйдүн босогосуна – эшиктин үстүнө илинет. Мүйүздүн сүрөттөрү орнамент болуп кыргыздардын үй буюмдарына түшүрүлүп келет. Анын атына табу коюлуп «мүйүздүү» же «жаныбар» деп тергелет. Шамандык атрибуттарда: камчы, таяк, чоорлорго сөлөкөтү чегилет¹.

Табияттын ар кандай жашыруун сырларынан коркуудан, ага жүгүнүп сыйынуудан, ар кандай ырым-жырымдар, албарсты, жез тырмак, жез кемпир, азгыртма ж.б. сыйкырдуу күчтөрдүн тегерегинде тотемдик, анимизмдик түшүнүктөр келип чыккан. Бул болсо биринчи ирээтте жаратылыштын «жашыруун сырларын» түшүнүүгө, ага баа берүүгө элдин аң-сезиминин өнүгө электиги менен байланыштырылат. Ба-

¹ Нарынбаева Н.О. Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары. - Б.: 2011.

йыркы чыгармаларда мифтик түшүнүктөр, каармандар басымдуулук кылган. Элдин ар кандай сыйкырдуу күчтөр менен болгон күрөшүндө алардын жаратылыштын жашыруун сырларын ачууга, дүйнөнү таанууга болгон алгачкы стихиялуу аракетин, умтулуусу берилген. Ошентип, миф өзүнүн фантазиялуулугуна, дүйнөнү таануудагы чектелгендигине карабастан, адамдардын ой жүгүртүүсүнүн алгачкы баскычы болуп эсептелинет. Анын объектиси жаратылышты таануу, анын «жашыруун» сырларын андоо жана түшүндүрүү.

Уламыш, улама, аңыз – кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында кеңири тараган жанр. Бир топ белгилери тарабынан легендага өтө жакын турат, бирок айырмалануучу бөтөнчөлүгү бар, ал – тарыхый инсандар, тарыхый окуялар, көрүнүштөр тууралуу жер-суу аттарынын келип чыгышы жөнүндө тарыхый баяндоого, чындыкка жакыныраак чечмелөөгө аракет кылынгандыгы жагынан легендага караганда фантазиядан бир топ четтейт. Демек, жомоктордон жана легендалардан уламыш турмуш-тиричиликтин маселелерин, тарыхый негизи бар окуяларды көрсөткөндүгү менен айырмаланат.

Кыргыз уламыштары тематикасына карап, жалпысынан эки чоң топко – *тарыхый* (Чыңгыз хан, Аксак Темир, Жантай, Шабдан, Курманжан датка тууралуу уламыштар) жана *топонимикалык* (Бишкек, Ысык-Көл, Долон, Байтиктин боз бөлтөгү, Өзгөн, Ак-Буура, Сан-Таш ж.б. жер-суу аттарынын келип чыгышын чечмелеген аңыз кептер) уламыш деп бөлүнөт. Бирок легенда, жомок, уламыш деген түшүнүктөрдү так чек аралап бөлүүгө мүмкүн болбогон учурлар кездешет, демек мындай бөлүштүрүү бир топ шарттуу.

Философиялык көз карашта, *уламыш* – адамзатынын өзүн таануусунун алгачкы жолу. Уламыш байыркы элдин аң сезиминин жалпылуу калыбы. Уламыштарда адамдарга жана жаратылышка өзгөчө касиеттерди энчилөө орун алган. Уламыш – адам баласынын жашоо маани-маңызын издөөгө болгон алгачкы кадамы болуп эсептелинет.

Кыргыз эл уламыштары – кыргыз элинин дүйнө таанымына негизделген, анын табиятка болгон мамилесин, тарыхта басып өткөн жолундагы окуяларды таанып, аны өз турмушуна ылайыкташтыруусунан келип чыккан түшүнүктөр¹.

¹ Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. 1-бөлүм. «Илим» басмасы, 1973 ж.

Уламыш, мифтердин психологиялык функциясы төмөндөгүдө жатат. Уламыш чоң ата, чоң энелер тарабынан айтылып, балдардын акыл-эсинин, ойлоосунун, эс-тутумунун, элестетүүсүнүн, кабыл алуусунун өсүшүнө таасирин тийгизген. Уламыштарды угуу балдардын элестетүүсүнүн, образдуу ойлонуусун, моделдештирүү жөндөмдүүлүгүн, фантазиясын өнүктүрүп жана чыгармачылыкка шыктандырган. Уламыш, мифтердин мазмуну, андагы окуялар адам кандайдыр бир оор кырдаалга дуушар болгон кезде, конкреттүү иш аракеттердин натыйжасын көрө албай турган учурларда абстракттуу процесстер, объектилердин жана түшүнүктөрдүн жардамы менен адамга өзгөчө ишенич жана үмүт тартуулайт. Ошондой эле фантазиянын негизинде жаңы образдар, моделдер ойлонуп чыгарылган.

Кыргыз элинин материалдык маданиятын анын чыгармачылыгынын өзгөчөлүгү менен байланыштырсак да болот. Мифологиялык образдардын маани-маңызы байыркы адамдардын туюу сезимдери, табигый чөйрөдөгү жүрүм-туруму жана коомдук аң сезимдин архетиптерине дал келген. Мифологиялык түшүнүктөр өз убагында жашоонун бардык чөйрөсүн жөнгө салып турган.

Азыркы күнгө чейин кээ бир мифологемалар¹ же мифологиялык архетиптер адамдардын психикасында так же өзгөрүлгөн формаларында жашап келет, мисалы жандын өлбөстүгү, жер-суулардын ыйыктыгына ж.б. болгон ишенимдер бар. Кыргыз элинде эзелтен ар бир нерсенин колдоочулары бар деп келинген. Мисалы; жигит пири Шаймерден, наристенин колдоочусу Умай эне, устанын пири Дөөтү-Ата, ит төрөсү Кумайык, куш төрөсү Буудайык, төөнүн пири Ойсул-Ата, аттын пири Камбар-Ата, койдун пири Чолпон-Ата жана башка ушул сыяктуу колдоочулар жөнүндө кыргыздарда түшүнүк калыптанып калган.

3. Фрейддин ою боюнча мифологиялык ой толгоолор табияттын жана ички инстинктивдик күчтөрдүн (инстинктивная энергия) каршылашып турган мезгилинде пайда болот. Туюу салуунун (табу) натыйжасында келип чыккан коркунуч, коргонуу сезимдери фантазиянынын объектилерине айланып, уламыштар, мифтер жаралышы мүмкүн².

Ал эми Э. Фроммдун ою боюнча уламыштардын, мифтердин жаралышына адамдын жашоосунда дисгармония түрткү болот. Адамдын

¹ Мифологема-мифологиялык сюжеттин курамдык бөлүгү.

² Фрейд З. «Будущее одной иллюзии» // «Сумерки богов» п/ред. А.А.Яковлева, М, 1989 г. – 398 с.

ички дүйнөсүндөгү дисгармония калыбына келүүнү, табият менен болгон мамиледе тең салмактуулукту талап кылат. Мындай абалга адам өзүнүн аң сезиминде баардыгын кучагына алган дүйнөнүн конструкциясын берүү аркылуу жеткенге аракет кылат¹.

Мифология, тарых, көркөм сөз мурастары, натурфилософия, логика, психология – адам аң сезиминин азыгы, ааламдын биз түшүнгөн жалпы турпаты. Маданият мифтик образдарды жана сюжеттерди көчүрүп чагылдырып гана тим болбостон, анын архаикалык табышмактарын, дүйнөнүн мифопоэтикалык моделиндеги кол тийгис купуя ыйыктыгын (сакралдуулугун), космос менен хаостун, ритуал менен символдуулуктун эстетикалык факторлорунун өзгөчө бир поэтикалык ишарат системасын түзөт². Миф бүтүндөй аң-сезимсиз дүйнө (аң сезимден сырткары) менен жуурулушкан, акыл-эстин байкалбас, кармалбас кубаттуу закону, үзүлбөс учугу. Ошол бейаң күч К.Г. Юнгдун архетип тууралуу түшүнүгү менен байланыштырылат.

Мифологиялык аң-сезимдин күч алышы жашоодо кезигүүчү коркунучтардан кооптонуу, адамдын инстинктивдик каалоолорунун аң сезимдин деңгээлинде кабыл алынбоосу, адамдын керектөөлөрүнүн реалдуу дүйнөдөн фантастикалык дүйнөгө проекттештирүү ж.б. коргонуу функциялары менен байланыштырылат. Адам жооп таба албаган суроолорго ар кандай аңыз кептерден, уламыштардан, мифтерден, ишенимдерден таба алат. Адамдын коопсуздукту сезүү муктаждыгы кудайга, кандайдыр бир күчтөргө, акылмандуулукка, кереметке ишенүү менен канааттандырылат.

Кандайдыр бир күчтөргө ишенүү адамдын ички акылдан тышкары чөйрөсү (бессознательная сфера) менен андап билип турган аң-сезиминдеги (сознательная сфера) карама-каршылыктарды чечүүнүн да бирден бир жолдорунан болуп эсептелинет. Нарынбаева Н.О. белгилегендей, жаныбарларга болгон сакралдуу көз караш адамдын турмушунда коомдук жашоонун белгилүү бир модели, үлгү болорлук парадигма шекилинде кызмат кылып келген³.

¹ Фромм Э. «Психоанализ и религия» // «Сумерки богов» п/ред. А.А.Яковлева, М, 1989 г. – 398 с.

² Нарынбаева Н.О. Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары. - Б.: 2011. 11-б.

³ Ушул эле жерде.

АЙТЫШ ЖАНА ЖАҢЫЛМАЧТАРДЫН КОММУНИКАТИВДИК ФУНКЦИЯСЫ

Айтыш ырлары. Балдардын коммуникативдик жөндөмдүүлүктөрүн арттырууда оозеки чыгармачылыктын жанрларынын ичинен айтыш ырларын аткарууну да белгилей кетүү керек. Айтыш ырлары негизинен чечендикти сыноого байланыштуу келип чыккан. Айтыш сөз тапкычтыкты, акыл-эстүүлүктү, билгичтикти өстүрүүгө багытталган. Ошондой эле айтыш аркылуу айтыш айтуучулар ички кайгысын же кубанычын да баяндап беришкен.

Кыргыз фольклорунда айтыш чоң орунду ээлейт. Бул бирден бир кенири жайылган элдик оозеки поэзиянын формасы, поэтикалык мелдешүү, тактап айтканда, улуу импровизация¹ искусствосу. Айтыш элдик драманын элементтерин камтып, эл алдында алым сабак айтышуу мүнөзүндө өтөт. Айтыштын көп формасы бар: жигит менен кыздын айтышы, атактуу акындардын же болбосо жаш акындардын айтышы ж.б.

Айтыштардын мазмуну ар кандай тематиканы камтыган: нравалуулук жана адеп маселелери, намыс жана ынсап, баатырлардын эрдиктери, эл башчыларынын айкөлдүгү, жашоодогу баалуулуктар ж.б. суроолор көтөрүлгөн.

Айтыш айтууда бир катар аткаруучулук талаптарга жооп берүү керек. Алсак, поэтикалык тексттин сапаты, теманын актуалдуулугу, айтуунун кыска жана нускалуулугу, логикалык ырааттуулуктун жана байланыштын сакталышы, айтылып жаткан окуянын чындыкка төп келгендиги, сөздөрдүн курчтугу жана таасирдүүлүгү ж.б. Мындан сырткары айтыш айтуучунун өзүн-өзү кармай билүүсү, угуучулардын кызыгуусун арттыра билүүсү, алардын маанайына таасир бере алуусу, эмоционалдык байланышты сактай алуусу да жогорку мааниге ээ.

Мындай таасирдүүлүккө жетүү үчүн айтыш учурунда аткаруучу вербалдык эмес көрсөткүчтөрдү: артисттик жөндөмдүүлүктөрүн, үндүн тийиштүү жыштыгын, тембрдин кооздугун, көз караштын багыттуулугун, бет булчуңдарынын кыймылын, туура отуруу стилин, аткаруунун көркөмдүүлүгүн, тамаша, суроо, басым, тынуу ж.б. эле-

¹ *Импровизация* – күн мурун даярданбастан, аткарган учурдун өзүндө эле жамактап ырдоо же күү чыгарып ойноо.

менттеринин натыйжалуу колдоно билүүсү негизги шарттардан болуп эсептелинет.

Бул жанр абдан динамикалуу, акылы курчтукту, чукугандай сөз тапкычтыкты, өзгөчө таланттуулукту, импровизаторлук чеберчиликти талап кылат. Айтыштын идеялык мазмуну акындардын дүйнөгө болгон көз карашынан, интеллектуалдык деңгээлинен көз каранды. Ар тармактуу тематиканы камтуу инсандын ар тараптуу өнүгүүсүн талап кылат. Мисалы: жашоонун жана жаратылыштын ар түрдүү кубулуштары тууралуу табышмак, жандырмак түрүндөгү кыз-жигиттин айтышы, терең философиялык маанидеги жашоо суроолоруна жооп берүүчү суроо-жооп ирээтиндеги айтыш ж.б.

Айтыштын психологиялык багыттуулугу – логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүп, тапкычтыкка, коюлган талапка тез жооп берүүгө даярдоо болуп эсептелинет. Элдик оозеки чыгармачылыктын бул түрүн балдардын коммуникативдик жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүдө акыл эстик тарбиялоонун негизги каражаты катары колдонсо болот.

Кыргыздарда сөзмөр адамдар кадырланып, урмат сыйга ээ болушкан. Чечендердин сөздөрү курч, таамай, угумдуу, орундуу келген. Угуучулар ырахаттанып угушуп, айтылган сөздөрдөн эмоционалдык кубат ала алышкан. Адамдардын бир нерсеге болгон кызыгуусун арттырып, активдүү иш аракетке шыктандырган. Ошентип, чечендер уюштуруучулук, лидердик сапаттарга да ээ болуп, элдин демилгелүүлүгүн (инициативность) да көтөрө билишкен.

Жаңылмачтар – кыргыз оозеки адабиятында кеңири тараган чакан жанр. Жаңылмачтар балдардын тилин жатыктыруу, сөз өстүрүү, чечендик жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүү сыяктуу максаттарды көздөйт. «Чечен» адам деп – ойдогу орчундуу сөздү таамай да, тайманбай да куюлуштуруп да, кулак курчун кандырып да, муютуп да айткан адам эсептелинет. Чечендин сөзү атылган ок сыңары. Чагылгандай жарк этип айтылат да, каршысын сөзгө жыгат. Кыргыз элинде Жээренче чечен, Көкөтөй, Куйручук, Тилекмат, Карачунак, Ырысбек, Токторбай, Айтыбар, Медет ж.б. чечендердин болгонун билебиз. Алардын сүйлөө лексикону көбүнчө жаңылмачтардан турган.

«Жаңылмач» жаңылуу деген маанини билдирет. Жаңылмач татаал сөздөрдөн түзүлүп, айтууга кыйын келет. Жаңылмачтын шарты – сөздү ылдамдык менен тез айтуу болуп саналат.

Мисалы:

«Кой бешке чыкпай картаябы?»

картайган койду картайган койчу кайтарабы».

Байыркы доорлордон жаңылмачтар бат сүйлөшүүгө, кеп токуу өнөрүн өркүндөтүүгө кызмат кылган. Сөздү куюлуштуруп айткан чечендер ар кандай жаңылтуу багытындагы тексттер айтылса да, жаңылбай кайталап бере алышкан. Мындай чыгармаларда сөздөр көбүнчө уйкашып, үндөшүп келет. Жалпы тексттин мааниси, ою анча жакшы болбосо да, башка бирөөлөрдүн кайталап айтуусуна кыйынчылык туудургандыгы менен өз функциясын аткарган болот.

Көбүнчө жаңылмач чоңдор тарабынан айтылып, балдарга туура жана так кайталап берүүсү сунушталат. Эгерде туура эмес кайталап койсо угуп тургандар аны күлкүгө алган. Ошондо балдар жаңылмачты туура айтууга аракеттенишкен, ошондой эле балада намыстуулук, аракетчилдик пайда болот. Жаңылмач балдардын логикалык ой жүгүртүүсүнө чоң таасирин тийгизет жана анын негизинде балада айлана-чөйрөгө болгон мамилеси, тапкычтыгы өсүп, сүйлөө речи оңолот. Ошондой эле угуу аркылуу эске тутуусун бекемдейт. Ошонун ичинен *кыска мөөнөттүк эске тутууну*¹ (*кратковременная память*) өнүктүрүүгө абдан ылайыктуу.

Маалыматты сактап калууда субъекттин көңүл буруусу талап кылынат. Кыска мөөнөттө эске тутуунун эң негизги шарты болуп кайталоо эсептелинет. Жаңылмач айтуу көбүнчө угуу (слуховая память) жана элестүү эске тутуусунун (образная память) бекемделишине жардам берет.

¹ Кыска мөөнөттүк эске тутуу – аз көлөмдөгү маалыматты чектелген убакытка гана сактоого багытталат (30 секундга чейин).

ТАБЫШМАК – ЛОГИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮ ӨСТҮРҮҮ КАРАЖАТЫ КАТАРЫ

Мени-мени, мени бар,
Отуз эки саны бар.
Аны тапкан адамдын,
Акылында кени бар.

Табышмак – оозеки чыгармалардын эң байыркы жана кеңири тараган түрлөрүнөн. «Табышмак» деген терминдин өзү уңгу сөздөн жана мүчөлөрдөн турат. «Тап» деген уңгу буйрук этишке «ыш» мүчөсүн жалгап айтуу менен кош буйрук этиш «табыш» деген экинчи маанидеги сөз жасалат.

Табышмактар коомдук түзүлүштүн өнүгүшүнө, мезгилдин талабына, адамдардын аң сезиминин өсүшүнө жараша өнүгүп, татаалданып жүрүп отурат. Табышмактарда адам жашоосунда байкалган кубулуштар, окуялар, жаратылыш, андагы өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү, турмуш-тиричилик тууралуу байкоолордун кыскача жыйынтыгы берилет. Демек, табышмактар адамдын аң сезими аркылуу текшерилген реалдуу дүйнө. Табышмактар аркылуу философиялык ой жүгүртүп, анын жандырмагы аркылуу көп нерседен кабардар боло алабыз.

Табышмактарды талдоо менен байыртадан эле кыргыз элинин илимге болгон кызыгуусу бар экендигин байкадык. Кыргыз табышмактарынан элдик философиясынын, логикалык ой жүгүртүү өзгөчөлүктөрүнүн, психологиялык, математикалык, астрономиялык, географиялык көз караштарынын калыптанышына көз жүгүртсөк болот.

Кыргыз элинде табышмактар аздыр көптүр жаш өспүрүмдөрдүн таанып билүүсүн, дүйнө таанымын, аналитикалык жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүү каражаты катары колдонулган. Табышмактар аркылуу кыргыз эли балдардын дүйнөнү абстракттуу, образдуу кабылдоо, аналитикалык ой жүгүртүү, оюн топтоп жыйнактоо ишмердүүлүгүн, буюмдарды, көрүнүштөрдү ассоциациялоо сезимдерин калыптандырууга басым жасалган. Келечек муундар байкагыч, акылдуу, изденгич болсун үчүн атайын тапшырма-табышмактарды ойлоп тапкан жана аларды эл арасына таратып, жалпы калкка сиңдирген адамдар болгон. Мисалы, болочок жар же күйөө бала болуучу талапкерлердин акыл көрөңгөсүн сыноо үчүн ар кандай табышмактар сунуш кылынган.

Табышмактарды чечүү өзүнчө бир этаптардан турган: адегенде табышмак айтылган, анан жооптору табылган, таба албаса анын жообу «сатылган»¹. Мындай жол балдар үчүн өзгөчө кызыгууну туудуруп, изденүү мотивациясын арттырган. Алар аркылуу балдардын байкагычтыгы, сезгичтиги, ойноо, диалог куруу, логикалык ой жүгүртүүсү, нерселерди чоңойтуу, моделдештирүү, абстракциялоо, конкреттештирүү, кичирейтүү, жандандыруу, жансыздандыруу, алыстатуу, жакындатуу, апыртуу ж.б. көндүмдөрү өскөн.

Табышмакты балдардан тартып карыларга чейин айтпаган, жандырмагын чечпеген адам чыкпас. Чындыгында, бир нерсенин же кубулуштун сырткы көрүнүшүн же анын касиетин экинчи кубулуш же буюм-терим менен салыштыруу аркылуу суроо коюп айтканда, угуп олтурган киши сөзсүз ойлоно баштайт. Табышмакта айтылган белгилер кайсы затта кездешиси мүмкүн деген суроо туулуп, ким болбосун, ар түрдүү нерселерге окшоштуруу менен, ага турпатташ өзүнө тааныш нерселерин арасынан издеши мүмкүн.

Табышмак адамдардын эмгек түйшүгүнөн бошогон мезгилинде, көбүнчө кышкы узун түндөрдө айтыла турган. Табышмакты айтканда ким көп билет, ким аз билет сыяктуу сыноо алдыга коюлат да, ким жандырмагын көп чечсе, ал киши жеңишке жетишкен. Бир киши табышмак айтса, калгандары бүт дээрлик анын жандырмагын чечүү үчүн ой жүгүртө турган. Кээде отургандар экиге бөлүнүп, кезек-кезеги менен бир тарабы табышмак айтса, экинчи тарабы аны жандырган.

Кыргыздын табышмактарына көз жүгүртүп карасак, бул элдин жашоо шартына, турмуш тиричилигине ылайык жаратылган табышмактар бар экенин байкайбыз.

Мисалы:

«Талаага таруу чачтым» (*жылдыз*),

«Жыйдым-жыйдым бир килем, жыя албадым бир килем»

(*жер, көк*).

Адамдар айланадагы жаратылышка, айрым кубулуштарга көңүл бурушуп, табияттын кандай түрдө өзгөрүп жатканын, ага көрүнүштөрдү таанып билүүгө аракет жасашкан. Ошондуктан, жаратылыштагы жаан, шамал, туман, булут, чагылган, мөндүр, суу, жамгыр, жыл жана башка ушул өңдүү кубулуштар жөнүндө табышмактарды ойлоп чыгарышкан.

¹ Орозова Г. Баш сөз // Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясынын 20-тому. А. Акматалиевдин редакциялоосунда. – Б., 1998, 18-6.

Мисалы:

«Тоодон топ түштү, буту-колу жок түштү» (*мөндүр*)

«Бир терек көрдүм он эки бутагы бар, ар бутакта төрттөн уясы бар, ар уяны жетиден жумурткасы бар» (*жыл, он эки ай, төрт жума, жети күн*)

«Тептим терекке чыктым» (*узөңгү*)

«Кичинекей медедим, жер түбүнө жетерим» (*көз*)

«Караңгы үйдө каман күркүрөйт» (*тегирмен*).

Кыргыз элинин табышмактарынын көпчүлүгү балдардын математикалык шыгын арттыруу, фантазиясын өстүрүү жана ойлонуу сезимин курчутуу максатында чыгарылган.

Мисалы:

«Кырк табак, кырк табактын ар кайсынысында кырк куйруктан, ар куйрукта кырк бычактан, канча бычак болот?» (*64 миң бычак*)

«Алтымыш араба, ар арабада алтымыш кап, ар капта алтымыш алма, канча алма болот?» (*216 миң алма*).

«Бирөөнүн 30 кою бар эле. Ошону 3 баласына бөлүп беришке акылын таппады. Он кою бирден, он кою экиден, он кою үчтөн тууду. Энесин баласынан ажыратпай үч уулуна тең бөлүп бергиле» (*кой козусу болуп отуздан алат*)

Оозеки чыгармалар менен катар муундан-муунга өтүп, кыйла убакыттардан бери жашап келе жаткандыктан, табышмактар элдин руханий байлыгы, маданий эстелиги катары да каралат. Чындыгында, көркөм чыгарма катары милдет аткарып келүү менен бирге, элдин өткөндөгү түшүнүгүн туюндуруу, жашоо-тиричилигин чагылдыруу жана ой-санааларын билдирүү жагынан кыргыздын табышмактары өтө баалуу мурастардан болуп саналат.

ЭЛДИК ЫРЛАРДЫН ПСИХОТЕРАПИЯЛЫК МАКСАТТАРЫ

*Жылкы уурдаган куучунак,
Белиңдеги чочморуң,
Ыргай змей эмине?
Ыргалып короо кайтарган,
Жыргал змей эмне?
Кайтарган короом сак
болгой,
Эртең бетим ак болгой.*

(Бекбекейден)

Кийинки токтоло кете турган жанр – кыргыз элинин фольклорунда өтө көп кездеше турган элдик ырлар болуп эсептелинет. Алар бешик ыры, үйлөнүү салт ырлары, эмгек ырлары, сүйүү ырлары, кошок, арман болуп классификацияланат¹.

Чоң психологиялык мааниси бар ырлардын бири болуп **бешик ырлары** эсептелинет. Бешик ыры баланы уктатуу, сооротуу, алаксытуу, тарбиялоо, багыттоо максатында ырдалат. Ошону менен бирге анда наристенин бакты-таалайлуу, элдин кызматына жараган жакшы адам болушу жөнүндөгү ой-тилек, максат да билдирилет. Бешик ырларын апалар баланы бешикке бөлөп, ичке, жагымдуу, мукамдуу үнү менен, келечегинен көптөгөн жакшы нерселерди үмүттөнүп ырдашкан:

Алдей, алдей, алдейим,
Артымда калар белегим.
Алдей балам, не ыйлайт,
Аргымак минем деп ыйлайт?
Ага токуур ээри,
Ак күмүш болсун деп ыйлайт.

Угумдуу, терең мазмундуу, энесинин каалоолоруна бай, жай үн менен ырдалган ырлар баланын психикалык өнүгүүсүнө чоң таасир этет. Бала ымыркай кезинен эле дүйнөнү кабылдап, жашоого, адамдарга,

¹ Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. 1-бөлүм. Фрунзе 1973-ж.

айлана-чөйрөгө болгон ишеними калыптанаарын кыргыз эли байыртадан эле белгилешкен. Улуу австриялык окумуштуу Э.Эриксон баамдоосунда да баланын дүйнөгө болгон базалык ишеними (*базовое доверие*) анын бешикке бөлөнгөн мезгилинде калыптанат. Энесинин жылуу үнүн угуп турбаган балдар толук кандуу үй-бүлөдө, ата-энесинин жанында чоңойгон балдардан бир топ артта калган.

Жакшы тамактануу, камкордуу багуу, үзгүлтүксүз медициналык көзөмөлгө да карабастан балдар үйүндө тарбияланып жаткан балдар ар кандай ооруларга бат-баттан чалдыгып турушкан¹.

Түйүлдүк кезинен тартып энесинин үнүн, моокум кандырган ырларын угуп чоңойгон балада коопсуздук сезими жана сырткы дүйнөгө болгон ишеничи бекем болот. Мындай балдар чоңойгондо лидерлик сапаттарга ээ болуп, ачык, демилгелүү, боорукер, шайыр мүнөзгө ээ болуп өсөөрү далилденген.

Австриялык психолог, психиатр А. Адлердин (1870–1937) ою боюнча да балага кичинесинен тартып жакшы тилек артып, келечегинен көптү үмүттөндүргөн, ата-энесинин сыймыгы болот деген сыяктуу мазмундагы сөздөрдү көп айтып турса баланын *жашоо стили*² *позитивдүү нукта калыптанат. Эгерде бала бир нерседен катуу коркуп калса, эмоционалдык шокко кабылса, анын кийинки жашоосуна чоң так калат. Курчап турган чөйрө коркунучтуу жана жалган кабыл алынып калат. Ушундай эле ойду биздин чоң энелерибизден угуп келгенбиз: баланы жалгыз таштабаш керек, чочутпоо керек, колго чабуу баланын шагын сындырат. «Баланын шагынын сынуусу» Э. Эриксондун концепциясындагы «демилгелүүлүк – өзүн күнөөлүү сезүү» (инициативность – чувство вины) түшүнүктөрүнүн маанисин берет.*

Бир аркылуу бала менен эненин ортосунда эмоционалдык байланыш, пикир алышуу, баарлашуу процесстери жүргөн. Бала ар убак энесинин же башка жакын адамдын жанында экенин сезип турушу керек. Бала энесинин үнүн угуп, көңүлү жайланып, коркунучтан алыс экендигин сезип, тынч уктайт.

Кийинки сөз кыла турган *эмгек ырлары* – адамдын эмгекке болгон шыктануусун арттыруучу жана эмоционалдык кубат берүүчү негизи

¹ *Спитс Р.А.* Первый год жизни: психоаналитическое исследование нормального и отклоняющегося развития объектных отношений. пер с англ. М., 1965.

² *Жашоо стили (А.Адлердин ою боюнча)* – адамдын өз жашоосун орнотуу, алдыга койгон максаттарына жетүү үчүн тандап алган уникалдуу жолу, жашоо образы.

каражаттардан болуп саналат. Кыргыздын эмгек ырларында эмгек психологиясынын негизги элементтери камтылган десек болот. Байыркы мезгилде, илимдин, техниканын өнүгө элек шартында, ата-бабаларыбыз турмуш тиричилигинде өздөрүнүн кара күчтөрүн жумшап, көп жолу кайталанган (балтаны ургулоо, араа менен аралоо, кыруу, кырмадагы буудайды жыйноо, оруу мезгилинде, жылкы кайтарганда, түнкүсүн короо кайтарганда ж.б.) кыймыл аракеттерди жасашкан. Ушундан улам эмгек ырларынын сөзү да, мааниси да жасаган жумуштун шартына карата аткарылган. Бул ырлар адамдардын бош убактысында, иштеп жаткан мезгилинде же той-тороподо ырдалып, элдин эстетикалык сезимдерин өрчүтүүдө өтө маанилүү болгон. Кыргыз элинин ар бир ырынын кандайдыр бир мааниси болгон. Мисалы, кеңири таралган «Бекбекей» ырын түн ичинде жаштар короонун четинде, уурулардан жана бөрүлөрдөн койлорду кайтаруу максатында ырдашкан:

Бекбекей качты, бел ашты, эй!
Белине саадак жарашты, эй!
Саксакай качты, сай ашты, эй!
Санына саадак жарашты эй!
Укуругум долоно, эй,
Ууру, бөрү жолобо, эй,
Камчымдын сабы долоно, эй,
Каапыр ууру жолобо, эй!¹

Ырды ырдоо менен карангы түндө пайда боло турган коркунуч сезимдерин басандатып, көңүлдөрүн жай кылып, бири-бирине колдоо көрсөтүшкөн.

Ал эми «Шырылдаң» кыргыз элине кеңири тараган эмгек ырларынан болуп саналат. Бул жөнүндө «Шырылдаңдын» тексти ачыктан – ачык баяндап турат:

Шып-шырылдаң шыр экен эй,
Жылкычынын ыры экен эй,
Конок тоого бүткөндө, эй,
Кошо чыккан шырылдаң, эй.

¹ Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. 1-бөлүм. Фрунзе 1973ж. 36-б

Таруу ташка бүткөндө, эй,
Талаша чыккан шырылдай, эй,
Жылкычы менен коюндаш, эй,
Жанаша чыккан шырылдаң, эй¹.

Бул ырда жылкычылардын жылкы кайтаруу мезгилинде, жашоо турмушу, ички сезимдери, кайгы-капасы, кубанычы, арманы, күйүтү, келечекке болгон үмүттөрү, каалоолору ж.б. айтылып, алардын ички эмоционалдык абалы жеңилдеген.

Эмгек ырларынын алгачкы үлгүсү эмгек процессин жеңилдетүү жана анын өнүмдүү болушун тилөө максатында пайда болгон. Муну «*Оп, майданын*» сюжетинен көрүүгө болот. «Оп, майда» ар убактарда кырман бастыруу мезгилинде аткарылган, ошондуктан муну «*темин ыры*» деп да атап жүрүшөт.

Орой, орой, оп, майда!
Ороо толсун, оп, майда!
Кырча, кырча, басканың!
Кырман толсун, оп, майда!

Эгин бастыруудагы эмгек процесси «Оп, майданын» дал ушундай кыйкырык менен аткарылышын шарттаган. Бул ырды окуганда теминге дем берүү үчүн кошулган эмоционалдык кыйкырыктар угулуп турат. Бир эле сөздүн кайталанышы үндүн күчүн улам жогорулатып, ырдын аягын кыйкырыкка чейин көтөрүп жиберген: орой, орой, кырча, кырча, майда, майда деген сөздөр ырга ички уйкаштыкты пайда кылуу менен көтөрүңкү күч да берет.

«Оп, майданын» текстинен жалаң гана бирдей сөздөрдүн кайталануусунан түзүлгөн эмоциялык кыйкырыктарды укпастан, дыйкандын оор турмушун, эмгектин байыркы примитивдүү мүнөзүн да байкайбыз.²

Эмгек ырларынын негизги психологиялык өзгөчөлүгү адамдардын эмгекке болгон мамилесин, эмгекке шыктануусун, көңүлүн көтөрүп, психологиялык абалын башкарууда, оор иштин аягына чыгууга шарт түзүп туруучу каражат болуп саналат. Ошондой эле эмгек ырлары адамдардын башын бириктирип, бири-бирине болгон мамилесин чың-

¹ Ошол эле жерде. 42 б.

² Ошол эле жерде. 47-47 б.

дап, жамаат катары бир багыттуу иштөөсүнө чоң салымын кошкон. Акырындык менен эмгек ырлары адамдардын жашоо образына да терең сиңип, алардын эмгекке болгон эмоционалдык мамилесин, жүрүм-турумун башкарууда кеңири колдонула баштаган.

Элдик ырлардын ичинен психокоррекциялык жана *катарсистик*¹ мааниси чоң ырларга кошок жана арман ырларын киргизсе болот. *Кошок* – адатта адам өлгөндө айтылып, айтуучунун ички кайгысын, өкүнүчүн билдирген муңдуу ырдын бир түрү болуп саналат. Өлгөн адамдын тирүү кезиндеги жүрүш-турушу, башкаларга кылган мамилеси жана анын турпаты апыртылып, макталып ырдалган. Кыргыз элинин салты боюнча кошок кошуп ыйлаган жана аны эл арасына тараткан негизинен аялдар болушкан. Аялдардын жакынынан ажыраган оор кайгысы жалаң гана чубурган көз жашы менен берилбестен, адамдын жүрөгүнө жеткен муңдуу ыр аркылуу берилген. Аялдардын ичинен таланттуулары чыгып, идеялык мазмуну терең, көркөмдүгү жогору турган кошокторду айтышкан. Элдик кошоктун мындай түрүн түзгөн таланттуу аялдарды эл *«кошокчу»* деп атап келишкен².

Кошокто өлгөн адамдын мүнөзүн, элге кылган мамилесин сүрөттөө үчүн ар кыл таамай эпитет жана салыштыруулар колдонулат. Бул кыргыздын оозеки чыгармасында кездешкен «жолборс», «арстан», «кулун», «күн», «ай» сыяктуу туруктуу эпитеттер жана салыштыруулар. Ошону менен катар «оёnum», «жалгызым», «жаш мырзам», «кырчыным», «асылым», «күл өйрон», «бир боорум» деген жекече бөтөнчөлүккө ээ болгон эпитеттер кошоктун поэтикалык мүнөздүү белгилерин түзөт. Колдонулган эпитеттер каза болгон адамга арналса да, кошокту айтып жаткан адамдын ал – абалын билгизип, анын ички кайгыруу сезиминин күчтүүлүгүн көрсөтөт. Ага мисалды күйөөсүнөн ажыраган аял кандай кошуп, кайгырганын алсак ачык байкалат.

Оёnum, күчала салдың ашыма.

Оёnum, күйүттү салдың башыма.

Оёnum, күчала берсең жөтөлөм,

¹ *Катарсис* (грек тилинен κάθαρσις – көтөрүлүү, тазалануу, жеңилдөө дегенди билдирет). Азыркы психология илиминде вербализация же тулку боюна жасалуучу көнүгүүлөр арылуу аркылуу тынчсыздануу, стресстик, конфликттик абалдан бошонуу, терс энергиядан арылуу (Рудестам К. Групповая психотерапия. – СПб., 1999.).

² Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. 1-бөлүм. «Илим» басмасы, 1973-ж. 121-122-б.

Оёнум, күйүтүн кантип көтөрөм?
Оёнум, туура чыккан терекке,
Оёнум, туура бутак не пайда?
Оёнум, туура бутак өткөн соң,
Оёнум, ыйлаган менен не пайда?¹

деген кошокто «Оёнум» деген сөздүн бир нече ирет кайталанышы каза болгон адамга арналган сезимдин дагы күчөтүлүп берилгенин көрөбүз.

Адамдын ички дүйнөсүндөгү терең назик сезимди, оор күйүттү, арманды чагылдырышы элдик кошоктун мүнөздүү касиети. Кошоктордо өлүм табигаттын кээ бир стихиялык кубулуштарына салыштырылып, ал аркылуу кайгы менен капалыктын идеясы күчөтүлөт.

Кыргыздын эпикалык чыгармаларында да элдик баатырлардын эрдигин, кайратын, иштеген ишин билдирген кошоктор айтылат. Буга «Манас» эпосундагы Каныкейдин, «Кожожаштагы» Зулайканын кошокторун мисалга алсак жетиштүү болот.²

Адамдардын турмушундагы ар кыл өкүнүчтөрдү, бактысыздыктарды көрсөткөн мазмуну муңдуу ырларды *арман* ырлары деп аташат. Кандайдыр бир таалайсыздыкты, боштукту башынан өткөргөн, же табигый кырсыкка учураган адам алты санынын биринен ажыраганда, эгер ырчылык шыгы болсо арман кылып ыр чыгарган учурлар болгон. Мындай кырсыкка учураган мезгилди билдирген арман ырларга ооруп, жарыкчылыкты көрө албай калган адамдардын арманда-рын атоого болот:

Айтарга таппайм сөзүмдү,
Арманда кылдың өзүмдү.
Арман эмей эмине,
Ааламды көрсөм өзүм деп,
Сүйлөөргө таппайм сөзүмдү,
Жумултту эки көзүмдү.
Көр адам көпкө сөз экен,
Көнүлдү ачкан көз экен!³

Арман ырларынын экинчи түрү элдин жашоо тиричилигине, социалдык турмушуна жараша келип чыккан. Эмгекчилердин жетишпе-

¹ Ошол эле жерде. 124 б.

² Ошол эле жерде. 123-125 б.

³ Ошол эле жерде. 133 б.

ген оор турмушун чагылдырган «Жокчулук», «Койчулардын арманы» өңдүү толуп жаткан армандар Октябрь революциясына чейин элге кеңири маалим болгон. Арманда эмгекчилердин турмушу бардык жагынан сүрөттөлүп ырдалат. Алсак, арманда төмөнкүдөй саптар учурайт:

Чокоюм буттан суурулуп,
Чор болду таман туурулуп.
Чой-чойлоп жүрүп өлөмбү,
Чокудан бир кун буулугуп?
Чарыгым буттан суурулуп,
Чарчадым таман туурулуп,
Чой-чойлоп жүрүп өлөмбү,
Чокудан бир кун буулугуп?¹

Келтирилген үзүндүдөн түлөгөн тайлактай болуп самтыраган куур тон кийген, кышкы чилдеде эрди-эрдине тийбей калтыраган койчунун элеси көзгө даана көрүнөт.

Арман ырларынын бир тобу кыргыз аялдардын турмушуна байланыштуу түзүлгөн. Октябрь революциясына чейин кыргыз аялдары мейли үй-бүлөдө, мейли коомдук жайларда эркектер менен тең укукка ээ боло алган эмес. Алар кыз кезинен буюм катары малга сатылып, эркекке кул катары тартууланган. Кыздарды ата-энеси малга баалап сатса, күйөөсү өзү каалагандай күтүп, запкыны катуу көрсөткөн. Кыргыз аялдарынын укуксуздугун, муң-зарын, оор күндөрүн өтө кайгылуу элестеткен армандардын да тематикасы өзүнчө ар түрдүү. Ага «Ойдай», «Чалга берген кыздын арманы», «Насыяга кеткен кыздын арманы», «Кенжекенин арманы», «Жаш балага берген кыздын арманы», «Күнөттай кыздын арманы» жана башка ушу сыяктуу армандар кирет.

Ошентип кошок, арман ырлары кандайдыр бир деңгээлде катарсистик (*ички дүйнөнү жагымсыз эмоциялардан тазалоочу*) милдетти аткарган. Бул ырлар аркылуу адамдар маанай чөгүңкүлүк, апатия (кайыр кош, суз маанай), каардануу, кыжаалаттык, кыжыр кайноо, коркуу, күнөөлүү болуу сезимдерин кыйкырык, ый, катуу үн чыгаруу жолдору менен жеңилдете алышкан. Мындай «тазаланууну» адамдын денесинин, ички дүйнөсүнүн зыян келтирүүчү, негативдүү энергетикадан арылуусу деп түшүнсөк болот.

¹ Ошол эле жерде. 135 б.

УЛУТТУК ОЮНДАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ТААСИРИ

Кыргыз эли өз жашоо тарыхында татаал жолдорду басып өтүп, эли жерин, ал тургай коңшулаш жашаган тектеш тилдүү калктарды да сандаган жоодон, табияттын катаал кырсыктарынан коргонууга жардам берип келген. Ошону менен катар өз биримдигин, кылымдар бою түзүлгөн маданиятын көөнөртпөй сактай алган. Ат жалында эркин ойноп, көчүп конуп жүрүүгө шай жаралган жоокер элдин кулк мүнөзүнө, улуттук өзгөчөлүгүнө жараша сандаган кыймылдуу оюндарды ойлоп табышкан. Ал оюндар азыркы биздин күндөргө да жетип, кай бирлери социалдык шарттарга жараша өзгөрүүлөргө дуушарланган¹.

Улуттук оюндар кылымдар бою калыптанган коомдук көрүнүш, иш аракеттин өз-алдынча бир түрү. Кыргыз элинин улуттук оюндарында да элдин ой тилеги, үмүтү, кубанычы, өкүнүчү, эрдиги, эркиндик-теңдикке умтулуусу, адилеттик, акыйкаттык үчүн болгон күрөшү камтылган. Ал оюндардан элдин улуттук мүнөзү, терең философиялык көз караштары, жүрүм-турум эрежелери ж.б. өзгөчөлүктөрү көрүнүп турган.

Кыргыздын улуттук оюндарынын дене тарбия багытында гана эмес патриоттуулукка, толеранттуулукка, гумандуулукка, адилеттүүлүккө, улуттар арасындагы мамилелерди жакшыртууга жана жакындатууга берген таасири баасыз.

Кыргыз оюндары бир нече топко бөлүнгөн²:

Жоокердик оюндар (ордо атыш, жамбы атыш, көкбөрү (улак тартыш), балбан күрөш, эр сайыш, ат чабыш, эр оодарыш, аркан тартыш, тыйын эңмей, жорго салыш, кунан чабыш ж.б.) эр жигиттердин оюну болуп, ат үстүндө шамдагай, ыкчам, күчтүү, эрктүү, чыдамкай жана айлакер болуусуна багытталган. Бул оюндарды көбүнчө жаш жигиттер, өспүрүм курактагы балдар ойношот.

Балдар оюндарын (чикит чапмай, жашынмак, кубалашмак, ак чөлмөк, эшек секиртмей, чакмак алышуу, дүмпүлдөк, элден-элден эл чабар, жоолук таштамай, токту сурамай, чүкө оюндары, беш таш)

¹ Анаркулов Х.Ф. Кыргыз эл оюндары. Фрунзе, «Кыргызстан». 1991. 197 бет.

² Ошол эле жерде.

боз балдар, кыздар, кээде бойго жеткен жигиттер менен кыз-келиндер да ойношот. Жалпысынан бул оюндар балдардын аң сезимин өнүктүрүүдө жана денелерин чыңдоодо ойногон ролу чоң жана күчтүү эмоционалдык-экспрессивдик функцияга ээ.

Аш-тойлордогу оюндардын (таз сүзүштүрүү, жылаңач чабышуу, өпкө чабышуу, жөө чабыш, аялдардын сайышы, кыз куумай, төө чечмей) максаты бир четинен

көңүл ачуу болсо, экинчиден жаштарды ынтымакташтыруу, бири-бири менен жакындан тааныштыруу, биримдикке үндөө болгон. Пикир алышуу да мындай оюндардын бирден бир максаты болгон.

Акыл эсти, аң сезимди өстүрүүчү оюндар (тогуз коргоол, упай, чатыраш, ордо, дойбу). ойлонууну талап кылып, балдардын эске тутуусун жакшыртып, логикалык жөндөмдүүлүктөрүн арттырууга багытталган.

Улуттук оюндардын бирден бир өзгөчөлүгү болуп моралдык негизге ээ болгондугу жана инсанды социалдык гармонияга үйрөткөндүгү. Кыргыздын ар бир оюнунун өзгөчө бир психологиялык мааниси бар. Мисалы, улуттук оюндар психологиялык жүктөн бошонуу (*психологическая разгрузка*) милдетин аткарат. Оюн аркылуу адам күнүмдүк турмуштун көйгөйлөрүнөн убактылуу алаксыйт, ички дүйнөсүнө топтолуп калган энергия багыттуу сарпталат жана эс алат.

Баланын, өспүрүмдөрдүн негизги иш аракети **оюн** болгондуктан, аларды ишмердүүлүктүн башка түрлөрүн: эмгекти, окууну оюн аркылуу иш жүзүнө ашыруу абдан натыйжалуу болуп саналат. Оюндун кыймылдуу түрлөрү баланын денесин чындап, күчүнүн, эркинин бекем болуп өсүшүнө жардам берсе, отуруп ойнолуучу оюндар баланын көңүл буруусун, акыл-эсин, кыялдануусун, элестетүүсүн, ойлонуусун, тапкычтыгын өстүрөт.

Ар бир оюнду өткөрүүдө ага катышууга оюнчулардын жаш курактарын, даярдыктарын, жекече өзгөчөлүктөрүн, жынысын, оюнда колдонулуучу каражаттарды, оюн өткөрүлүүчү жайлардын ылайыктуулугун эске алуу керек.

Көбүнчө улуттук оюндар кыймылдуу болгондуктан өзгөчө гиперактивдүү балдарды кызыктырып ошол эле мезгилде тынчтандырат. Ал эми «басынган», өзүнө толук ишенбеген балдарга дем берет. Музыканын коштоосундагы оюндар негативдүү эмоциялардан, коркуу сезиминен, тартынчаактыктан арылтат. Ошондой эле ролдук оюндарды аткаруу баланын жеке образын, өздүк «менин» (*Я-концепция*) көрсөтүүгө да көмөк көрсөтөт.

Дене кыймылдары аркылуу бала өзүнүн айлана-чөйрөгө болгон мамилесин жана көз карашын билдире алат. Алар баланын фантазиясына да түркү берип, элестетүүсүн байытат, булчуңдарындагы чымырканууну жазат (мисалы кара жорго бийи менен коштолгон оюндар).

Кээ бир улуттук оюндар көп сандагы катышуучуларды талап кылгандыктан кичи топтор арасында ойнолуп, өз-ара мамилелерди чыңдоого да багытталган (ак чөлмөк, ордо, аркан тартыш). Чогулган балдар оюн учурунда ырдап же бийлеши (селкинчек, жел бешикке салмай) да мүмкүн.

Мындай оюндар оптимисттик маанай жана позитивдүү энергия тартуулайт. Бир менен коштолгон оюндар төмөндөгүдөй милдеттерди аткарат:

- Музыкалык угуусун жана музыкалык эс тутумун өнүктүрүү;
- Музыкалык жана эстетикалык сезимин өнүктүрүү;
- Патриоттук сезимдерин ойготуу жана руханий жактан байытуу;
- Эмоционалдык абалын жакшыртуу;
- Коммуникативдик жөндөмдүүлүктөрүн арттыруу;
- Улуттук маданиятка жана салт-санааларга үйрөтүү ж.б.

Ал эми каршылык көргөзүү жана күрөшүү элементтери менен коштолгон оюндар (күрөш, улак тартыш, аркан тартышуу) көздөгөн максатка жетүүгө стимул берет. Ошол эле учурда эрктүүлүк, күчтүүлүк, чыдамкайлык, өжөрлүк, зиректик сапаттарын калыптандырат. Мындай оюндарды туура уюштуруу балдардын ар тараптуу өнүгүүсүнүнө өбөлгө түзөт.

Кыргыз оюндарынын арасынан көздү таңып алып ойногон оюндар да кездешет (жамбы атуу, сокур теке, жип кесүү, үн таануу).

Мындай оюндар баланын мейкиндикте туура багыт алуусун (*пространственная ориентация*), убакытты көзөмөлдөй билүүсүн (*временная ориентация*) туюу сезимин, кабыл алуусун, угуусун, көңүл бөлүүсүн жана интуициясын өстүрөт.

Кыргыздын көпчүлүк оюндары ачык, кенен жайлоолордо, таза абада ойнолгондуктан балдарды кенедикке, эркиндикке үйрөткөн. Кыргыздардын пикир алышуу аралыгынын (*дистанция общения*), мисалы кытайларга салыштырганда чоңураак экендиги да ушундан. Кенен, калк аз отурукташкан айыл же тоо этектеринде жашаган жаштарда да өзгөчө мүнөз калыптанышы мүмкүн. Мындай географиялык шарт адамдарда эркиндикти сүйүүнү, чечкиндүүлүктү, өз күчүнө ишенгендикти (*уверенность в себе*) ж.б. сапаттарынын өнүгүшүнө жардам берет.

Мындан сырткары, улуттук оюндарды кыргыз элинин этнопедагогикалык мурасы катары ар кандай көз карандылыктардан, алкогольдук илдеттерден, компьютердик оюндарга берилип кетүүдөн, көчөгө чыгып кетүүдөн ж.б. азгырыктардан арылтууда колдонсо болот.

КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ

Макалдар адамдардын кылымдар бою топтоп келген турмуштук тажрыйбасынан алынган, философиялык, психологиялык маани-мазмуну жагынан терең күчтүү сөздөр болуп саналат. Макал – деп, коомдук турмуштун бардык жагын кучагына алуучу, адамдардын турмуштук тажрыйбаларынан алынган жана алардын дүйнөгө карата көз караштарын билдирип турган, тарбиялык мааниси терең, курч сөздүү, рифма жана ритмге ээ болгон, ойду бүтүрө айткан кыска, поэтикалык сүйлөмдөр айтылат. Ал эми ылакап – деп, кандайдыр бир окуянын негизинде адамдардын жүрүш-турушун, мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн жыйынтыктап, так, элестүү кылып берилген, өзүнчө чечүүчү тарыхы бар, көбүнчө каймана мааниде айтылып, контекстке карата мааниси чечилүүчү, кыска, образдуу сүйлөмдөр айтылат¹.

Кыргыз элинин макал-лакаптарынын чыгыш доору да байыркы учурдан мына бүгүнкү күнгө чейинки мезгилдерди чагылдырып турат жана турмуштун бардык тарабын камтыйт. Алардын көбүнчөсү жаш муундун акыл-эсин, билимин өстүрүп, алардын толук кандуу социалдашуусуна, ар тараптуу өнүккөн, нравалык интеллектиси жогору инсан болуп өсүшүнө багыт көрсөтөт.

Оптимизм жана позитивдик маанай кыргыздын менталитетине мүнөздүү болгон сапаттардын бири болгондуктан алар кыргыз макалдарында кенен чагылдырылган. Мисалы: «Өлбөгөн киши алтын аяктан суу ичет», «Аман болсо бул башым, дагы эле чыгар бул чачым», «Бүгүнкүнүн эртеңи бар», «Батар күндүн – атар таңы бар», «Жерде жаткан жумуртка асманда учкан куш болот», «Өлбөгөн жанга жаз да келет», «Ачтын – тогу, арыктын семизи бар», «Арык – семирээр, ач – тоюнаар», «Аманат жанга өлүм ак», «Ажал-өлүм кайда жок, ашыккан иштен пайда жок», «Жоонун түбү эл болоор, тоонун түбү бел болоор», «Жамандыкты амандык жеңет» ж.б.

Кыргыз элинде жакшылыктан үмүт үзбөө керектиги, жашоонун жакшылыгына ишенип, болгон нерсеге ыраазы болуп жашоону үндөгөн накыл сөздөр да көп кездешет. Мындай мүнөздөгү ойлор адамды

¹ Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. 1-бөлүм. – Фрунзе. «Илим» басмасы. 1973. 177-б.

рационалдуу ойлонууга багыттап, эмоционалдык абалын жөнгө салып, адамдын өздүк баасынын тийиштүү деңгээлде сакталып калышына б.а. төмөндөбөөсүнө көмөк көрсөтөт.

Кыргыздын макалдарында жашоонун позитивдик жана негативдик аспектилерине, адамдын нандүйнөгө болгон көз карашынын, ойлоонуусунун туура багытта өнүгүшүнө көңүл бурулган. Адам турмуштук оор кырдаалдарга туш болгон кезде позитивдик ой жүгүртүүнүн жардамы чоң болот. Себеби, негативдик мүнөздөгү ойлор адамды ого бетер басып, стресстик абалын күчөтүп, белгилеген максатына жетүү мотивациясын алсыздандырып, туура эмес жолго буруп жиберishi толук мүмкүн. Көңүл чөгүп турган кезде анча чоң эмес көйгөй да эң курч болуп кабыл алынышы да мүмкүн. Ошол себептүү жашоонун оң жактарына көңүл бөлүп, терс ойлордон алыс болууга, келечекке карай үмүт менен жашоого үндөгөн кыргыз элинин макалдары аз эмес.

Кыргыз элинде жакшы менен жамандык ар убак эриш аркак жүрөт деген түшүнүк бар: «Жаман айтпай, жакшы жок», «Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт», «Жан бар жерде каза бар», «Чыгаша болбой киреше жок», «Бири кем дүнүйө, бири зар дүнүйө», «Барга көппө, жокко чөкпө», «Жамандыкты амандык жеңет» ж.б. Жашоо турмушта ак менен каранын бирдей жүрүшү закон ченемдүү көрүнүш катары каралып, акыры болбой койбой турган натыйжа деп эсептелинет. Ошондуктан кыргыз элинин макалдары адамды жашоонун ар кандай кыйынчылыктарын туура кабыл алууга үндөйт.

Өлүмдү, кырсыкты кыргыздар качып кутулбастык катары кабыл алып, тагдырга баш ийип жашап келишкен. Мисалы, адамдын башына кайгы түшсө, же жакындарынан айрылса эмоционалдык колдоо максатында төмөндөгүдөй сөздөрдү айтышат: «Кырсык каш-кабактын ортосунда», «Ажал айтып келбейт», «Өткөн өмүр – качкан куш, кайрылып келбейт үндөсө», «Соолбос өмүр, сынбас темир болбос», «Өлгөнгө өкүнбө, калганга береке берсин», «Өлгөндүн артынан өлмөк жок» ж.б.

Кыргыз элинин гуманисттик мүнөздөгү ойлору, бири-бирин сыйлоодо, өзгөчө карыларды, улууларды урматтоодо анык көрүнөт. Улууну урматтоо кыргыз элинин коомдук нормаларынын эң негизги жоболорунан болуп саналат. Төмөнкү макалдардан кыргыз элинде кары адамдар кандай сый

урматка ээ экендигин байкоого болот: «Карынын каргышы тийсе шексиз өлөт», «Кары бар жерде касиет бар», «Карысы бар үйдүн карааны бар», «Кары адам-үйдүн куту», «Карынын кебин капка сал», «Карысы бардын – ырысы бар», «Карысы болбой эл болбойт, тулаңы болбой жер болбойт», «Жаш келсе ишке, кары келсе ашка» ж.б.

«Манас» эпосунун осуяттарынын биринде айтылгандай гумандуулук, айкөлдүүлүк жана кечиримдүүлүк идеялары негизги жоболордон болуп эсептелинет. Кыргыз эли кандай гана катачылык, күнөө, жаңылыштык болбосун аны кечире билишкен. Буга төмөнкү макалдар далил: «Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт», «Адам катасыз болбос, көл бакасыз болбос», «Алдыңа келсе атаңдын кунун кеч», «Сунган моюнду суурган кылыч кеспейт», «Атаны өлтүргөнгө эненди алып бер», «Таш менен урганды аш менен ур», «Ката бизден, кечирим сизден». Ошондой эле адамдын кадыры, наркы анан коомдогу социалдык, экономикалык абалынан көз каранды эмес экендиги бул сөздөрдө даана айтылган: «Эңкейгенге эңкейгин – башың жерге тийгенче, чалкайганга чалкайгын – төбөң көккө жеткиче».

Ошондой эле кыргыз элинин макалдарында адамдын өнүгүүсү, чыгармачылык, эркиндик, сүйүү, жоопкерчиликтүүлүк ж.б. түшүнүктөрү негизги баалуулуктардан болуп эсептелинет. Мисалы, төмөнкү макалдарыбыз дагы гуманисттик психологиянын негизги жоболорун камтыйт десек болот: «Улуу болсоң – кичик бол», «Сыйга – сый, сыр аякка – бал» ж.б.

Гуманисттик психологиянын эң негизги максаттарынын бири адамга «бир бүтүндүк» сезимин тартуулоо болуп эсептелинет. Адам жана анын организми, ички дүйнөсү, ошондой эле аны курчап турган чөйрө бир объект катары каралат. Негизинен изилдөөнүн объектиси катары индивиддин социумга аралашуу процесстеринин макулдашылгандыгы, бири-бирине шайкеш келе тургандыгы эсептелинет. Гуманисттик психология боюнча адам сырткы басым көрсөтүүлөрдөн эркин болуп, ички карама каршылык сезимдери жокко эсе болгондо гана толук өнүгө алат. Мындай мүнөздөгү ойлор кыргыз элинин төмөнкү сөздөрүндө да айтылат: «Эркиң келсе, эки кулагыңды чой», «Эр болсоң көк бол, айткан сөзгө бек бол», «Көнүл сөздүн сандыгы», «Адам көнүлү гүл» ж.б.

Кыргыз макалдарында балдарды ишмердүүлүккө, эмгекти сүйүүгө, коомго пайда алып келүүгө, коомдун толук кандуу мүчөсү катары социалдык баалуулуктарга баа берип, түшүнө билүүсүнө, билим алууга

багыттайт: «Эмгек – дайра, билим – кеме», «Байлыктын атасы – эмгек, энеси жер», «Байлыкты эмгектен, теңдикти күрөштөн изде», «Аракет кылса береке болот», «Мээнет болбой дөөлөт болбойт», «Эгин айдоо – байлык айдоо», «Иш сүйгөн колдон тоо кулайт, иш качкан колдон куурай да сынбайт»¹. Иш-аракет теориясынын жоболоруна ылайык адам баласынын аң сезиминин өнүгүшүнө, ички дүйнөсүндө тең салмактуулуктун камсыз болушу адамдын активдүүлүгү, кыймылдуулугу, бир багытка умтулгандыгы менен тыгыз байланышкандыгы далилденген. Кыргыздар балдарын эрте жашынан эле эмгекке үйрөтүшкөн («Иштегениң биз үчүн, үйрөнгөнүң өзүң үчүн», «Иштеген тиштейт»). Балдарда жоопкерчилик сезимдерин өнүктүрүү жана өз алдынчалыкка көндүрүү максатында ар кандай татаалдыктагы тапшырмаларды беришип жашоого үйрөтүшкөн. Элибиздин түшүнүгүндө эмгек ден соолуктун булагы, оорунун, кеселдин дарысы катары да каралган («Оору эмгектен качат, эмгек көңүлдү ачат»).

Акылман элибиз байыртан эле бири-бирине кеңеш берип, жакшылыктан үмүт үзбөй жашап келишкен. Кандайдыр бир конфликттик мүнөздөгү маселелерди, жашоодогу маанилүү маселелерди аксакалдар чогулуп, адилеттүү чечүүгө аракет кылышкан. Бул төмөнкү макалдарда айтылат: «Жакшы кеңеш – жарым ырыс», «Ийри олтуруп, түз кеңешели», «Кеңешип кескен бармак оорубайт», «Карынын кебин капка сал», «Улууну укпаган адам узак жашабас». Улуулар кичүүлөргө туура кеңешин айтып, анын инсандыгын сыйлап тарбия берген: «Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны», «Бекер жүргүчө, бекер иште», «Бекерчиден беже кач, ушакчыдан көчө кач», «Жети өлчөп бир кес», «Ачууга алдырба», «Сабырдын түбү сары алтын», «Керегем сага айтам, келиним сен ук», «Ойноп сүйлөсөң да ойлоп сүйлө»² Ошентип, макалдар адам чечим кабыл ала албай турган абалында *багыт берүүчүлүк* милдетти да аткарат. Ушул сыяктуу макалдарды психологиялык кеңеш берүүдө эске алса болот. Бирок психологиялык максатта тигил же бул макалдарды колдонууда таасир этүү объектисинин кандайдыр бир баалуулуктарга багыталгандыгын (ценностные ориентации), эмоционалдык тибин, интеллектуалдык деңгээлин, демографиялык өзгөчөлүктөрүн, социалдык- психологиялык кырдаалын эске алуу керек. Ошентип,

¹ Юдахин К.К. Пословицы и поговорки кыргызского народа. Фонд «Сорос Кыргызстан» – Б., 997.

² Ошол эле жерден.

макалдарды, таамай айтылган акылман сөздөрдү психологиялык таасир берүүнүн бирден бир каражаты катары да карасак болот.

Макалдар ошондой эле *коргоочу функцияны* аткарып адамдарды эмоционалдык жактан колдоону да көздөйт, адамдардын стресске болгон туруктуулугун арттырып, коомдо ийгиликтүү адаптация болушун да камсыз кылат. Макалдарга маани берүүнүн натыйжасында адамдын өзүнө, айлана-чөйрөсүнө, көйгөйлөргө ж.б. жашоо шарттарга болгон мамилеси да өзгөрүшү мүмкүн.

Макалдардан адам кыжалат кылып жаткан суроолорго да жооп таба алат, ошондой эле адамда болгон ресурстарды колдонууга, оор кырдаалдардан чыгуунун варианттарын иштеп чыгууга жөлөк болот.

Адамдын өсүү процесси да адамдардын ортосундагы пикир алышуунун, байланыштын негизине, коомдун шарттарына жараша болуору да кыргыз макалдарында белгиленет. Кыргыз элинин жашоо философиясынын негизги шарты болуп ынтымак, биримдик эсептелинет: «Жалгыз дарак токой болбойт, жалгыз таруу ботко болбойт», «Жалгыз жүрүп жол тапканча, көп менен бирге адаш». Коомдун таасиринин зор экендиги, ошондой эле санаалаш адамдардын колдоосунда ар бир адам өзүн күчтүүрөөк жана коопсуздукта сезээри да кыргыз макалдарында тастыкталат.

Кыргыз элинин көптөгөн макалдары эл ичинде ынтымакты арттырууга, алардын ортосундагы мамилелерди бекемдөөгө багытталган. Мисалы кыргыздын «Күч бирдикте», «Элден чыксаң кийиксин, эл менен сен бийиксин», «Элдүү түлкү ачка өлбөйт», «Эл ичи алтын бешик» ж.б. ушул сыяктуу макалдар элди бириктирип, өзгөчө бир *социалдык интеграциялык функцияны* аткарып келет. Көчмөн жашоо шарттары элдин ынтымактуулугун жана турмуштук оор кырдаалдарда бири-бирине жардам берүү мотивдерин арттырган. Уруунун колдоосунда гана ар бир үй – бүлө жашоосун уланта алган.

Кыргыз элинде *«биз» жана «бөтөн» сезимдери* күчтүү өнүккөн¹. Бир туугандар арасында өзгөчө жакын мамилелер курулган. Мындай социумдар салыштырмалуу «жабык» түрдө да өкүм сүрүшү мүмкүн. «Башкалар» тууралуу мындай көз караштар кездешет: «Өзбек кетип өз калды», «Өздү – өздөй, жатты – жаттай көрүш керек», «Душманга өздөй караба – тийбей койбойт зыяны», «Урушса да, өз жакшы, талаш-

¹ Акмалдоева Ш. Б. Духовный мир древних кыргызов и древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас») Б.: Илим, 1998.

са да, өз жакшы», «Сасык деп уй мурдун кесип таштабайт», «Сыйла-
шарга жат жакшы, ыйлашарга өз жакшы». Кыргыз коомчулугунда таа-
ныш эмес адамдарга анчейин көңүл бурулган эмес жана аларга ишенич
артуу да кыйынга турган. Мисалы «Тааныбасты сыйлабас», «Ооздон
кан чыкса да душманга ырынды ырдаба», «Өсөр өзүн сыйлайт, өспөс
жатын сыйлайт», «Өз үйүм – өлөң төшөгүм», «Өз өзүнө тартат», «Өз
кордугунан жат кордугу жаман» ж.б.

Кыргыз элинин макалдары элибиздин мүнөзүнө туура келээри да
айкын. Элибизде кишинин тагдыры анын маңдайына жазылып коюл-
ган деген түшүнүк да жашап келет. Бул түшүнүктөр адамды кол шил-
төөгө, пассивдүүлүккө, аракетсиздикке да азгырышы мүмкүн. Кыргыз
эли коллективисттик коомду түзгөндүгүнө байланыштуу элибизде экс-
терналдык психология өтө өнүккөн. Башкача айтканда адамдар көбүн-
чө өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө, жөндөмдүүлүктөрүнө, аракетине
ишенбестен болуп жаткан окуяларды сырткы көрүнүштөр, кырдаалдар,
себептер, башка адамдар менен байланыштырууга көнүп алганбыз.
Мисалы адам өзүнүн пассивдүүлүгүн актоо жана психологиялык жак-
тан коргонуу максатында төмөндөгүдөй сөздөрдү колдонушу мүмкүн:
«Таалайыңа эмнени жазса, ошону көрөсүң», «Жүгүргөн албайт, буюр-
ган алат», «Оомалуу кезек, төкмөлүү дүйнө», «Ойлогон ойду кыстаган
турмуш жеңет» ж.б. Бирок, мындай көз караштар да адамды жагымсыз
сезимдерден, чөгүңкү маанайдан, өзүн өзү кыйноо, өзүн өзү жемелөө-
дөн, күнөөлүү болуу сезимдеринен сактоо милдеттерин да аткарат.

Мындан сырткары, өз элин, туулган жерин сүйүүгө, жаштардын
патриоттуулук сезимин күчөтүүгө арналган макалдар да элибизде
көп учурайт. Мисалы: «Мекенден айрылганча, өмүрдөн айрыл», «Ме-
кендин бактысы өмүрдөн кымбат», «Мекендин кадыры башка жерден
билинет», «Өз үй – өлөң төшөк, өз эл – өмүрлүк жөлөк», «Мекенсиз
адам-үнсүз булбул», «Жерин сүйбөс эл болбойт, элин сүйбөс эр бол-
бойт» ж.б.

Кыргыз элинин психологиялык ойлорунун ичинен инсандын ин-
теллектиси, акыл эси, мүнөзү, жөндөмдүүлүгү, сапаттары тууралуу
макал-лакаптарды да кездештирүүгө болот: «Адам ойго тойбойт, Бөрү
койго тойбойт», «Акыл ашса, жин болот», «Акыл-баштан, асыл-таш-
тан», «Акылдуу бир сөздөн түшүнөт, акмакты түртмөйүн түшүнбөйт»,
«Акылдуу отко карайт, акмак казанга карайт», «Акылдуунун алды ме-
нен жүр, акмактын арты менен жүр», «Акылдуунун сөзү кыска, айта

салса – нуска», «Акылы аздын азабы көп», «Баатырдын көркү – маңдайда, чечендин көркү-таңдайда», «Бөрү атар жигиттин бөркүнөн тааны», «Жалкоого шылтоо көп», «Жашында жигит октолот, жашаганда токтолот»¹ ж.б.

Ошол эле учурда макал-лакаптарды балдардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү, аларды билим алууга шыктандыруу, аналитикалык, чечендик, жөндөмдүүлүктөрүн арттыруу каражаттары катары колдонсо да болот. Макалдарда сөз оюну, ыргактуулук, уйкаштык, жандуулук болгондуктан балдардын кабыл алуусун жана эс тутумун өнүктүрүүгө да чоң жардам берет.

Макалдар, үлгү-насыят, аңгеме, жомок, уламыштар сыяктуу эле психотерапия процесстеринде да ийгиликтүү колдонулушу мүмкүн. Бирок, фольклордун психологиялык таасири, мүмкүнчүлүктөрү, психологиялык функциялары өтө аз изилденген маселелерге кирет. Кыргызстанда психология илимин өнүктүрүүдө элибиздин потенциалдуу маданий мурастарына таянуу, кыргыз элинин мүнөзүнө шайкеш келе турган психологиялык методикаларды иштеп чыгуу эң таасирдүү жана маанилүү деп ойлойбуз.

Эң кызыктуусу, кыргыз элинин таамай айтылган макалдары канчалаган түшүндүрмөнү талап кылган психологиялык теориялардын маанисин ачып бере алат. Бир канча мисал келтире кетсек.

Француз окумуштуусу Макс Рингельман (1927-жыл) бир катар байкоолорду жүргүзүп, эксперименттерди өткөрүп адамдын жалкоолугун изилдеген. Изилдөөнүн жыйынтыгында кандайдыр бир жумушту аткарууда кандайдыр бир топтун (группанын) мүчөсү болгон жеке адам көпчүлүктө өз күчүн азыраак жумшаары байкалган. Бул феноменди «социалдык жалкоолук» (*социальная ленность*) деп атаган. Кыргыздар мындай көрүнүштү «Көп суур ийин казбайт, ийин казса да кенен казбайт» деген кыска макалы аркылуу толук түшүндүрө алышкан.

Ал эми «Көп түкүрсө көл болот», «Күч бирдикте», «Жалгыз дарак токой болбойт» макалдарынын мааниси психологиядагы «синергия эф-фектиси» (эффekt синергии) феноменине жакын². Орус окумуштуусу

¹ Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү. – Толукталып, оңдолуп экинчи басылышы / жыйнаган М. Ибрагимов. – , жооптуу ред. К. Конокбаев. – Бишкек: ST.art Ltd, 2008. – 640 б.

² Синергия (грек тилинен *συνεργία* – алакалашуу, жардам берүү, кошо катышуу). Эки же андан көп адамдын биргелешип кылган жумушу, алардын ар биринин өз алдынча кошкон салымынан алда канча көп натыйжаны берет.

В.М. Бехтеревдин түшүндүрмөсү боюнча 1+1 дин суммасы 2 ден көптү берет, башкача айтканда, топтун (группанын) ийгилиги жалгыз кишилердин жекече ийгиликтеринен алда канча ашып түшөт.

«Бирөөгө көр казба, көр казсаң да кенен каз», «Жамандыктын түбү – жаман», «Сабырдын түбү – сары алтын», «Сыйга сый – сыр аякка бал» макалдарын адамдардын бири-бири менен мамиле куруудагы бумеранг¹ көрүнүштөрүн сүрөттөөдө колдонсо болот. Кандайдыр бир иш аракет, маалымат, күч же таасир пайда болгон жерине кайра кайрылып келүү өзгөчөлүгүнө ээ экендиги окумуштуулар тарабынан изилденип далилденген. Бул көрүнүш көбүнчө адамдардын баарлашуу, мамиле куруу учурларында көп билинет. Мисалы, бир адамдын башка бир адамга багытталган агрессивдик иш аракети, ою же сөздөрү бумеранг болуп кайрылып келээри белгилүү.

Жалпылап айта келсек кыргыз макалдарында социалдык турмушту чагылдырган, көп жылдык тажрыйбанын, байкоо жүргүзүүнүн, акылман талдоонун негизинде пайда болгон илимий деңгээлге көтөрүлбөсө да мааниси күчтүү ойлор көп камтылган.

¹ Бумеранг (англ. boomerang – ээсине кайрылып келүүчү ыргытма курал) артка кайрылып келүү маанисин берет.

УЛУТТУК КААДА-САЛТТАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ

Кыргыз элинин үрп-адаттары, каада-салттары жана материалдык маданияты тарыхый өнүгүүнүн татаал жолун басып өттү. Алар турмуштук ар кандай кырдаалдарда колдонулуп, кылымдар бою калыптанып, атадан балага, укумдан-тукумга берилип келе жаткан элибиздин руханий дөөлөтү. Каада салттар ар

кандай тарыхый доорлордун, социалдык-экономикалык жана маданий шарттардын таасири астында өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Көптөгөн үрп-адат, салт-санаалар колдонулбай же унутулуп калып, азыркы күндө кайра жандануу процесстерин баштарынан өткөрүүдө. Ошого карабастан кыргыздардын үрп-адаттары менен каада-салттары мазмуну боюнча бай жана татаал этномаданий комплексти түзө алат. Каада-салттар улутту улут катары таанытып, башка улуттардан айрымалап, өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат.

«Салт» сөзүн жалпылык, туруктуулук¹ мүнөзгө ээ болгон, улуттук психологияны чагылдырган, элде кабыл алынып, калыптанып калган жашоонун, жүрүм-турумдун, адамдардын ортосундагы мамиленин чен өлчөмү, көрсөткүчү катары кароого болот.

«Каада» термини салтка караганда жекелик мүнөзгө ээ болот да, жогоруда аталган жалпы элдик салттын аткарылышы катары ар бир адамдын ага карата болгон мамилеси менен туюндурулат². Окумуштуу К. Карасаевдин сөздүгүндө салт, үрп-адат, урмат, атак-даңк, шаан-шөкөт, кадыр-барк маанилеринде берилип, аталган сөздөрдүн ар бири өзүнчө мааниге ээ болгонуна карабай, синоним сөз катары белгиленген³. Мисалы: «Каада билген карысы, ак сакалдуу баарысы» (Манас-тан), «Ал каадасынча колун бооруна алып саламдашты», «Коноктор өз каадасы менен узатылды». Бул сүйлөмдөрдө каада сөзү ар кандай ма-

¹ Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан кыргыздардын каада салттары Б., 2000, 4-бет.

² <http://www.akbashat.kg>. Журнал Ак-Башат. 4-сан.

³ Карасаев К. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ф., Мектеп, -1984, 417-б.

миленин, жүрүм-турумдун өзүнүн эреже катары калыптанган этикети маанисинде берилип жатат.

Ал эми окумуштуу К. Юдахин «үрп-адат» деген сөздү «улуттук салттардын жыйындысы»¹ катары түшүндүрөт. Үрп-адат жана каада-салт түшүнүктөрү көпчүлүк убакта бирдей денгээлде каралганы менен алардын колдонулуш чөйрөсү жагынан айрымачылыктарды белгилеп келишет. Бул тууралуу Б.Солтонбеков: «Үрп-адаттын каада-салттан айрымасы – анын конкреттүү, тагыраак мүнөзгө ээ болгондугунда»² дейт.

Педагогика илимдеринин доктору, Кыргыз Билим Берүү Академиясынын «Кыргыз тили, адабияты» бөлүмүнүн башчысы С. Рысбаев, кыргыздын каада-салттарынын төмөндөгүдөй түрлөрүн белгилейт³:

1) *Жаш балдарга байланыштуу каада-салттар*: киндик эне болуу; ымыркайды оозантуу; сүйүнчүлөө; наристеге ат коюу; жентек той берүү; көрүндүк берүү; кыркын чыгаруу; карын чачын алдыруу; тырмагын алдыруу; бешикке салуу; каз-каз тургузуу; тушоосун кесүү; сүннөт тою (эркек бала үчүн); мүчөл чыгаруу; кулагын көзөө (кыз бала үчүн); чачын өрүү; бала асыроо, баланы качыруу, эмчектеш кылуу, баланы эмчектен чыгаруу, баланы жентектөө, бармак тиштетүү, оозуна түкүртүү, көкүл коюу, мал энчилөө, энчи бөлүү, бата тилөө ж.б.

2) *Бойго жеткен кыз жана эркек балдарга карата өткөрүлүүчү каада-салттар*: сөйкө салуу, жуучу болуу, куда түшүү, жар көрүү, келин алуу, кыз узатуу, куда тосуу, үйлөнүү үлпөтү, келин көрүү, күйөө баланы жүгүнтүү, нике кыюу, өкүл ата шайлоо, төркүлөө, ачуу басар, отко киргизүү, аркан тосуу, ак чачуу (дан чачуу), ча-

чыла чачуу, сөз айттыруу, куданын алдына түшүү, калың төлөө, кийит көрүү, кыз ала качуу, куугунга баруу, сеп берүү, күйөө баштык берүү, сүт акы берүү, тасмал акы берүү, кийит көрүү, кийит кийгизүү, бүчү боо берүү, кошумча суроо (ыража), эненин этегине таш бастыруу ж.б.

¹ Юдахин К. Кыргызча-орусча сөздүк. М.,- 1985, 325-б.

² Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан кыргыздардын каада-салттары. Б.,- 2000, 4- бет.

³ Мектеп окуучуларына этнографиялык билим берүүнү уюштуруу зарыл. Кутбилим. Коомдук-саясий гезит. № 04, 01.02.08-ж.

3) *Меймандостукка байланыштуу*: нан ооз тийгизүү, конок айттыруу, конок күтүү (тосуу), конок алуу, ат алуу, атказуу, колго суу куюу, сый тартуу берүү, конок каада-сын кылуу, малга бата кылуу, мал союу, мууздоо, ооз тийүү, устукандоо, эт тартуу, уча тартуу, ат токуу ж.б.

4) *Той каадалары*: тойго кеңешке чакыруу, тойдон кешик берүү, устукан берүү, үй көтөрүү, там түптөө, устун тартуу, табак тартуу, улуулата устукан берүү, маараке той өткөрүү, кутук айтуу ж.б.

5) *Ырым-жырым каадалары*: ысырыктоо, киринелөө, дем салуу, «ап-аптоо», түлөө өткөрүү, «сук-суктоо», суу айлантып чачуу, түш жоруу (түш жорутуу), жүрөгүн көтөрүү, канат чабуу, өпкө чабуу, жүрөк чабуу, тумар тагуу, бертик суроо, адалдоо, кыт куйдуруу, төлгө тарттыруу, күн күркүрөгөндөгү айтым, өткүн өткөндөгү айтым.

6) *Көчкө байланыштуу жасалган каада-салттар*: журт чалуу, көчүү, журт жалгоо, өрүлүктөө, түндүк көтөрүү, журт которуу, желе байлоо; үлүш берүү, ажырашар аяк берүү, эшик-төрүн көрүү.

7) *Өз ара түрдүү мамиле адебине байланыштуу каада-салттар*: салам айтуу, ашарга чакыруу, шеринелеш болуу, ыражалаш болуу, алдыга түшүү, күбөгө өтүү, базарлык берүү, чучу кулакка тартуу, кечип салуу, арачалоо, ачуусун суроо, ортомчулук кылуу, чагым салуу, айыпка жыгуу, салык салуу, жараштыруу, элдештирүү, ант берүү, касам ичүү, кепилдикке өтүү, жолдугун жасоо, алыс жолго узатуу, кун төлөө, үстөк берүү, шыралга берүү, талак айтуу, соопчулук кылуу, топко береке айтуу, ыроолоо.

Улуттук каада-салт биздин жашообузду гана көркөмдөбөстөн күчтүү психологиялык да мааниге ээ болуп, социалдык адаптациялоо жана интеграциялоо милдеттерин аткарат. Каада-салттар улуттук маданияттын өзөгүн түзүү менен улуттун мүнөзүнүн калыптанышына жана улуттук аң сезимдин өсүшүнө чоң таасир этет. Улуттук каада-салттар адамдардын ортосундагы карым-катнашты, байланышты жөнгө салуучу эффективдүү механизм болуп саналат. Каада-салттар калктын турмушундагы туруктуу социалдык, маданий жана тиричиликтик ченемдерди чагылдырып, коомдун социалдык биримдикте өнүгүүсүн да шарттайт. Алар социумдун пайда болушу менен бирге коомдук тур-

муштун талаптарына жооп катары келип чыккан. Алар акырындык менен түптөлүп, коомдун аң сезимине сиңүү менен туруктуу эрежелер системасына айланат. Жүрүм-турумдун салтка айланган эрежелерин бузуу, четке кагуу социум тарабынан катуу айыпталып, бул коомдук көрүнүш «*жазылбаган закондор*» катары каралат.¹

Каада-салт коомдук мамилелердеги жалпылыкты чагылдырып, социалдык мурастын зарыл компонентин түзөт. Каада-салтты мурунку доорлордон мурасталган элестөөлөрдүн жыйындысы катары да кароого болот. Каада-салттар социалдык топтордогу, жамааттардагы өз ара мамилелердин мүнөзүнө жана деңгээлине таасир тийгизип, кандайдыр бир социалдык-психологиялык чөйрөнүн жана коллективдик маанайдын (*коллективное настроение*) түзүлүшүнө да өбөлгө түзөт.

Эгер элибиздин карт тарыхына назар салсак, кыргыз элинин ар бир каада-салтынын психологиялык мааниси бар экендигин байкоого болот. Бир эле баланын төрөлүшүнө жана торолуп-чоңоюшуна байланышкан каада-салттарда бүгүнкү күн үчүн зарыл болгон маанилүү психологиялык маалыматтар катылган («Азан чакырып ат коюу», «Сүйүнчү», «Ат коюу», «Май оозандыруу»). Мисалы, баланы бешикке салууда сөзсүз умай энелер жаман азгырык күчтөрдөн бешикти аластап, бала жата турган орун-мейкиндикти тазалап-аруулашчу. Жаман көздөн, жалган сөздөн сактап баланын чекесине күлдүн көөсү сүйкөлүп, сары майды эки кулагынын үстүнө, бешикке сүйкөп, ушул бала баатыр, эл баккан эр жигит болсун, оорусыркоодон, жаман нерселерден алыс жүрүп, өмүрү узун болсун деген тилектер айтылып, бешикке бөлөнчү. Бешикти үстүнөн жаап коюу – баланы баардык сырткы жаман нерселерден коргоо болуп саналат. Бешик өзү ымыркай үчүн тазалыкты, жылуулукту, ыңгайлуулукту, тынч уйкуну камсыздайт. Илгери ат менен жолго чыгышканда, же жоо чаап келгенде, же дагы бир башка жагдайларда бешик ымыркайды сактап, уйкусун бузган эмес.

Тушоо кесүүнү наристе эрте чуркап басып кетиш үчүн гана ырымдашкан эмес. Бул салтыбызда баланын келечегине жол ачып берүү

¹ Шарипова Э. Социалдык нормалар: маңызы жана формалары. Бишкек, 2007. – 160 б.

мааниси жатат. Жүндөн эшилген ак-кара жип жашоодогу карама-каршылыктарды, ак менен караны, жаман-жакшыны, күн-түндү ж.б. диалдардын маанисин билгизет. Адам баласынан жашоосун коштоп жүрүүчү ар кандай тоскоолдуктарды жене билген адам болуп чоңоюусу тилек кылынат. Баланын бутуна байланган жипти биринчи чуркап келген күлүк, мыкты балага кестиришип, келечекте мүдүрүлбөгөн, алдыга кыйынчылыксыз кеткен, көп-көп ийгиликтерге жеткен адам болсун деп тилек кылышып, бата беришкен.

Демек, тушоосу туура жана ак тилектер менен кесилген бала турмушунда кыйынчылыктарга туш болбойт, жолу шыдыр болот деген ишеним жаралган. Мындай нарктын жашап келишин – *элдик псевдопсихология*¹ деп караса да болот.

Улуттук салттардын биринчи даражалуу функцияларынан болуп *интегративдик-коммуникативдик* функциясын атасак болот. Себеби анда маданиятты бир бүтүндүк (*целостность*) катары сактоо, чогултуу касиеттери бар. Алар улуу муундардын мурасын, баалуулуктарын, тажрыйбасын сактоо жана кийинки муунга өткөрүп берүү милдетин аткарат.

Салттардын *социалдык-ролдук функциясы* да абдан маанилүү. Алар коомдогу ар бир адамга ылайыктуу социалдык роль тартуулап, алардын тиешелүү жүрүм-турумдарын камсыз кылат. Мисалы, коомдогу аял менен эркектин, бала менен атанын, устат менен шакирттин ортосундагы ролдору конкреттүү бөлүштүрүлүшү мүмкүн.

Маданий салттар *психологиялык адаптациялоо* функцияны аткарып, адамдарды коомдо багыт алууга жана өзгөрүлүп жаткан социалдык шарттарга тезирээк көнүүгө жардам берет. Салттар коллективдик адаптациянын биологиялык формасы. Салттарды жоготсоңор социалдык организм өзүнөн өзү өлүп жок болот. Мындан сырткары салттар социумдун, анын мүчөлөрүнүн руханий ден боолугун чындоого жана колдоого шарт түзүп турат.

Салттар ошондой эле үй-бүлөнүн, жамааттардын, социалдык топтордун, туугандардын ортосундагы *мамилелерди бекемдөө*, ынты-

¹ *Псевдопсихология* (pseudopsychology – калп) психологияны элестеткен, мазмуну психологиялык түшүнүктөргө жакын, бирок илимий негизсиз көз караштар ситемасы.

макташтыруу жана бириктирүү милдеттерин аткарат. Салттар адамга жүрүм-турумдун оптималдуу моделдерин сунуш кылып, өзгөчө бейтааныш адамдар арасында өзүн алып жүрүү жолдорун көрсөтүп турат. Кеңири мааниде алганда каада-салттар коомдук жашоону уюштуруп, элдердин ортосундагы карым-катнаштарды, байланыштарды камсыз кылып турат жана биргелешип жашоодо келип чыккан талаш суруолордун чечилишине ылайыктуу шарттарды түзүп турат.

Ар бир этнос өзүнүн улуттук мүнөзүнө, дүйнө таанымына жараша турмуш-тиричилигин *жөнгө сала турган* каада-салт, ырым-жырымдарына ээ. Каада-салт адамдардын ар түрүү шарттарда: үй-бүлөдө, андан сырткары убакта, ата-эне, бир туугандар менен болгон байланышта адамдын өзүн алып жүрүү эрежелерин камтыйт (учурашуу, коштошуу, кийим кийүү, сүйлөшүү этикети).

Салттардын психологиялык жана *эмоционалдык маанисин* да көрсөтө кетсек. Салттарды сактоого байланышкан ар кандай ритуалдарды аткарууда адамдардын *эмоционалдык активдүүлүгү* талап кылынат. Мисалы, кандайдыр бир оюндун шарттарын аткаруу, ыр ырдоо, тийиштүү кийимдерди кийүү ж.б. Кээ бир ырым-жырымдарды аткарууда тапкычтык, эрктүүлүк, чыдамкайлык, күчтүүлүк, ийкемдүүлүк ж.б. сапаттарды көрсөтүү керек болот. Салттар элге кандайдыр бир эмоционалдык маанай тартуулап турушу да мүмкүн.

Салттардын инсандын мүнөзүн калыптандыруудагы аткарган функциясы. Каада-салттар адамдын *өзүн өзү кабыл алууда* жана өзүнүн кемчиликтерин сезип, аны жеңип чыгуусунда негизги окутуучу жана тарбиялоочу мектеп болуп саналат. Кыргыз элинин каада салттары элдерге сый урмат менен мамиле кылууга, ак ниеттүүлүккө, жардам берүүгө, жоопкерчиликтүү болууга, ынтымактуулукка үйрөтөт. Салт адамдарды эгоисттик позициядан альтруисттик позицияга өтүүгө, боорукерликке үндөйт жана эмпатиялык жөндөмдүүлүктөрдү арттырат.

Ошону менен катар кыргыздын улуттук салттары жаштарга нравалык-этикалык тарбия берүүнү да көздөйт.

Мисалы,

- учурашууда кичүү улууга, атчан жөө адамга, кырдагы ойдогуга, эки атчан келе жатса чыгыштан келе жатканы, эшиктен кирген үй ичиндегилерге салам берүү;
- ар бир кыргыз жигити жети атасын, урук-туугандары, туулган жери жөнүндө маалыматтарды билүү;

- топ жыйынга келгенде аты менен элди омууроолобой, обочороок түшүп, басып баруу жана камчысын сүйрөбөй, бүктөп алуу;
- тамак келгенде улунуп-жулунбай, этти кыя кесип, шашпай тамак жеп, колго суу куйганда ыраазычылык айтуу;
- сүйлөөрдөн мурда укканды үйрөнүп, улуулардан озунуп же бура тартып сүйлөбөстөн, улуу кишиге тике карабай сыпаа сүйлөө;
- түнөгөн үйүнө берген ашынын аз көбүнө карабастан ыраазычылык кылып бата берүү ж.б.

Мына ушундай сыноолор аркылуу элибиз эзели тааныбаган адамга сын бере алган. Анын кандай тарбия көргөнүн, тектүү же тексиз уул экенин баамдашкан.

Жыйынтыктап айтканда, каада – салттар адамдардын жүрүш-турушун жөнгө салууга, ички жана социалдык турмуштун уюштурулушуна чоң таасир тийгизет. Каада салт адамдардын ортосундагы бири-бирине болгон басмырлоого, оройлукка, кемсинтип акарат келтирүүгө, таарынычка, тоотпогондукка жол бербейт, ошону менен бирге, адамдардын ортосундагы алардын ким экенине, материалдык статусуна, жаш-карысына карабастан адилеттүү мамиле кылуусуна, тең укуктуулукка, ынтымакка чакырат. Ошондой эле жаш муундарда коллективизм жана патриоттуулук сезимдерин өстүрөт.

И Б А П КЫРГЫЗ ОЙЧУЛДАРЫНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК КӨЗ КАРАШТАРЫ

Жусуп Баласагын – педагогикалык психологиянын көрүнүктүү өкүлү

Орто кылымдагы ойчулдардын чыгармаларынан психология илимине байланышкан бир топ кызыктуу ойлорду табууга болот. Албетте, ал мезгилди бүгүнкү күндүн мерчеми менен кароого болбойт. Ошондуктан ойчулдардын ошол учурдагы идеяларын философиялык, диндик, психологиялык көз караш деп ажырымга бөлүү татаалдыкты жаратат. Мындай бөлүштүрүү шарттуу экендигин билүү менен бирге, психологиялык ойлорду чагылдырган чыгармаларды талдоого аракет жасап көрөлү. Орто кылымдагы араб тилдүү философтордун бири Жусуп Баласагындын *педагогикалык психологияга* тиешелүү ойлорун баса белгилей кетүүнү чечтик.

Жусуп Баласагын (1018–1075) – дүйнөлүк руханий маданияттын эле эмес, билим берүү чөйрөсүнүн, педагогикалык психология тармагында ири өкүлдөрүнүн бири. Ал изилдөөлөргө караганда, 1018-жылы азыркы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Бурана эстелиги турган жерде – өз учурунда акындардын, окумуштуулардын, кол өнөрчүлөрдүн шаарына айланган Баласагында туулган.

Жусуп Баласагындын педагогикалык-психологиялык ой-толгоолору өзүнүн «Кут алчу билим» («Кутадгу билиг») аттуу чыгармасында көп кездешет. Бул дастан акылмандыкка жол көрсөтөт, адамды, табиятты сыйлоого чакырат. Жусуп Баласагын бул эмгегинде адеп-ахлактын нормаларын, коомдук түзүлүштүн мыйзамын, тартип эрежелерин, жүрүм-турумдун натыйжаларын, ал тургай адам өз боюн кантип алып жүрүшү керек экендигине чейин баяндап айткан. Биздин ата-бабаларыбыз дал ушундай куттуу, касиеттүү сөздөрдөн тарбия алышкан. Ал таалим муундан-муунга уланып, биздин күнгө жеткен.

Ойчул окууну, билимдүүлүктү дүйнө таанып билүүнүн эң негизги жолу катары баалайт. Окуу менен гана адам баласы акылын арттыра

алат дейт акын. Демек, Жусуп Баласагындын ою боюнча акыл адам баласына табиятынан берилүүчү касиет, бирок адам өз өмүрүн окуу, үйрөнүү, үлгү алуу сыяктуу жолдору менен гана байыта алат. Акындын мындай ойлору философиядагы рационализмдин эле эмес, психологиядагы социогенетикалык багыттагы концепциялардын маанисине дал келет. Ойчул акын акылды адептүүлүктүн бирден-бир зарыл шарты катары эсептеген. Билимдүүлүк, билгичтик урмат-сыйдын да бешиги, билимдүү адам адеп жолун сактаса, анда ал жогорку сыйга татыктуу деген ойлору да бар. Ал эми билимдин, деңиз сымал, түбү да жок, чеги да жок, аны канча сузсаң да бөксөрбөйт, тескерисинче толо берет деп адамдын интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн арттыруу чексиз деп эсептеген.

«Кут алчу билимде» акын өз доорундагы коомдун түзүлүшү, коомдук мамилелер тууралуу кеңири маалымат берет. Чыгармада коомдогу бардык социалдык топтордун ээлеген орду, жүрүм-турум ченемдери, ар бир социалдык топтун өкүлдөрүнүн психологиясы, ой-жүгүртүүсү жөнүндө да өтө кылдаттык менен баяндап берет. Адамгерчиликти Жусуп адептүүлүктүн туу чокусу деп түшүндүрөт. Акылмандын айтымында адамдын ажатын ачкан, ойлонуп сүйлөгөн орундуу, омоктуу сөз пенденин адамгерчилик аброюн көтөрүп, атак-даңкын арттырат. Ж. Баласагын *пикир алышуунун психологиясы* тармагына да салымын кошуп кеткен. Акын адамдар ортосундагы коммуникативдик мамилелерди куруунун негизги жоболору тууралуу да сөз кылат: ... ойлонбой айтылган орунсуз сөз же майдалап сүйлөгөн тантык сөз адамды жакшылыкка алып келбейт, азапка гана кириптер кылат...¹ дейт ойчул.

Жусуп Баласагын адамдардын айткан сөзү менен аткарган ишинин, тактап айтканда адамдын сырткы жана ички дүйнөсүнүн дал келишине да атайын токтолгон. Азыркы психология илиминин термини менен айтсак адамдарды *конгруэнттүү* болууга чакырган. Анын ою боюнча адамдын ички дүйнөсүндөгү тең салмактуулуктун бир белгиси анын сөзү менен ишинин, ички сезимдери менен жүрүш-турушунун төп келгендиги. «Сөзүм өлгүчө өзүм өлөйүн» деген² кыргыздын сөзү да акындын оюн тастыктайт.

Адамдардын мүнөздөрүнө тиешелүү касиеттерден Жусуп ойчул жөнөкөйлүктү жана кичи пейилдикти ашкере баалаган. Адамгерчилик

¹ *Жусуп Баласагын*. Кут алчу билим. (Т. Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосу). – Фрунзе: Кыргызстан, 1988, 527 б.

сапат дүйнөсүнө мүнөздүү болгон көтөрүмдүүлүк, сабырдуулук сыяктуу сансыз көп нарктуу касиеттерди жогору коюу менен бирге мактанчаактык, шашмалык, сарандык, менменсингендик сымал сапаттарды жектейт. Ушундан улам улуу ойчулду гуманисттик этиканын айкын өкүлү десек болот.

Гуманист ойчул улууларды урматтап, сыйлоо сыяктуу изгилүү касиеттер алды менен үй-бүлөдө, ата-эненин тарбия таалими менен калыптана тургандыгын айрыкча бөлүп айткан. Ойчул ата-энеден тарбия көргөн балдар бактылуу болоорун, балдары акыл-эстүү болсун деген ата-эне аларга жаштайынан билим берүүсү зарыл экендигин чыгармасында баса белгилейт¹. Акындын бул ойлору гуманисттик психологиянын негизги жоболоруна ылайык келет. Ж.Баласагындын эмгектеринде инсан ар тараптан өнүгүүгө умтулган, келечекке багытталган, эркин жашоону баалаган активдүү объект катары каралат.

Жусуп Баласагындын эмгектеринде *аң-сезим*, анын өнүгүү өзгөчөлүктөрү тууралуу ойлору кенен берилген. Аң сезим адамдын табияты, нарк-насили тууралуу ой жоруу түшүнүктөрү менен түздөн түз байланыштырылган. Ойчул аң-сезимди адамга гана тиешелүү жөндөмдүүлүк катары карап, аны ар бир адамга берилген, бирок ошол шыбагасына бүткөн артыкчылыкты ар ким өзүнүн мүмкүнчүлүгүнө жараша пайдаланаарын белгилейт. Ал жогорку деңгээлдеги жалпы сабаттуулук коомдун наркын, адабин жогорулатат деп эсептейт. Канчалык билими тереңдеп, даражасы өскөн сайын ошончолук жөнөкөй, жупуну болуу керек, анткени адам баласы жөнөкөйлүгү, ак пейил эмгеги менен гана өзүнүн бийик адамдык милдетин өтөй алат деп эсептейт.

Ар түрдүү кесип ээлерин илим-билимди, ыймандуулукту, адилеттүүлүктү, акылдуулукту, абийирдүүлүктү, чынчылдыкты, ынсаптуулукту, эмгекчилдикти даңазалоо аркылуу адамдарды мыкты сапаттарга ээ болууга үндөйт.

Мисалы,

Ким китепти окуй билсе күнүнө,
Эки дүйнө жарык берер ишине.
Илим менен – кырсык, кемтик түзөлөт,
Билим менен – эл кыйыры бүтөлөт.

¹ Жусуп Баласагын жана анын «Кут алчу билим» чыгармасы. *Өскөн Осмонов – Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, тарых илимдеринин доктору, профессор.* <http://students.com.kg>

Тагдыр катаал болбойт десен өзүнө
Тилиң тиштеп, сак болгунуң сөзүнө¹.
Адамдын адаштырар көп душманы,
Аларга жакындаса бузат аны
Бир душман – тили болот айтаар ушак,
Да бири – кур убада тарткан тузак
Үчүнчү – ичимдикке берилгендик,
Белгилүү – анын арты тирүү өлүк.
Дагы бир жаман сапат – оройлугуң,
Бүтүндөй жүргөн жери – чатак мунун.
Да бири – заар сөзүң көңүл калат,
Жанындан адамдарды кууп салат.
Болсо эгер пендесинде мунун баары,
Анда анын өмүр бою куураганы².

Эгерде улуу грек ойчулу Гиппократ адамдардын темпераменти деген түшүнүктүү киргизип адамдарды төрт типке бөлсө, Ж.Баласагындын чыгармасында да төрт каармандын образы аркылуу адамдардын мүнөздөрү сүрөттөлөт. Алар Айтолду, Адилет, Акдилмиш жана Өткүрмүш.

Бул эмгекте *Айтолду* ишмер, ак көңүл, чынчыл, адилет, жылуу жүздүү, сулуу, кадыр-баркка ээ, сөзгө чечен, интелектиси жогору, акыл-эстүү, көптү билген адам катары сүрөттөлөт.

Акдилмиш – бир гана акыл-эс, билимди элестетпестен, ошол эле мезгилде коомдук ишмердүүлүктүн, башкаруу ишмердүүлүгүнүн психологиясын, элдердин жан дүйнөсүн кенен чагылдырат.

Кунтуу – адилеттүүлүктү, мыйзамдуулукту, чынчылдыкты жана тактыкты элестетет.

Өткүрмүш – турмуш жыргалчылыктарынан баш тарткан, чыныгы реалдуу жашоону кабыл албаган, жоопкерчиликсиз, элден безип, жалгыз жашоону тандаган адам катары мүнөздөлөт. Анын ой-санаасы пессимистик жана консервативдүү көз караштарга толгон.

Акын ушул төрт каармандын образдары аркылуу адам табияты ар кырдуу экендигин, инсандын мүнөзү, ой толгоосу, жүрүм-туруму, эске тутуу, мамиле кура билүү жөндөмдүүлүктөрү *дифференциалдык*

¹ Жусуп Баласагын. «Куттуу билим» Фрунзе, 1988-ж. 60-бет.

² Ошол эле жерде. 72-бет.

психологияда айтылгандай ар кандай шарттардын негизинде калыптанаарын белгилеген.

Жусуп акын кээ бир адамдарга мүнөздүү болгон көтөрүмдүүлүк, сабырдуулук, акылмандуулук, тактык ж.б. сансыз көп нарктуу касиеттердин артыкчылыгын айтуу менен, мактанчаактык, шашмалык, сарандык сымал сапаттарды кара мүртөз жандарга мүнөздүү деп жектейт.

Жусуп Баласагындын чыгармасында *гуманисттик психологиянын* да идеялары өтө арбын кездешет. «Кут алчу билим» чыгармасы адамдын өзүн-өзү таануусу аркылуу өзүн курчаган дүйнө менен эришаркак, бакубатчылыкта жашай билүүгө үйрөтүүчү ойлордун, тарбиятаалимдин, унгулуу сөздүн сыйкырдуу сыр сандыгы сымал элестелет. Адамдардагы индивидуализм, эгоизм күчөп, инсан милдетине караганда укугун жогору койгон бүгүнкү коом үчүн «Кут алчу билим» ар бир адамдын эркиндиги чексиз эместигин, коомдогу башка бир инсандын эркиндигин чектеп тураарлыгын эстетип туруучу бирден-бир таалим булагы. Коомдогу тынчтык, бакубатчылык, дөөлөттүүлүк ар бир инсандын өзүнөн башталат. Баскан-турганы тын, сүйлөгөн сөзү орундуу, кыймыл-аракети илбериңки, өзүнүн кесибин мыкты өздөштүрүп, сүйүп аркалап, ар иштин өтөөсүнө чыккан, тууган-туушкан, дос-жоро, кесиптеш, жетекчиге адептин чегинде мамиле жасоого ар бир инсан милдеттүү экендигин, билбесе өздөштүрүп, билсе башкаларга жөрөлгө кылуусун насааттап, чыгарманын ар бир сабына сиңирген. Автор кубаныч менен кайгынын, компромисс менен конфликттин, стабилдүүлүк менен анархиянын, прогресс менен регрессдин башкы себепчиси *«адамдын өзү»* экендигин белгилейт. Ушундай эле ойду белгилүү батыш окумуштуулары Эрих Фромм, Уильям Джеймс, Гарри Стэк Салливан белгилешкен.

Жусуп Баласагын ар кандай *социалдык топтордун психологиясына* көңүл бөлүп, алардын ордун коомдо ойногон ролуна карата мүнөздөйт: шейхтер (өзүлөрүн Мухаммед пайгамбардын, алейхи салам үмөттөрү деп эсептеген адамдар), молдолор (мусулман окумуштуулары), ордо башы, хас хажибдик, аскер башчы, элчилик, катчы, казыначы, доктурлар жана дарыканачылар, акындар, астрологдор, астрономдор ж.б. Бул айтылган топтор *интеллигенцияны* түзүшкөн. Андан соң *экономикалык топторго*: дыйкандар, сатуучулар, малчылар, кол өнөрчүлөр, жумушчулар ж.б. кесип ээлери киргизилген.

Ошондой эле поэмада ар бир адистиктин өзгөчөлүгү, коомго, элге келтирген пайдасы, жумшалган мээнеттин акыбети тууралуу айтыл-

ган. Мисалы малчылар элди айран-сүт, азык-түлүк, жүн, тери жана башка товарлар менен камсыз кылат. Кол өнөрчүлөр ааламдагы бардык таң калаарлык, укмуштуу кооз буюмдарды жаратышат. Ар бир кесипке урмат кылыш керек, себеби коомдун бүткүл мүчөлөрүн ошолор кийиндирип жана ичиндирип жатышат деп белгилеген. Чыгармадагы бул ойлор социалдык психологиянын мыйзамдарын чагылдырып турат.

Ошондой эле чыгармадан *саясий психология* түшүнүктөрүн да жолуктурабыз. Жусуп Баласагын гуманист катарында карапайым элди тебелеп-тепсеген ачкөз хандардын мыкаачылыгын жана акылсыз бектердин залымдигин катуу айыптайт. Феодалдардын ич ара кандуу кагылышууларды уюштуруп, муну менен өздөрүнүн менчик жерлерин дагы кеңейтүүгө далбас уруп, коңшулаш элди талоончулукка алып, шаарларын, айылдарын өрттөп, адамдарды кулга айландырып жаткандарын аёосуз күнөөлөйт. Ак сөөктөрдүн, төбөлдөрдүн адилеттүүлүктү жана жакшылыкты кылча көңүлгө албай, тебелеп-тепсеп жаткандыгына кейийт, хандарды, бектерди кедейлерге карата кең пейил мамиле кылып, кийиндирип, ичиндирип, баш көз, боорукер болууга чакырат.

Чындыгында Жусуп Баласагын үстөмдүк кылган таптын өкүлү болсо дагы дыйкандарды, малчыларды, жана кол өнөрчүлөрдү катуу эзүүгө каршы болуп, алардан алык-салыктарды ченеми менен алууга, кайрымдуу мамиле кылууга үндөйт. Эгерде мындай болбосо мунун түбү жаман ишке алып келээрин эскертет. Акын коомдогу социалдык топтордун жана таптардын ортосунда дайыма шайкеш мамиле (*социальная гармония*) болушун көздөгөн. Мындай шайкеш абалга жетишүү үчүн биринчи кезекте мамлекеттик башкаруунун гумандуу мыйзамдарын иштеп чыгууну талап кылган. Ал мындай деген:

Заң бар жерде, элде бейпил жашоо бар,
Анын аты кылымдарга даңкталар. (292)
Заң болсо – өлкө гүлдөйт, дүйнө гүлдөйт,
Зордукта – өлкө, эркиндик, жашоо билбейт. (2034)

Мамлекетти адилеттүү башкаруу толук кандуу законго (мыйзамга) негизделгенде гана толук ишке ашаарын белгилейт. Андыктан өкүмдөр мыйзамды сактоодо дайыма этият болуусу зарыл. Акындын бул ойлору мындайча берилген:

Чындык менен иш кылам, көндүм ага,
Бексиңби же кулсуңбу – бирдей мага. (809)
Уулумбу, бөтөн жанбы, тууган же дос,
Жолоочубу жолдогу күтпөс жолдош. (817)
Заң алдында бардыгын бирдей баалайм,
Жөнү жок каралабайм, же актабайм. (818)

Акындын мамлекет жана окумал (*просвещенность*) өкүмдар жөнүндөгү ойлору (концепциясы) негизинен идеалисттик планда каралса да, адилеттүү коом жөнүндөгү ойлору утопияга чөмүлүп турса да, түпкүлүгүндө алар прогрессивдүү экендигинде эч шек жок. Ойчул адам акылы – активдүү күч деген рационалдык позицияда болуп, мамлекетти башкарууда эл агартуучулардын, окумуштуулардын ойлорун эске алууга үндөйт.

«Кут алчу билимде» *психологиялык кеңеш берүү* мүнөзүндөгү саптар да жок эмес. Чыгарманын ар бир сабы адамга туура чечим кабыл алууга, ылайыктуу жүрүм-турум моделин түзүүгө жардам берүүчү максатты көздөйт.

Терс кетпей адилеттин жолун жолдо,
Жаштыкты кор тутпагын турса колдо.
Жаштык өтөт көз ирмемде – баалай бил,
Кармасаң да өмүр бүтөт – билип жүр.
Жаштыгыңды болбос ишке коротпо,
Тобоо кылып, жаман ойду жолотпо.
Кайда жаштык?! Кээде катуу өкүнөм,
Пайдасы эмне, сөздү бүттүм эми мен.¹

«Кут алчу билим» чыгармасында *курактык психология* тууралуу ойлорду да жолуктурууга болот.

Кимдин жашы кырдан өтсө болжолуу,
Жаштык менен кош айтышып койгону².

¹ Жусуп Баласагын. «Куттуу билим» Фрунзе, 1988-ж.

² Жумалиева Ж.М., Кожоголдиева К.М. Курактык өнүгүү психологиясы. Б., 2008 ж. 231 б.

Акын өзүнүн 50 жашка чыгып, жаштык менен кош айтышып, 60 жашка кадам койгонун минтип айтат:

Карып калдым, элүүдө менин жашым,
Капкара кузгун, ак куу башым...
Алтымыш «кел бери» деп үндөп турат,
Барармын жыгылбасам жолдон сулап!
А кийин, алтымыштан ашкан адам,
Жай өттү, суук кышка кирет анан.

«Кут алчу билим» чыгармасында *үй-бүлө мүчөлөрүнүн социалдык ролдору* да көрсөтүлгөн. Жусуп Баласагын улууларды урматтап сыйлоо сыяктуу изгилүү касиеттер алды менен үй-бүлөдө, ата-эненин тарбия таалими менен калыптана тургандыгын айрыкча бөлүп айткан. Үй-бүлө куруу, балалуу болуу адам өмүрүндөгү эң чоң бакыт. Балалуу болгон соң ата-эненин өздөрү үлгүлүү жүрүш-турушту тутушу жөн. Ушул салттуу адеп жолун сап туткан тубаса философ ойчул ата-энеден тарбия көргөн балдар бактылуу болорун, балдары акыл-эстүү болсун деген ата-эне аларга жаштайынан билим берүүсү зарыл экендигин чыгармасында баса белгилейт. Мисалы, уулдарды мындай тарбиялоо керектигин айтат:

Билим берип, адилет тарбияла,
Эки дүйнө бактылуу болот анда
Уулдарга үйрөткөн жакшы сапат,
Жакшы иштеп бакыт да, байлык табат.
«Жаштык өтөт, өмүр бүтөт элирген.
Бул дүйнө – түш, сен да өтөсүн өмүрдөн.
Өмүрүңдү Ата Журтка арнасаң,
Жыргап-куунап, кор болбойсуң эч качан.
Эстүүлөрдүн айткандарын билгин сен,
Эч ким качып кутула албайт өлүмдөн.
Жакшы болсоң – мактап, ыйлап узатат
Жаман болсоң – энчиң каргыш, жаман ат¹.

¹ Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосу). – Фрунзе: Кыргызстан, 1988, 527 б.

Жусуп Баласагындын тушундагы орто кылымдарда маскулиндик жана феминдиктин дуализм, гендердик стереотиптер өкүм сүрүп турган. Бул мезгилдерде кыз баланын жарык дүйнөгө келишине маани берилбей, тескерисинче, ал төрөлгөндөн эле «күнөлүү», шайтанга оңой эле азгырылуучу «жамандыктын жарчысы жана себепчиси» катары кабыл алынган. Бул ойлорго сугарылган акын коомдо аялдардын орду жөнүндө төмөнкүлөрдү айтып кеткен.

Аялды үйдө карма, болуп катаал,
Алардын маани-кейпи окшош – татаал.
Аялга эркек менен бербе тамак,
Бирге болсо арамдык жолго барат!
Аялдарды чыгарба үйдөн алыс,
Үйдөн чыкса оп-оңой бузуп алыш!
Аял деген – чийки эт, сакта өзүң,
Ал бузулса – пайдасыз аракетин!¹

Ж. Баласагын «Өзүңө аялды кантип тандоо керектиги» туурасында социалдык стереотип боюнча эркек баланы активдүү субъект, ал эми кыз баланы тандалуучу пассивдүү объект (анын пикири, каалоосу жөнүндө сөз да болбойт) катары караган. Үй-бүлө курууда – адамдардын бири-бири менен тил табыша алуусу, мүнөздөрүнүн шайкеш келүүсү эң чоң ролду ойноорун белгилеген. Аял тандоодо: бакубатчылык, ата-тек (ген), өң-түс жана акыл-эс деген сыяктуу белгилерге маани берилиш керектигин эскертет:

Аял алуу кааласаң эгер өзүң,
Жакшы танда, өтө өткүр болсун көзүң.
Теги дурус, абийирдүү болсун ак кыз,
Уяттуу, таза, эстүү жана айыпсыз.
Төп келсин акыл-эси, мүнөзү да...²

¹ Ушул эле жерде. 80-б.

² Ушул эле жерде. 81-б.

КЫРГЫЗ ОЙЧУЛДАРЫНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ОЙ ТОЛГООЛОРУ

Кыргызстанда психологиялык ойлордун калыптануусу бай тарыхка ээ жана ошол тарыхты азыркы күнгө жеткирүүдө, элдин арасынан чыккан жомокчу, акын, манасчы, санжырачылардын салымы чоң. Алар элдин түптүүлүгүн сактаган чыгармаларды элге жайылтып, руханий жактан байытуу милдетин аткарып келишкен. Акындар эпикалык, лирикалык, ырым-жырым жана сатиралык чыгармаларды эсине сактап, аны муундан муунга оозеки түрдө өткөрүп, өзүнүн кенен репертуарына ээ болуп, аны элдин, ошол мезгилдин талабына ылайык жаңы саптар менен кеңейтип, эл чогулган жерлерде төгүп ырдашкан. Акындардын төкмөлүк өнөрү калк арасында жогорку деңгээлде бааланган. Акындардын эмгегинин аркасында, кыргыз эли фольклордук мурастарын сактап келген.

Акын – *импровизатор*, тактап айтканда, кандай гана убакыт болбосун ар түрдүү темада, алдын ала даярданбастан, турган ордунда төгүп ырдоо жөндөмдүүлүгү күчтүү адам. Алардын төгүп ырдоо арсеналы эпикалык ой толгоонун¹ (эпическое мышление) элементтерине бай. Алардын чыгармачылыгындагы эң негизги нерсе – өзгөчө чыгармачылык психология, акындык ой толгоолорунун логикага негизделүүсү, көркөм үндүүлүк, кубулуштарды, айлана-чөйрөнү, предметтерди өзгөчө сүрөттөгөн акындык чеберчилик.

Акындарды коомдо адилеттүүлүктү, кайрымдуулукту даңазалаган адам катары кабыл алса болот, анткени, алар коомдо болуп жаткан терс көрүнүштөрдү сындап, карапайым элдин кайгысына, азабына ортоктош болуп, алардын сезимдерин сүрөттөшүп, кайгы-мундарын тең бөлүшүп ырдашкан.

Алардын ичинен адамдардын психологиялык абалын терең түшүнүп, эмпатиялык мазмундагы ыр-саптарын жарактан акын **Асан Кайгыга** (XIV–XV кыл.) токтолсок. Асан Кайгы айкөлдүгү, акылмандыгы, болочокту көрө билген көрөгөчтү-

¹ *Эпикалык ой* (эпическое мышление) – бул фольклордук чыгармаларды жаратууда чыгармачылык ыктардын жыйындысы, жаныбарлардын жана буюмдардын сын сыпатын, жаратылыш кубулуштарынын, нерселердин касиеттерин өзгөчө кабыл алуудагы өзгөчө чыгармачылыктын психологиясы.

гү, жакшы менен жаманды, алаамат менен апаатты алдын-ала айткан олуялыгы, санат-термелери, нускалуу кептери менен ысымы кылымдан-кылымга кыдыра уламага айланган залкар акындардын бири.

Асан Кайгынын чыгармачылыгында психология илиминдеги эмпатия¹ жана конгруэнттүүлүк² түшүнүктөрү даана ачылып берилген. Ал адамдардын жандуу жаратылыштын баардыгына көрсөтүлгөн ырайымсыздык мамилелерине каршы болуп, алардын абалын өзүнүн жан дүйнөсү менен сезе билген:

Салган тамы жок, кылган камы жок,
Алган даны жок, баккан малы жок,
Мал багарга алы жок, көзү-башын көгөртүп,
Баягы көгөн байкуш кантти экен?
Жатаарына жайы жок, көрө турган көзү жок,
Чымын байкуш кантти экен?
Суукка муздап, сөөгү сыздап,
Чалбарларын кие албай,
Чалдар байкуш кантти экен?
Байпактарын кие албай
Балдар байкуш кантти экен?
Келин тил албай, жөн басып жүрө албай,
Кемпир байкуш кантти экен?
Алдейлерге эне жок, асырарга ата жок,
Жетим байкуш кантти экен³.

Адамдардагы боорукердик (*эмпатия*) пассивдүү жана сыртынан гана көңүл буруу ирээтинде болбостон, жардамга, кеңешке муктаж бардык жандуу жаратылышка чын дилинен көңүл буруп жардам берүүнү талап кылат. Асан Кайгы адам баласын бири-бирине жакшылык кылууга, жардам берүүгө табиятынан жөндөмдүү экенин белгилеген. Психология илиминде адамдардын бири-бирине жардам берүүгө ба-

¹ *Эмпатия* – адамдын башка адам менен болгон баарлашуусунда же байланышуусунда, ошол адамда пайда болгон эмоцияларын сезе билүү жөндөмдүүлүгү.

² *Конгруэнттүүлүк* – адамдардын сезимдеринин, жүрүм-турумунун, ойлогон ойлорунун, сүйлөгөн сөздөрүнүн бири-бирине дал келүүсү.

³ *Орозалиев Э.С., Мусаева Н.К.* Философия социальной работы: учеб. пос.- Б.: Изд-во УДПКР, 2013. С154.

гыт алуусу *просоциалдык жүрүм-турум* түшүнүгү аркылуу мүнөздөлөт. Батыш окумуштуулары айткандай эле Асан Кайгынын ою боюнча да «жардам берүү жөндөмдүүлүгү» ар бир адамда ар кандай деңгээлде калыптанат. Аны өнүктүрүү үчүн жөн гана жакшы көрүп, кайгысын тең бөлүшүп койбостон, жакшы менен жаманды, акылмандуулук менен акмактыкты, адилеттүүлүк менен наадандыкты, кайраттуулук менен коркоктуку ажырата билүү керектигин айткан¹.

Адамдардагы боорукердик сапаттан сырткары сүйүү сезимин эң жогорку жана эң баалуу сезим деп эсептеген (эмоция тууралуу теорияларда да сүйүү *базалык эмоция* деп белгиленет). Сүйүү адамдарды бириктирип, өз ара байланышты жакшыртып, ынтымакка жана тынчтыкка чакырат деп түшүндүрөт. Акын бир гана сүйүү жана боорукердик адамдардын ортосунда гармониялык мамиленин калыптануусуна алып келет деп ишенген. Ал «*жакын адамга болгон сүйүүдөн*» (*любовь к ближнему*) «*алыс адамга болгон сүйүү*» (*любовь к дальнему*) маанилүүрөөк деген. Ал эң алгач адамдарды коомду, жалпы элдик максаттарды, коомдук баалуулуктарды сүйүүгө чакырган. Жаратылышка, жан-жаныбарларга, адамга, ишине болгон сүйүүсү кайсы гана жерде болбосун, адамдын жүрөгүндө жашашы керектигин айткан.

Асан Кайгы жарык дүйнөгө келгенден өмүр өткөнгө чейин согушту, ыр-чырды, мыкаачылыкты, таш боордукту, ырайымсыздыкты – бир сөз менен айтканда пендечиликтеги бардык терс көрүнүштөрдү сынга алып жүрүп өткөн. Тек гана ал Кудай Тааладан, адамдардан бейпилдикти, теңдикти, эркиндикти, барчылык менен токчулукту, үйрүлө түшкөн боорукерчиликти, кайрымдуулукту, акыйкаттыкты, адилеттүүлүктү тилеп, издеп, кейип-кепчип жүрүп, арманда көзү ачык өтүптүр. Ал бүтүндөй элдин тарткан азабын, көргөн кордуктарын, элди жоо, доо басып, чабылып-чачылып, самандай сапырылганына өтө кейип, өзгөчө жаны ачып, басса-турса да «элмдин келечеги, көргөн күнү, жан-жаныбарлары, макулуктары не болот» деп кейип, убайым жеп, кайгы тартып жүргөндүктөн эл Асанды «Асан Кайгы» деп калыптыр. Бара-бара ал ысым муундан-муундарга өтүп, ылакапка айланган экен.

Ал сүйүүнү боорукердиктин эң негизги шарты катары караган. Боорукердик жөндөмдүүлүгү инсандын эң негизги сапаттарынын бири. Бүгүнкү күндөгү психология илиминде *эмпатия* түшүнүгү адамдын башка адамдардын кайгы-капасын элестете билүү жөндөмдүүлүгү же

¹ Асан Кайгы, Токтогул, Кет Бука. НАН КР. Түз А.Акматалиев., – Б.: 2003. С.45.

башка адамдын эмоционалдык дүйнөсүнө тартыла билүүсү деп түшүндүрүлөт. Ошентип кыргыз ойчулдарынын ичинен Асан Кайгыны эмоционалдык психологиянын негизги суроолорун көтөргөн жана адам эмоциясын талдоого аракет кылган десек болот.

XIV–XV кылымдардагы кыргыз коомчулугундагы социалдык көйгөйлөргө кыраакы ойчул **Толубай Сынчы** да кайдыгер караган эмес. «Сынчы» – деп элибизде аналитикалык ой жүгүртүүгө жөндөмдүү, көрөгөч, баамчыл адамдарды айтышкан. Алар адамдын келечеги, ички сапаттары жана адамзаттын жашоосуна байланышкан, сырткы айлана чөйрөгө, көпчүлүккө маалым болбогон адамдардын, жаныбарлардын, буюм-тайымдардын сапаттары туураалуу ой-пикирлерди айтышкан.

Толубай сынчы-элдик уламыш боюнча XIV–XV кылымда жашаган кыргыз сынчысы жана акылман-ойчулу. Толубай Сынчы жаратылыштын жана коомдук турмуштун маселелерин таанып-билүүдө алысты көрө билген адам болгондугу айтылат. Ал Жаныбек Хандын тушунда жашап, өз заманында жаныбарлардын касиетин, өзгөчө жылкылардын күлүктүгүн, тулпар чыга тургандыгын алдын ала баамдай алгандыгы, көрөгөчтүгү, сынчылыгы менен даңазаланган мыкты саяпкер болгон экен. Толубай Сынчы эл арасында чечендиги, акылмандыгы менен да таанымал болуп, ханга да тайманбай сөз кайрыган, элди ынтымакка чакырган инсан катары айтылат¹.

Толубай сынчынын ойлорунда социалдык психологиядагы социалдык багыт алуу (*социальная установка*) альтруизм, өзүнө-өзү баа берүү (*самооценка*) жана өздүк кадыр барк (*самоуважение*) ж.б. бир топ маселелер камтылган. Мисалы, анын «Жакшы болчу жигиттер алсызга карашат, жаман болчу жигиттер тууган менен касташат» деген акылман оюнда жалпы уруу мүчөлөрүнүн башкаларга жардам көрсөтүп, камкордукка алуусу, коомдук биримдикти сактоонун негизги шарты экендигин айткан.

Ошондой эле альтруисттик жүрүм-турум аркылуу адам өзүнүн ички дүйнөсүн гармониялаштырып, социалдык маанилүүлүгү, өзүн-өзү сыйлоосу артаарын белгилеген. Толубай Сынчы мындай деген ойду: «Кимдир бир бирөөгө кандайдыр бир жакшылык кылып, жардам берүү

¹ Орозалиев Э.С., Мусаева Н.К. Философия социальной работы: учеб. пособие. – Б.:Изд-во УДПКР, 2013. С 159.

менен, адам өзүнө биринчи жардам берет: ички руханий канааттанууга ээ болуп, өзүнө-өзү баа берүүсү (*самооценка*) жана өздүк кадыр баркы (*самоуважение*) көтөрүлөт»¹.

Кыргыз элинин тарыхында изин калтырган **Санчы Сынчы** тууралуу да айта кетүүгө болот. Анын өз аты – Сансыз. Өмүр баяны жөнүндө так маалымат жок. Уламыштарга жана эл оозундагы болжолго караганда Санчы Сынчы солто (же эштек) уруусунан чыгып, XVI кылымдын аягы, XVII кылымдын башында жашаган экен. Бул маалымат чындыкка көбүрөөк жакын көрүнөт. Ал көргөнүн тартынбай айткан, айтканы айткандай келген өтө кыраакы, баамчыл киши болгон. Анын да айткан сөздөрү толук сакталып калган эмес. Эл оозунда белгилүүлөрү: Солто бийдин уулдарын, Болот бийден тарагандары, Кудаян ханды, Алдаш Белек уулун сындап айткандары сакталып калган:

«Кой-кой десем болбойсуң
Компондогон Кудаян,
Кордугунду койбойсуң.
Көргөнүмдү айтамын.
Акыры түбү оңбойсуң.
Сен кара жолтой хандырсың,
Кадемиң каткан жандырсың.
Ушу сенин тушунда,
Журт бузулат ушунда.
Калың кыргыз бузулат,
Качып, бозуп кысылат.
Калкка тиет кесирин,
Как талаада калат жесирин»².

Санчы Сынчы элдин кайгы-мунуна себепкер болгон адамдарды сынга алган. Элдин социалдык абалы жөнүндө көп ойлонуп, кедейчиликтин азабын чегип жаткан мекендештерине боору ачыган. Коомдо социалдык жоопкерчилик түшүнүгүн жогору койгон. Ал ар бир адам өзүнүн үй-бүлөсүн, урук-туугандарынын жана коомдун астында моралдык милдетин жакшы түшүнүүсү керек деп эсептеген. Жоопкерчилик эркиндик түшүнүгү менен тыгыз байланышта каралган. Ал эркин адам өзүнүн жоопкерчилигин сезген адам деп белгилейт. Санчы Сын-

¹ Рукописный фонд. Инв. № 92 (294) – С. 16.

² Ушул эле жерде. С. 17.

чы адамдардан: «Бирөө миңин ойлосун, миңи он миңин ойлосун» – деген сөзүн дайыма колдонуу менен олуттуу кадамдарды жасоосун талап кылган. Ошондо гана социалдык, саясий жана экономикалык кыйынчылыктарды адам жеңип, бейпил жашоого жете алат деген ойлорун айткан¹.

Ошентип, кыргыз ойчулдарыбыздын эмгектерин талдоо менен алардын чыгармаларында психологиялык түшүнүктөрдүн орун алганын белгилегенге аракет кылдык. Ошондой эле кыргыз элинин кулк мүнөзү, менталитети улуу ойчулдарыбыздын ой-толгоо, санат-насыяттарына сугарылып калыптангандыгын да көрө алдык. Айтып кеткен ойчулдарыбыздын чыгармалары кыргыз элинин философиялык көз караштарын гана чагылдырбастан бир топ социалдык, психологиялык түшүнүктөрдү камтыйт деген тыянакка келдик. Алардын даанышмандык, нравалык сабактары коомчулукта социалдык ролдордун, социалдык ченемдердин алкагында өзүн-өзү алып жүрүү эрежелеринин калыптанышына да чоң таасирин тийгизип, адамдардын өзүн-өзү башкаруу жөндөмдүүлүктөрүн арттырууга багытталган. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин коллективдүү эс-тутумунун жана улуттук аң сезиминин калыптануусунда кыргыз ойчулдарынын эмгеги чоң экендигине ынандык.

¹ Орозалиев Э.С., Мусаева Н.К. Философия социальной работы: учеб.пособие.- Б.:Изд-во УДПКР, 2013. С160-161.

ЗАМАНЧЫ АКЫНДАРЫНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК КӨЗ КАРАШТАРЫ

Психология илими үчүн заманчы акындарыбыздын да чыгармачылыгы өзгөчө кызыгууларды туудурат. Заманчы акындар – кыргыз элинин коомдук аң сезиминин калыптанышына абдан таасир калтырган. Алар өздөрүнүн чыгармаларында социалдык толкундоолорду жараткан патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн, Россия менен байланышкан мезгилдин карама-каршы жактарын чагылдырып ырдашкан. Заманчылардын көрүнүктүү өкүлдөрү **Калыгул (1785–1855), Арстанбек (1824–1874), Молдо Кылыч (1866–1917)** болгон. Алардын чыгармалары кыргыз коомунда үстөмдүк кылган патриархалдык – уруучулук мамиле, ислам дининин үстөмдүгү XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында жергебизде болуп өткөн тарыхый окуяларды чагылдырган. Заманчы акындар өз чыгармаларында ошол мезгилдеги коомго эле эмес, андагы жашап турган адамдардын жүрүш-турушуна, кулк мүнөзүнө, социалдык-психологиялык абалына мүнөздөмө беришкен. Башкача айтканда өз мезгилинин *социалдык психологдору* болгон десек да жарашаар. Ошону менен бирге алар *инсан психологиясы*, инсандын калыптануусуна социалдык чөйрөнүн тийгизген таасири тууралуу суроолорго да көңүл бөлүшкөн. Алар өз чыгармаларында Россия менен мамиле түзүлгөн доордун карама каршылыктүүлугун, адамдын ниетинин, алардын көз караштарынын, ойлонуусунун өзгөрүшүнө тийгизген таасирин ачып беришкен.

Заманачылардын чыгармаларында жеткилең *идеалдуу адам* түшүнүгү да болгон. Кыргыздарда бул түшүнүк өзүнө ак ниеттик, эр жүрөктүүлүк, чынчылдык, жөнөкөйлүк, жолдошчулук, өз керт башынын гана камын ойлобоочулук сыяктуу белгилерди камтыган. Заманчы акындар жашоонун жаңы шартында өсүп келе жаткан жаштар баалуу адамдык касиеттерин жоготуп коюшат деп коркушкан. Адам эмне болуп бара жатат? Бул – акындар жооп берүүгө аракеттенишкен негизги суроо болгон. Алар адамдар жаман жакка ооп бара жатат деп эсептешкен жана насаат сөздөрү менен бул процессти токтотууга аракет кылышкан. Ушул мезгилде адамдын табияты, үмүттөрү, умтулуулары, коркунучтары, баалуулуктары, тиричилик аракеттери сыяктуу суроолорду талдоо менен батыш жана орус окумуштуулары да алек болгон.

Калыгулдун чыгармаларында санат, насыят, терме, адамдын жүрүш-турушун сындаган, жаштарды адептүүлүккө чакырган саптар арбын кездешет. Албетте, Калыгул өз заманынын адамы, феодалдык турмуштун идеологу катары анын салт-санаасын, саясатын жактагандан да сырткары кала алган эмес. Тоголок Молдо, Сагынбай, Шапак, Ыбырай, Абдыкалык өндүү көрүнүктүү акындардын айтымына караганда Калыгул кыраакы, көрөгөч, даанышман, олуя, көзү ачык болгон экен¹.

Калыгулдун санаттары келечек муунга, жаштарга багыт берип, кандай гана оор шарт болбосун, анын кайтып жакшылыгы болоорун, эч качан келечектен үмүт үзбөй жашоосуна үндөйт:

Алыска сапар жол жүрсөң,
Аземдүү жорго ат жакшы.
Окусаң илим үйрөнүп,
Орундуу жазган кат жакшы.

Калыгул жаш курак менен байланышта болгон адамдын өсүү процесстерине да көңүл бөлгөн:

Жыйырма менен отуз жаш –
Өтсө келбейт ал кайтып.
Желип өмүр өткөн соң,
Жигит болбойт чал кайтып.

«Ал заманың кетээр, арты оңолоор» деген сөздөрү менен өсүп келе жаткан муунга оптимистик маанай тартуулаганга аракет кылган.

Калыгул олуянын насыяттарында *үй-бүлө психологиясына* жана этикасына тиешелүү ойлор да арбын кездешет. Акын:

Алганың сулуу болгон соң,
Аркырап беттен алган соң,
Сулуулугу не пайда?

деп аялдын тышкы сулуулугунан, өң келбетинен ички руханий сулуулук, адептүүлүк кымбат экендигин белгилейт. Аял кишинин асыл-

¹ Мусаев С. Турдугулов А. Көркөм сөз өнөрү, 259 – 60 б.

кеч сапаттары, жүрүм-туруму анын тышкы кебетеси, сүйлөгөн сөздөрү, ойлогон ойлору менен айкалышып туруусу зарыл деп эсептейт.

Мисалы, аял кишиге

Жакшы аял белгиси –
Кызмат кылып эринин, маңдайынан кетпеген,
Үзүлгөндү улаган, жыгылганды жөлөгөн,
Айрылганды эптеген, ага мактанып киши жетпеген...

– деген сыяктуу талаптар коюлаарын эскертет.

Аял киши аруу сапаттары менен үйдүн куту, эринин көркү боло алат деген оюн минтип билгизет:

Алганы жакшы жолукса,
Азамат көөнү бийиктейт..
Жакшы болсо катының,
Табыла берет акылын.

Бирок, аял кишиге жубайы тарабынан да жылуу мамиле, көңүл, сый-урмат, тийиштүү колдоо көрсөтүлүүсү маанилүү шарт экендигин да баса белгилейт.

Баккан эри жарашса, кара катын ак болот...

* * *

Булбул үнүн эшитпей,
Буралып гүлү ачылбайт,
Күкүк үнүн эшитпей,
Күн жайланып ачылбайт

Атын баккан азамат, катын багат...

* * *

Кадырман болгон зайыбың, картайса да кыз менен тең ...

Аял киши менен эркек кишинин ойлогон ойлору, талап мүдөөлөрү, адат-өнөкөттөрү төп келгенде, үй-бүлөлүк жоопкерчиликти бирдей сезгенде гана бири-бирин түшүнгөн, бактылуу жарлардан боло алышаарын Калыгул минтип билдирет:

Эй, жубайлар, үй-бүлөдө эри менен аялы,
Куштун эки канатындай, билсең чындык ушундай.
Жаман жүрүп жаңылышып, бир канаты аксаса,
Үй -бүлөнүн кушу өксөп, жолдо калар учалбай!

Мына ошондуктан кыргыз элинин илгертен келаткан үй-бүлөлүк этикасында үй-бүлөнүн бактысы үчүн аялдын гана эмес, биринчи ирээт күйөөсүнүн жоопкерчилигине да олуттуу басым коюлуп келген. Кыргыздын кызды узатып жаткандагы “ак учук бердим саптап ал, ак шумкар бердим таптап ал” деген салттык ырында да күйөөсүнүн жоопкерчилиги чоң экендиги белгиленет.

Кыргыздын дагы бир ойчул акыны **Арстанбек Буйлаш уулунун** терең философиялык, психологиялык ойлорду камтыган «Тар заман» чыгармасына кайрылсак. Бул чыгармасында, адам бул дүйнөдө таш боорлук, текебердик, кекирейгендик, ач көздүк, сарандык деген терс сапаттардан алыс болуп, ар дайым оң сапаттарды өнүктүрүүгө үндөгөн:

Жамандыкты кечирүү –
Айкөлдүктүн белгиси.
Ата-журтту ардакташ –
Азаматтын белгиси...
Элдин камын ойлогон –
Эр азамат белгиси...
Ынтымак болсо элинде –
Кут коноордун белгиси.

Арстанбектин философиясында адамдын өзүн-өзү жетилтүүгө, өстүрүүгө болгон умтулуулары (*стремление к самосовершенствованию*) жогорку моралдык баалуулук катары эсептелинген. Адамдын өнүгүү процесси анын айлана – чөйрөсүнө терс таасирин тийгизбей, анын жашоосунда жалпы коомдук жыргалчылыкка, коомдук ынтымакка, ички дүйнөсүндө гармониялык абалга жетүүгө умтулуу багытында болушу керек. Элибизде «жакшы адам», «эч кимге жамандыгы жок», «жакшылыктын жарчы-

сы», «жакшы болуш аста – аста» деген сыяктуу түшүнүктөр аркылуу адамдарга мүнөздөмө берилген. Арстанбек акын адамдын өзүн-өзү жетилтүүсү, өнүктүрүүсү жана чыгармачылык потенциалын максималдуу ачуусу, адамдын өзүнөн гана көз каранды экендигин далилдеп айткан.

Арстанбек келээрки муун жөнүндө «Балдар өз атасын укпай, кандай жашаганды улууларга үйрөткөн учур келет, кыздар адепсиз кийинип, көйнөктөрүнүн жеңи жок жана тизесине чейин гана болуп кыскарат, адамдар бири-бири менен зым аркылуу сүйлөшөт имиш, булардын натыйжасы жакшы эмес...» деген сыяктуу ойлорун да билдирген.

Турмуштук, коомдук-социалдык көз карашта жазылган акындын «Тар заман» чыгармасы шарттуу түрдө эки бөлүктөн турат.

1. Орустар басып келе жатат деген кабардан улам ырдалган ырлар.

2. Орус колонизаторлору кыргыз жергесине келип, орношуп, бийлигин бекемдеген мезгилде акын күбө болгон окуялардын чагылдырылышы.

Акындын кабылдоо, баамдоо жөндөмү, чеберчилиги ушул кырдаалды баяндоодо ачык көрүнөт. Акын бул поэмасында социалдык, психологиялык маселелерди курч козгоп, орус колонизаторлорунун кыргыз элине көрсөткөн залакасын өтө таамай сүрөттөйт. Арстанбек ал заманды «азуулууга бар заман, бечарага тар заман» деп мүнөздөгөн. Ал орустардын чарбалык ишиндеги, аскер кызматындагы жакшы жактарын да туура байкаган. Бирок, кантсе да ал айрым маселелер боюнча патриархалдык-феодалдык нарк-нусканын чегинде бек туруп, аны коргоого алган. Орустардын келиши менен кыргыз коомчулугунун башкаруу иштерине, турмуш-тиричилигине, элдик каада-салтына, кулк-мүнөзүнө кирип жаткан өзгөрүүлөргө ой жүгүртүп, ал жылыштырды көбүнесе ата-бабанын нускасынын, калыптанган элдик адеп-ахлактын бузулушу деп кабыл алган. «Тар замандын» өзүнө таандык обону, күүсү, кайрык кайталоолору комузда коштолуп аткарылган. Акын салмактуу сөздөрү, уккулуктуу обону аркылуу, калктын көкөйүндө уялаган ой-санаасын козгоп, угуучуларга зор таасир калтырган дешет. Чыгарманы акындын аткаруусунда угуп-көрүп калгандар: «Арстанбектин ырын көпчүлүк бүтүндөй дитин коюп, тунжурап ыйлап отуруп угушаар эле» – деп, бир ооздон эскеришчү экен. Чындыгында эле жайлуу конуш жерин, өз алдынчалыгын жоготуп, орус колонизаторлорунун бийлигинен жабыркап турган калк «Тар заманды» өз жашоосунун күзгүсү катары кабыл алган.

Молдо Кылычтын эң көлөмдүү чыгармасы – «Зар заман». Ал санат түрүндө жазылган. Акындын мына ушул чыгармасында далай талаш – тартыштарды пайда кылган карама-каршылыктар, ошондой эле жаштарга арналган акыл-насааттар, гуманисттик мамилени жактаган идеялар арбын. «Зар заманда» элдин жашоосунун өзгөрүп жаткандыгын мындай деп баяндайт:

Пейил кетип адамдан,
Береке качты замандан.
Нуска, жорук жоголду,
Жакшы менен жамандан¹.

Акын «жакшы» жана «жаман» адамдын ортосундагы айырмаларды белгилеп, мындай салыштырма берген:

Пейили тардын куну жок –
Бай да болсо жакырдай.
Колунан келген адамдар,
Кылганы кана сабырды?
Кылып барат калкына,
Ого төтөн жабырды.
Аябады, жеп койду,
Колунда жок жардынды.
Эң залымдик мына бу,
Билбеди го жардыны².

Молдо Кылыч реалист адам катары өз учурундагы турмушту туура баамдап, кыргыз жеринин сулуулугуна суктанып, аны даңазалап ыр-даса, экинчи жагынан коомдук көрүнүштөр боюнча эски, диний жана патриархалдык – уруулук көз караштын туткунунда калып, аларды мактоодон да алыс боло алган эмес.

Коомдук психологиядан сырткары Молдо Кылыч ар бир жаш куракка тиешелүү психологиялык өзгөчөлүктөрдү да белгилей кеткен. Мисалы «Кыз-Жигит» – деген ыры кыз баланын жан дүйнөсүн, кулк мүнөзүн сүрөттөөгө арналган. Акындын ыр саптарында кыз баланын куурчак менен ойноору, чүпүрөк-чапыракка кызыгып, аял затына тие-

¹ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 1 Том. 4 Бап. Молдо Кылыч Шамыркан уулу «Зар заман». <http://bizdin.kg/elib/kitepter/html/kpa1/6bap/>

² Ошол эле жерде.

шелүү иштерди үйрөнүп, келечек өмүр жолуна даярдык көрөөрү, башкача айтканда гендердик социалдашуусу жөнүндө да сөз кылынат.

Кыз жетиге келгенде
Энесин кошот жергеге.
Ойногону куурчак
Кызыл-тазыл нерсеге...

Акын өспүрүм курактын өткөөл жана опурталдуу экендигин айтып, ата-эненин көңүл буруусунун маанилүүлүгүн көрсөтөт. Молдо Кылыч өспүрүм балдарды мындай деп сүрөттөгөн:

Сегизинде секелек,
Ыркын башка болгону.
Тогузунда толгонот
Ойго түшүп ар неме.
Демилгелеп, сермелет,
Жакындашат күзгүгө¹.

Өспүрүм кезинде баланын ой-сереси кеңейип, өмүр кубулуштарын баамдап, турмуштун сырларын билүүгө аракеттенип, бирок дагы эле акылы жетиле электигин айтат. Акын муну менен жалпы ушул жаштагы балдардын жан дүйнөсүнүн өзгөчөлүгү деп белгилейт. Анын эң башкы ою, өскөлөң балдардын алга демилге көтөрүп, бат эле чоңойгулары келип, өз боюна, сырткы кебетесине көңүл бөлүп, башкаларды байкап, максаттуу көңүл буруусу калыптана баштаганын баяндайт. Ал эми 10 жаштагы баланын кулк мүнөзүнө байланыштуу ой-пикири төмөнкүчө:

Он жашында обозго,
Оюн жакка умтулуп,
Көңүл коёт комузга.

Кыргыз маданиятынын тарыхында эң табышмактуу чыгармачыл адамдардын бири – Молдо Нияз Эрназар уулу (1820–1896). Айрым билдирүүлөргө караганда, Молдо Нияз араб, фарси, чагатай тилдерин жакшы билген жана ошол тилдерде жаза алган билимдүү адам болгон экен. Акындын чыгармалары негизинен санат формасында жана философиялык мазмунда болгон. Акындын чыгармалары адамдардын жүрүш-турушу, коомдук турмуштагы көрүнүштөр, исламдык диний

¹ Ошол эле жерде.

көз караштар, адамдын акыл-эстик, эстетикалык, нравалык жактан өнүгүүсү тууралуу оригиналдуу ойлорду камтыйт. Акындын көз караштары дин психологиясынынын мазмунуна үндөшүп тургандыгын байкаса болот. Мисалга алсак, диний ойчул катары «бу дүйнө», «тиги дүйнө», дегеле жаратылыштын жаралышы жөнүндө ойлонуп, айлана-чөйрөнүн, дүйнөнүн кубулмалуулугу тууралуу айткандары бар. Акын «тиги дүйнө» жөнүндө мындай дейт:

Байыркы сөздөн атмак жок,
Базарга мал сатмак жок.
Мындагыдай мүлкүң жок,
Рахат уйку күлкүң жок.
Атка минип желмек жок,
Үйүңө кайтып келмек жок.
Хатун-бала сүймөк жок,
Кадырлуу азиз бул башың
Кара жерге коюлар
Эти-териң союлар
Эки көзүң оюлар¹.

Келтирилген саптардан акындын турмушка, жаратылышка болгон көз карашы ачык эле көрүнүп турат. Ал турмуштун, табияттын көрүнүштөрүнүн дайыма кубулуп, токтолбой өзгөрүлүп тураарына ишенет, ошондуктан акын чыныгы турмуш менен адамча жашоого, ак ниет, адилет болууга, диндик жол жоболордон чыкпай, аларды таза сактоого чакырат.

Башка бир жагынан алып караганда Молдо Нияздын дүнүйө жөнүндөгү санаты кыргыздын башка акындарынан (төкмө акындарынан да, жазма акындарынан да) айырмаланып турат. Акын өзүнүн диний көз карашына ылайык «дүнүйөнү» экиге бөлөт:

«О дүнүйө» жана «бу дүнүйө».
Аманат жалган бу дүнүйө,
Анда болбос о дүнүйө.
Беш күн өтөр бу дүнүйө,
Бейиштин жайы о дүнүйө,
Жалгандын жайы бу дүнүйө,

¹ Молдо Нияз Эрназар уулу. Санат дигараст – Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 1- том.

Мал кылаар жайың – бу дүнүйө,
Максатка жетер – о дүнүйө.
Башың кетер – бу дүнүйө,
Барар жериң – о дүнүйө¹.

Бул ыр саптарындагы ойлор Ислам дининин, Курандын аяттарынын белгилүү жол-жобо, көрсөтмөлөрү экени ачык эле көрүнүп турат. Акын ушул белгилүү эрежелерди ырга айландырат, адамдын карапайым турмушу, тагдыры менен байланыштырат, акырында келип, «о дүнүйө» менен «бу дүнүйөнү» карама-каршы коюунун натыйжасында адамдын жашоосу, өмүрдүн «чын», «жалганын» аныктоого аракет кылган.

Акын *үй-бүлө* темасына да өзгөчө маани берип, эненин келечек муунду тарбиялоодогу ролун белгилеген. Ал чыгармаларында адилеттүүлүк, адамгерчилик, өз ара жардам берүү, тынчтык, достук, билим тууралуу ойлорду айткан. Билим алуу жана агартуу иштери кыргыз жергесинде адилеттүүлүктү орнотот деп терең ишенген. Жаштарга билим алуунун жашоодогу маанисин мындайча түшүндүрөт: «Ким билимдүү болсо, ал акылдуу, ар тараптан өнүккөн адам, ал эми анын жүрүм-туруму көркөм болот». Акын *моралдык интеллектке* да өзгөчө маани берген. Адептүүлүктү ар бир адам өз дэңгээлинде түшүнөөрүн, жана ар бир адам үчүн ар нерсе баалуу болоорун да белгилеп кеткен (*субъективная этика*). Акын ошондой эле адамдын өзүн-өзү тарбиялоосунун маанисин белгилеп, ички мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырып, пайдалана билүүсү керек экендигин айтып өткөн.

Жалпылап айтканда, заманчы акындар татыктуу жашоо образы, адамдар жана аларды курчап турган айлана-чөйрө тууралуу ойлорун айтып калтырышкан. Ар бир эле элде үлгүлүү (*идеальный*), жакшы адам туураалуу түшүнүктөр бар. Кыргыз элинде мындай адам деп ак ниет, кайраттуу, чынчыл, адилеттүү, жөнөкөй, достукту баалаган, эл камын ойлогон адам эсептелинет. Акындар, жаштарды жаңы турмуштук шарттарда жогорудагы айтылган адамдык асыл сапаттардан айрылып калат деп чочулашкан. Адамдар эмне болуп, кайсы жолдо баратышат? Бул – акындарды ойлонткон жана ага жооп берүүгө аракет кылган эң негизги суроосу болгон. Акындар өздөрү жашап турган коомго, мезгилге, адамга баа беришкен. Келечектин белгисиздигине, учурдун жеткиликсиздигине, өткөндүн кайталангыстыгына өкүнүү менен карашкан.

¹ Ошол эле жерде.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТӨКМӨ АКЫНДАРЫНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ТАЛДООЛОРУ

Кыргыз акындарынын ой-жүгүртүү деңгээлинин, табигый же социалдык көрүнүштөрдү талдоо, ага баа берүү потенциалдарынын жогору болгондугу белгилүү. Алардын чыгармаларында өмүр, өлүм көрүнүштөрүнө философиялык, психологиялык көз карашта баа берилет. Көпчүлүк ойчул акындардын ойлору батыш психологдорунун ойлоруна шайкеш келээрине ынанса болот. Акындар жөн гана сөз ээси эмес, өз доорунун акылман ойчулдары, агартуучулары болгон. Эгер бул улуу адамдар окуп билим алган болсо кыргыз психологиясынын баштоочулары болушмак деген ой да кетет. Ансыз деле, аларды кыргыз турмуш-тиричиликтик психологиясынын (*житейская психология*) акылман өкүлдөрү деп айтууга болот.

Кыргызстанда психологиялык ойлордун өнүгүүсүнө XIX кылымда жашап өткөн **Жеңижоктун** (1860–1918) да салымы бар десек болот. Жеңижок кайталангыс акын жана ойчул катары социум ичинде көркөмдүктү, жаратылыштагы тең салмактуулукту орнотуу жөнүндө терең ой жүгүрткөн. Акындын чыгармачылыгынын өзөгүн адам маселеси түзгөн. Ойчул-акындын пикири боюнча адам жаратылыштын ажырагыс бир бөлүгү, бирок ал табияттын башка жандыктарынан кескин түрдө айырмаланып аң сезимге ээ. Адам акыл-эстин негизинде жаратылыштын кубулуштарын баамдоого, кабылдоого, андап билүүгө жана алар жөнүндө жыйынтык чыгарууга жөндөмдүү. Адамдын жашоого болгон аракетинин маңызын аң сезим түзөөрүн белгилеген. Ар бир адамды жалган түшүнүктөр эмес (*иррациональное мышление*), рационалдуу (акылга сыйган) ой жүгүртүүсү керектигин айткан¹. Бул тууралуу ал мындай деп белгилейт.

Ак чатыр тиккен жайлоого.
Акыл менен шык керек
Ар жайында сайроого.

¹ Жеңижоктун рационалдуу ойлоону туурасындагы ойлору Америка окумуштуусу А. Эллистин рационалдуу-эмотивдик теориясына маанилеш.

Көк чатыр тиккен жайлоого.
Көп акыл менен мээ керек
Көпчүлүккө сайроого.

Адам өзүнүн жашоосуна керектүү нерселерди өндүрүү менен өз алдынча жашоого шарт түзөт жана өзүн эле эмес, табияттын кубулуштарын башкарганга мүмкүнчүлүк алат деген тыянакка келет¹.

Ардактуу адам деп Жеңижок өз элин, анын тилин, үрп-адатын сүйгөн, салт-санааларын сыйлаган адамды эсептеген. Коомдо адамдардын ортосунда бири-бири менен мамиле түзүүнүн эрежелерине, адамдарды сыйлоонун натыйжаларына көп маани берген. Жаштарды адеп-ахлактуулук жолуна багыттоо менен Жеңижок эмгекчилдик, жупунулук, достук, кичүүлөрдү ызааттоо, аларга камкордук көрүү жана улууларды сыйлоо бул эң сонун адамдык сапаттар деп аныктаган.

Көйкөлүп өссө эгин, чөп,
Көркү экен эгин талаанын.
Сыйлашпай кетсең жат болот,
Сыр билги жакын адамың.
Умтулса жакшы жүрүүгө,
Узарат, жаштар, кадамың².

Адам өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрүн алдыга умтулуу, аракеттенүү аркылуу өзү активдештирүүсү керек экендигин белгилеген.

Жетиси болгун кыргыздын.
Жетиги болгун кыргыздын.
Сабы болгун кылычтын,
Сазы болгун жылдыздын.

Жашоонун ар бир күнүнүн маңызы, максаты болгондой жашоо керек, эң башкысы максатты туура коюу керек деп эсептейт акын. Бала кезден баштап эле өзүнө болгон ишеничин, альтруисттик жана жоопкерчилик сезимдерин арттыруу керек, ошондо гана адам башкаларга түшүнүү жана сыйлоо менен мамиле кылууга үйрөнөт деген. Ал эми «Жаш курак» аттуу ырында жаш курактык өсүүнү өзүнчө бир мезгилдерге бөлүп (*возрастная периодизация*), ар бир куракка өзгөчө психологиялык мүнөздөмө бергенге аракет кылган.

¹ Акындар сериясы, Залкар акын Жеңижок – «Шам» басмасы, 1999. 5–13-б.

² Ушул жерде. 10-б.

Акын *социалдык адаптация* маселесине көп көңүл бөлгөн. Ал төмөндөгүдөй закон ченемдүүлүктү байкаган: адам баласы өзүн ар тараптан курчап турган жагымдуу, ыңгайлуу социалдык чөйрөдө гана өнүгүп өсө алат. Адам жаратылыштын бир бөлүгү катары айлана-чөйрөсү менен тең салмактуулукту сактоого аракет кылуусу керек. Адамзаттын бүтүндөй социалдык маселелери: жакырчылык, жаратылыштын бузулуусу, ар түрдүү оорулар, эпидемиялар адамдын жаратылыш менен болгон байланышынын жана ички дүйнөсүндө тең салмактуулуктун бузулуусунан келип чыгат¹ деп белгилеген.

Кийинки сөз кыла турчу акын **Токтогул Сатылганов** (1864–1933) «Балалык» деген ырында баланын бир жашынан баштап ар-түрдүү курактык мезгилдеги өзгөчөлүктөрүн, алардын кайталанбастыгын баяндоо менен баланын инсандык сапаттарынын калыптанышы, бой тартып жетилиши жөнүндө маалымат берет.

Бир жашында билинип,
Кылыгы көзгө илинип,
Баланын жыты жыпардай,
Дүйнөгө көзү тигилип,
Эки жашар кезинде
Көлдүн баарын чандатып
Чарчаганды билбеген²,

деп 1–2 жаш аралыгындагы баланын жүрүм-турумун сүрөттөйт. Акын өзүнүн ой-толгоолорунда балдардын курактык өзгөчөлүктөрүн психология илими менен тааныш болбосо да сөз өнөрү менен жамакташтырып баяндап бере алган. Анын ою боюнча кишинин адамдык сапаттары (ой-сезими, кулк-мүнөзү, акыл-эси) тубаса болбостон, таалим-тарбиянын, оюндун, айлана-чөйрөнүн таасири астында калыптанат.

Чындыгында, оюн балдардын психикасынын ар тараптан өнүгүүсүнүн негизги жана табигый каражаттарынын бири болуп эсептелинет.

Америкалык психолог, педагог Г.С. Холл (1846–1924) «Рекапитуляция жана антиципация» теориясында белгилегендей, адамдын өнү-

¹ Орозалиев Э.С., Мусаева Н.К. *Философия социальной работы: учеб. пос.* - Б.:Изд-во УДПКР, 2013. 174-б.

² *Токтогул Сатылганов. Чыгармалар жыйнагы. 2-том. Балалык.*

гүүсүнүн негизги этаптарын бала ойноо аркылуу кыскача басып өтөт. Ошондой эле эркек бала менен кыз баланын оюндары алардын жашоодогу гендердик ролдору менен тыгыз байланышта болот.

Ал эми Ж. Пиаже, К. Левин, Л. Выготский, Д. Эльконин сыяктуу орус окумуштуулары оюн баланын *руханий өнүгүүсүнүн* да булагы экендигин далилдешкен.

Токтогул Сатылгановдун ырларында да баланын ойноо процессине көңүл бурулгандыгы байкалат.

Мисалы,

Алты жашка чыкканда,
Алышып ойноп жаш балдар
Кыйын кызмат кылгансып,
Чарчап келет алсырап,
Жааган күндөй бүркөлүп
Апасынан нан сурап.
Багалек түрүп жарышып,
Башы оогон жакка барышып,
Көпөлөк кууп «кон...кон» – деп,
Кумардан чыгып-канышып,
Боз борбаштын баласын
Куш кылып таптап салышып...

деп акын оюн аркылуу бала кыялдарын канааттандырып, эмоционалдык энергиясын сарптоо (*эмоциональная разрядка*) тууралуу кеп кылып жатат.

Токтогул Сатылганов билимдүү психолог болбосо да, турмушту баамдай билген кыраакы инсан болгон. Ал баланын тилинин жетилгендигине, сөз байлыгынын өсүшүнө, курчап турган чөйрөнү таанып билүү жөндөмдүүлүгүнө байкоо жүргүзгөн. Мисалы, «Балалык» деген ырында баланын өмүрүнүн маанилүү учурларын айта келип, ар бир жаш куракка мүнөздөмө берген:

Төрткө жашы чыкканда,
Уруштуруп балдарды
Кайрап турат балалык
Бешке жашы чыкканда
Кайгы, капа ойлонбой
Жайнап турат балалык.

Элде жокту «тапкын» – деп
Ата менен энесин
Кыйнап турат балалык.¹

Ушул жаштагы балдар оюнга өтө кумар, куунак, аракетчил, өзү курактуу курбулары менен биригип, сүйлөшүп, оюн эрежелерин сактап ойноого умтууларын айткан.

Токтогул Сатылганов ата-эненин мээримин көрбөй өсүп жаткан балдарга өтө боору ачыган. Ата энесинин эмоционалдык мээримин көрбөгөн балдар ата-энелүү балдардан кыйла айырмаланаарын байкаган. Ошондуктан Токтогул жетим балдарга, жарды – бечараларга жардам берүүгө адамдарды үндөө менен социалдык-психологиялык, гуманизм идеяларынын өнүгүүсүнө чоң салым кошкон.

Ал өмүрү өткөнчө бул дүйнөдө ата-энесинин камкордугунан, тарбиясынан, сүйүүсүнөн ажыраган жетим балдар болбосо деп эңсеген. Анын «Жетимдер жөнүндө» чыгармасында жетим балдардын башынан кандай гана оор турмуш өтөөрүн, кантип кийээрин, эмне ичип, эмне жеп курсактарын тойгузаарын, сууктун ызгаарына тонуп кыйналгандарын баяндайт:

Устукан берген эч ким жок,
Көңүл коюп, бир карап,
Жүдөп кеткен турбайбы,
Көрүнгөнү жемелеп,
Колу-буту кесилип,
Бүткөн бой кычы – карачы,
Адилетсиз турмуш ай!
Өз колунда жок болсо,
Бечаралык ушундай.
Теңдеши жок куу турмуш,
Теңирдин ишин карачы,
Адил болсо замана,
Ата-энесиз жетимге
Болбойт беле арачы?²

¹ Ошол эле жерде.

² Токтогул Сатылганов. Чыгармаларынын II томдук жыйнагы. – Ф: Адабият, 1989- (Мурас). Т. I: Ырлар – 1989. 242-244б.

Акындын мындай саптары психология илиминдеги *эмоционалдык депривация*¹ көрүнүшүнүн кээ бир белгилерин эле эмес терс таасирлерин да сүрөттөп кеткен. Ошону менен катар жетим балдардын келечегинен үмүтүн үзбөй, оптимистик маанайда караган:

Бул экөө кимдин уулу болду экен?
Каралашып буларга, кайрылаар тууган бар бекен?
Азамат болот бул экөө, аман жүрүп жетилсе.

Токтогулдун чыгармаларынан *гендердик жана үй-бүлө психологиясы* тууралуу да идеяларды байкоого болот. Ал өз чыгармачылыгын да аялдардын коомдогу ролун жогору баалап, үй-бүлө турмушундагы ээлеген ордун терең түшүнгөн. Ал «Үгүт», «Насыят», «Терме» аттуу ырларында үй-бүлө маселесине кеңири орун берип, турмуштун ар кыл жактарын көрсөтө алган. Токтогулдун жаштарды сүйүүгө, ынтымактуулукка, жолдоштук мамилеге чакырган үндөөсү айрыкча «Эмне кызык», «Жыргалы сенсиң дүйнөнүн» деген ырларынан учуратабыз. Адамдын жашоо тиричилигинде ар бир курагы өзүнчө кызык келип, анын жактырган нерсеси, бир нерсеге кызыгуусу, берилүүсү болоорун белгилеген. «Эмне кызык» деген ырында

Алганың жакшы жар болуп,
Айкалышып уктасаң,
Айнектей сулуу жар кызык,
Кыз балага жарашкан
Керенелүү шай кызык – деп белгилейт.

Ал эми үй-бүлөдөгү аялдын орду «Жыргалы сенсиң дүйнөнүн» аттуу чыгармасында:

Акылман болсо алганың,
Өлгөнүңчө сүрөөрсүң
Өмүрдүн ширин балдарын
– деген саптар аркылуу берилет.

¹ *Эмоционалдык депривация* – (лат. *deprivatio* – жоготуу, ажыроо) – адамдын эн негизги жашоо керектөөлөрүн канааттандыруу мүмкүнчүлүгүнөн ажырап калган мезгилдеги эмоционалдык абалы (ата-энесинин мээриминин жетишпегендиги, баланын ички ойлорун, сезимдерин билдире албагандыгы ж.б).

Нукура элдик таалимчи – педагог акын ырчы **Барпы Алыкулов (1884–1949)** адам табиятынан пайда болгон күндөн тартып узак өмүр жашоосуна чейинки басып өткөн жолго терең талдоо берген чебер, адамдын физиологиялык өнүгүүсүнө да көңүл бөлгөн, илимпоздон кем эмес кылдат баамчыл, эки доорду тең көрүп, калың эл арасында жүргөн акылман ойчул болгон. Ал «Адамзаттын балдары» деген ырында жарык дүйнөгө келген түйүлдүк жөнүндө минтип жазат:

Адамзаттын баласы,
Кырк күндө кызыл кан болот.
Үч ай, үч күн болгондо,
Энендин ичи дан болот.
Төрт айда бадан дан бүтөт,
Беш айга кадам койгондо,
Эр тарткандай жан бүтөт.
Алты айда анык билинет,
Тогуз ай, тогуз күн, тогуз саатта
Жер жүзүнө жан түшөт¹.

Ушунун баарын күндөлүк өмүрдөн байкаган, элдин кылымдар бою сынактан өткөзүп жыйнаган тажрыйбасын аткарган адамдын башынан өтө турган өмүр жолун сөз чебери баланын физиологиялык, эмоционалдык жактан жетилүүсүн ыр түрүндө мүнөздөп көрсөткөн.

Экисинде эс кирет,
Үчкө жашы жеткенде
Эркелеп күлүп эчкирет,
Чулдурап тили чыгат дейт
Ата-энесин угат дейт²... –

деген саптар менен баланын өсүп жетиле баштаганын ар бир курагына жараша өз түшүнүгү боюнча мүнөздөмө берген. Ошондой эле адамдын сырткы кубулуштарды, жашоо турмушун кабыл алуусу анын ички

¹ Барпы. Чыгармаларынын бир томдук жыйнагы. – Ф., 1970. – С. 66.

² Ошол эле жерде.

дүйнөсүнүн абалына жараша болот деген ойду айткан. Акындын бул айткан ою психология илиминде *анперцепция*¹ түшүнүгүнө жакындап кетет десек болот.

Ошентип, биз орто жана XIX кылымдарда жашап өткөн улуу ойчулдарыбыздын чыгармаларындагы психологиялык көз караштарды, социалдык колдоо идеяларынын өнүгүүсүн карап өттүк. Ата-бабаларыбыздын акылман ойлору Кыргызстанда психология илиминин мындан аркы өсүшү үчүн да чоң мааниге ээ десек болот. Алардын чыгармачылыгында психология илиминин ар кыл тармактарына таандык ойлор терең изилдөөнү талап кылат. Илимий деңгээлде болбосо дагы, байкоо жүргүзүүнүн негизинде айтылган ойлору көңүл бурууга татыктуу.

¹ *Анперцепция* (лат. *ad* – к и лат. *perceptio* – восприятие) – адам психикасынын фундаменталдуу касиеттеринин бири. Сырткы дүйнөдөгү предметтерди жана көрүнүштөрдү кабыл алууда адамдын билим деңгээлинин, учурдагы конкреттүү психологиялык абалынын, адамдын жашоо тажрыйбасынын объекти түздөн түз кабыл алуусуна тийгизген таасири. Анперцепцияны көбүнчө окумуштуулар аң-сезим менен кабыл алуу деп да жүрүшөт.

ЖАШ КУРАК ПСИХОЛОГИЯСЫНЫН КЫРГЫЗ АКЫНДАРЫНЫН ЫРЛАРЫНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Жаш курак психологиясы – психология илиминин өз алдынча өнүккөн чоң тармактарынын бири. Жаш курак психологиясы адамдын психикасынын өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн жаш өзгөчөлүгүнө ылайык изилдейт. Адамдын психикасынын өнүгүүсү, психикалык процесстердин (туюу, кабыл алуу, эске тутуу, ойлоону ж. б.) өзгөчөлүгү, инсандын калыптануусуна таасир эткен социалдык шарттар адамдын жаш курагы менен байланышта каралат.

Бүгүнкү күндө үй-бүлө, бала-бакча, мектеп, орто жана жогорку окуу жайларында окуу-тарбия иштерин улуттук негизде уюштуруу маселесине өзгөчө маани берүү керек. Демек, элибиздин адамдын жаш өзгөчөлүгүнө байланыштуу психологиялык ой-пикирлерин турмуштук тажрыйбада пайдалануу максаттуу экени талашсыз. Кыргыз акындарынын, ойчулдарынын адамдын жаш курактык мезгилдерине берген мүнөздөмөлөрүн, ой-пикирлерин улуттук таалим-тарбияда колдонуу мүмкүнчүлүктөрү бар десек болот.

«Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө»¹ жаш курак этаптарын мүнөздөө үчүн төмөндөгү сөздөр колдонулат: *бала, бойго жете элек жаш* уул, *кыз бала*, *ал эми жашына жараша такшалбаган, кагылбаган же боз бала*, *бой тартып калган эркек бала*, *бойго жеткен кыз бала* ж.б.

Жаңы жарык дүйнөгө келген бала «кызыл эт», «чиедей», «ымыркай», «наристе», «чүрпө», «бөбөк», «балакай» «кабыргасы ката элек» ж.б. аттар менен эл арасында айтылат. 2–3 жашка чыгып калган балдарды, «кара таман», «чыт курсак», «кара борбой», «ойноок бала» жана башка аттарды да жолуктурабыз. Ал эми ушул сөздөрдү психология илиминде колдонуп, илимий түшүнүктөргө айландырыш үчүн ар бир жашка ылайык аттарды тактап алганыбыз жөн.

Кыргыз элинде адам өмүрүнүн ченемдери жөнүндө мындай сөздөр айтылат:

• *«арча бешик» мезгили* – наристенин төрөлгөндөн бир аптага чейинки мезгили. Бул убакта баланын киндиги түшөт деп айтылган. Кыргыз элинде баланы бешикке киндиги түшкөндөн кийин бөлөшкөн.

• *«кыркын чыгаруу» мезгили* – наристенин төрөлгөндөн 40 күнгө чейинки мезгили. Элибизде уул баланы 37–39 күндө, кыз баланы 40-

¹ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе 1971.

42 күндө кыркын чыгаруу керек деп айтылат. Ушул мезгилде баланын карын чачын алдыруу жөрөлгөсүн да кылышкан.

• «эмгектөө» мезгили болгондо балага табакты бооруна коюп бата беришкен экен.

• «алгачкы кадам иштөө» мезгили – бала каз туруп, тынчы кетип, тамтуң баса баштаган убак. Мында баланын тушоосу кесилип, той берилет. Бул бир жашка толгон курагы менен байланыштуу.

• «3–5 жаш курак» – бул мезгилде баланы ат жалын карматып, ээр токумга мингизишкен. Жаңы тили чыгып келе жаткан бала «балдырак» деп аталып, көп нерселерди «Бул эмне?», «Кайдан келген?», «Эмнеге?» – деп, кызыгып, ар нерсенин маанисин түшүнүүгө аракет кылган курак катары каралат.

Кыргыз эл акындары адамдын жаш курагына тиешелүү өзгөчөлүктөргө ар кандай мүнөздөмө бере алышкан. Буга алардын чечендик өнөрү, сөздү орду менен колдоно билүүсү, сөз байлыгы жардам берген.

Барпы Алыкулов баланын өсүп-өнүгүү жолуна төмөнкүчө мүнөздөмө берет:

Беш жашында белсинет,

Алты жашта аты бар,

Акыл ойлоп текшерет.

Жетисинде жетилет,

Сегиз жашта серпилет,

Тогуз жашта торолот,

Он жашында оңолот...¹ –

деген ыры менен ар бир балада физиологиялык жактан өсүү менен катар, алардын аң сезими, жүрүм-туруму да олуттуу өзгөрүүлөргө учурайт деп тастыктаган.

Ал эми акын – ырчы **Токтогул Сатылганов** он жашка келген балага:

Онго жашы чыкканда,

Балдар менен күн-түнү

Ойноп жүрөт оолугуп –

деп балакатка жете элек экенин айта келип, дагы эле бала бойдон ойноок, улуулардын жардамына, көзөмөлдөөсүнө муктаждыгын айтат.

¹ Барпы Алыкулов. Бала чак: Ырлар. – Ф.: Мектеп, 1978. – 16 б.

Он беш жаш жарда ойногон улак.
Жыйырма беш жаш – оргуп турган булак.
Отуз беш жаш – минилбеген кур ат.
Кырк беш жаш – жыбылжып баскан кур ат.
Элүү беш жаш – аша турган бел.
Алтымыш беш жаш – жайлоодон көчкөн эл.
Жетимиш беш жаш – жемирилген жер.
Сексен беш жаш – ооздогу куру жел.
Токсон беш жаш – томпойгон көр¹.

Атактуу ак тандай **Үмөтаалы Эсенаман уулу**
(1876–1917) «Балалык» деген чыгармасында:

Эки жашка чыкканда,
Энесине эркелеп,
Ыйлап жүргөн балалык.
Элде жокту тапкын деп
Кыйнап жүргөн балалык² –

деп бул жаштагы баланын көңүлү айнып, же болбосо бир жеринин ооруганын, курсагы ачканын, өзүнө жаккан нерсени алгысы келгенин же жагымсыз шарттарды ыйлоо аркылуу билдиргенин айтат. Бала бирге толуп эки жашка өтө баштаганда психикалык, физиологиялык жактан өнүгүүнүн курчуп турган кези деп белгилейт. Эки жаштагы бала эркинче кыймыл аракет жасап, акыл-эси, көңүл буруусу, ойлонуу, кабыл алуу, түшүнүү аракеттери күн сайын жаңырып, жаңы деңгээлге көтөрүлө баштай турганын да айтып кеткен³.

Кыргыз эл акындарынын көпчүлүгү өспүрүм куракта *ашыктык сезиминин* пайда боло тургандыгын, кыз менен жигиттин ортосундагы карым-катнаштын табигый көрүнүш экенин белгилешкен. Он бир жаш психологияда жаш өспүрүм курактын алгачкы шатысы. Бул өткөөл, кыйын, карама-каршы, кээ бир учурларда жан дүйнөсүнүн кризиске учураган кези деп белгиленет.

Мисалы Молдо Кылыч:

¹ Токторбай чечендин акылман ойлорунан.

² *Үмөтаалы Эсенаман уулу*. «Балалык». Фрунзе 1992-ж.

³ Ушул эле жерде.

Он биринде оолугуп
Көңүлдөнө абыдан
Оюн менен күлкүгө¹ –

деп, балдардын оюн аркылуу карым-катнаш түзүүгө кылган аракетин баяндаса, Токтогул Сатылганов бул мезгилди:

Он бирге жашы чыкканда,
Эч нерсени билбеген,
Келин-кыздан чочунуп – деп баяндайт.

Молдо Кылыч 14 жаштагы кыз баланын психологиясын терең баамдап мындай мүнөздөмө берет:

Он төрт жашта кыз бала
Тоту куштай булактайт –
Толукшуган тууган ай².

Бул кезде жаш өспүрүм балалык чактан чоңойууга кадам шилтеп, дене түзүлүшү калыптанып, колу буту узарып, бою өсүп, үнү жооноюп, акыл-эси менен кулк мүнөзүндө балалык да чоң кишилерге да таандык кылыктар байкала баштаарын көп акындар ырдап өтүшкөн. Мындай өзгөрүштөр 10–11 жашта башталып, 15–17 жашка чейин өнүгүп отураарын билебиз. Ушул кезде кээ бир өзгөчөлүктөрү билинип, көңүлү тез-тез алмашып, кыял жоругу өзгөрө баштайт. Ушул мезгилдин аралыгында өспүрүм өзүн жекече инсан катары сезе баштайт да **«Мен» концепциясы** бекемделип, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрү, өздүк баалоосу, коомдогу ээлеген орду ж.б. тууралуу рефлексиялык процесстерди башынан өткөрөт. Ошону менен бирге өспүрүм кулк мүнөзүндөгү кээ бир кемчиликтер менен артыкчылыктарды жакшы сезет, курбу-курдаштарынын, чоң кишилердин жүрүм-турумундагы өзгөчөлүктөрдү сезимталдуулук менен кабыл алат.

¹ Молдо Кылыч. Зар заман. / Китепте: Казалдар. Ф. 1991, 137-б.

² Ушул эле жерде.

КАРЫЛЫК ПСИХОЛОГИЯСЫНЫН КЫРГЫЗ АКЫНДАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Кыргыз акындарынын өмүр темасындагы ырларында балалык менен жаштык курак адамзат турмушунун кайрылгыс эң сонун учуру катарында мүнөздөлөт. Улгайган соң ал мезгилдин кайрылбастыгы баса көрсөтүлүп «армандуу дүйнө карылык» деп өткөн өмүргө өкүнүү кусалыгы күчтүү сезим ыргагында берилет.

Ал эми *карылык* ырчылык поэзияда жалпы да, салттуу да темалардын бири. Айрымдарынын эстен чыгып унутулгандары болбосо, бул темага кайрылбаган акынды табуу кыйын. Анткени жаштык да, карылык да ар бир адамдын башына келе турган мыйзам ченемдүү көрүнүш. Айрыкча карылыкты сезимтал акындар бөтөнчө эмоционалдуулук менен кабыл алып, карылык тууралуу ой сезимдерин ырларында чагылдырышкан. Анын мисалы катарында Тоголок Молдо, Осмонкул, Калык, Эсенаман, Токтогул, Женижок, Эшмамбет, Коргоол, Молдо Нияз, Сокур Калча, Ниязалы Молдо өндүү чыгармачыл инсандардын тобун атоо жетиштүү болоор. Мисалы, таланттуу акын Арстанбек өзүнүн кереэзинде минтип жазат:

Кыл мурутум жок чакта,
Кылтылдаган шок чакта,
Эттүүсү элем моюндун,
Эптүүсү элем оюндун,
Токтусу элем токойдун,
Оттуусу элем бозойдун,
Күлгүнү элем торконун,
Күлүгү элем жоргонун.
Эми күлүк, чобур ат болду,
Күкүк үнүм жат болду.
Отум өчүп чок болду,
Торгой бозуп боз болду.
Кара сакал ак болду,
Оо дүйнө кетээр чак болду.
Эми кыл мурутум ак болду,
Кыямат кетээр чак болду.

Эти кетти мойнумдун,
Эби кетти койнумдун.
Эми күлгүнү кетти өмүрдүн,
Күл чогу өчтү көңүлдүн.
Миң кубулуп кулпурган,
Уккан адам умсунган,
Мукамы кетти үнүмдүн,
Нуру өчтү өнүмдүн¹.

Бул ырды жаштык менен карылыкка так ажырым берип турган классикалык ырдын үлгүсү деп айтсак болот.

Акындар карылыкты адамзат башына түшкөн мүшкүл катарында эсептеп «берметтей тиши күбүлүп, бели буту бүгүлүп», «жаштыктын оту өчкөнүнө» кабатырлангандыгын билгизишет. Мисалы, *Эшмамбет* акын карылыктын келишин төмөнкүчө мүнөздөйт:

Балдагы жок, таяк жок,
Басып келет карылык.
Акысы жок алуучу,
Шашып келет карылык.
Калың топко жете албай,
Каламынбы зарыгып.
Жолотпой койсом канакей,
Жолуккан кезде таарынып².

Акын карылыктын капыстан келишине психологиялык жактан даяр эместигин билдирип, жаштык курагынан алыстап баратканына кабатыр болот. Э.Эриксон белгилегендей адам толгон жашка (26 – 64 жаш) (зрелость) келгенде жашоонун ар кандай шартына жараша жемиштүү (**продуктивность**) же инерттүү (**инертность**) жашоо образын тандашы мүмкүн. Жемиштүү карылык (*плодотворная старость*) кары адамдын жашоо тажрыйбасын, акылман ойлорун өсүп келе жаткан муунга таштаганга кылган аракеттеринен көрүнөт. Ал эми инерттүү карылыкты башынан өткөрүп жаткан адам өзүн коомдун тоолук кандуу мүчөсү катары сезе албай үмүтсүздүк жана апатия сезимдерине кабылат³.

¹ Арстанбек. Бишкек. 1997. 9-бет

² Эшмамбет. Карылык.

³ Эрик Эриксон и восемь стадий человеческой жизни / [Пер. с. англ.] – М.: Когито-центр, 1996.

Карылык жөнүндө *Токтогул* акын да ырдап, адам өмүрүндөгү эки учурду салыштырып келип, өз оюн төмөнкүчө жыйынтыктайт:

Картайып кеттим окшодум,
Кара чачым ак болуп,
Кайран жашты жоктодум,
Канаттуу куштай балалык,
Кайрылып келбейт окшодун.
Эскирип кеттим окшодум,
Ээгимде сакал ак болуп.
Эссиз жашты жоктодум,
Ителги куштай балалык
Эңсесем келбейт окшодун.¹

Карылыкты баяндоодо акын *Тоголок Молдо* да реалдуулуктун чегинде аны мындай сүрөттөйт:

Кундуздай кара кулпурган,
Чачымды алды карылык.
Калтылдатып бийлетип,
Башымды алды карылык.
Жесем тамак сиңирбей,
Ашымды алды карылык.
Каламдай кара сызылган,
Кашымды алды карылык.
Дем чыгарбай бүтүрүп,
Муунумду алды карылык.
Алмадай кызыл бетимдин
Нурун алды карылык.
Бел кубаты – бел кайрат,
Курумду алды карылык.
Каухар нурлуу жайнаган,
Көзүмдү алды карылык.
Короздой болуп койкойгон,
Мойнумду алды карылык.
Жыпардан жыттуу буралган,
Койнумду алды карылык.

¹ Токтогул. 2-том . 197-бет.

Сакалымды агартып,
Көркүмдү алды карылык.
Ал – кубатым кетирип,
Өзүмдү алды карылык.¹

Бул саптар аркылуу физиологиялык мүмкүнчүлүктөрдүн адамдын «Мен» концепциясына, бүтүндөй көз карашына, өздүк баалоосуна түздөн түз таасир этээрин көрсөткөн.

Акындар балалык, жаштык куракта өмүрдүн гүлдөгөн учуру деп баалап, турмуштагы бардык сулуулукту, ажайып кооздукту жашоонун ырахатын ушул мезгилге ыйгарышат. Ага төмөнкү ырлар ачык күбө: «Балдарыма осуят», «Гүлдөп ал», «Балдар ай», «Эмне кызык», «Өмүр» ж.б.

Чындыгында карылык адамды өң түстөгү ажайып сулуулуктан ажыратуу менен гана чектелбей, психологиялык, физиологиялык жактан да алсыратат. Ага төмөнкү ыр түрмөгү күбө:

Аяктай булчун эт кетти,
Анардай кызыл бет кетти,
Алтымышка жакындап,
Айыл үйдөн четтетти.
Белди эңкейтип күчтү алды,
Берметтей аппак тишти алды,
Бузулуп урап короосу,
Булдурттап кызыл тилди алды.²

Өмүрдүн ар кыл учуруна мүнөздөмө берүү манасчылардын жана эл арасында оозго алынып жүргөн сөзмөр карыялардын кептеринде да кездешет. Алсак улуу манасчы *С. Орозбаков* «Өмүр» аттуу санатында алгач «Баланын туулушу», «Балалык», «Орто жаш», «Карылыктын башы», «Абыдан карылык» деп өмүрдүн жашоо этаптарын талдаган.

Ал эми эл арасында айтылган *Солтоке* аттуу карыя өмүрдүн ар бир учуруна мындайча аныктама берген экен:

¹ *Тоголок Молдо*. Чыгармалар. 1960, 316-бет.

² *Үмөталиев Ш.* Кыргыз маданияты. №2. 13- январь 1983-ж.

«Жыйырма жашың – көпөлөк,
Отуз жашың – бүркүт,
Кырк жашың – булбул,
Элүү жашың – торгой,
Алтымышың – чидерленген ат,
Жетимишиң – аркандалган ат,
Сексен жашың – сөөк¹.

Дал ушул куракты Э.Эриксон карылыктын акыркы *психосоциалдык стадиясына* (65 жаштан жогору) киргизген. Бул куракта адам өзүн бир бүтүндүк катары (*эго-интеграция*) же үмүтсүз жалгыз (*эго-отчаяние*) сезет. Адамдын көнүлү анын жашоосундагы басып өткөн жолундагы окуяларга, жетишкендиктерине, жетпей калган мүдөөлөрүнө бурулуп, өзгөчө *психосоциалдык кризиске* кабылат². Интеграция абалында адам «Мен ыраазымын» деген ойдо болуп, басып өткөн жолуна канааттанат. Ал эми үмүтсүз жалгыз абалда калган кары адам күчтүү өкүнүч, кайтарылгыстык, алсыздык ж.б. негативдүү сезимдерге курчалат.

Ошентип, кары адамдын кандай психологиялык абалда болоорун, психосоциалдык кризисти кантип өткөрөөрүн кыргыз акындары өзүлөрүнүн чыгармаларында таамай жана толугу менен ыр түрүндө сүрөттөп бере алышкан.

Кийинки муундагы эл акындарынын өмүргө арналган чыгармаларынын арасынан *Ысмайыл Борончиевдин* (1910–1978) «Карыганда күйгөн ыр» деген ырынан мисал келтире кетсек:

Белгилүү жерден белди алды, мерчемдүү далай жерди алды.

Үйүң күйгөн карылык, үч агайын элди алды.

Калтарды серпкен кайран баш, карып кетип баратат.

Каткырыктан, күлкүдөн калып кетип баратат.³ –

деп өтүп кеткен өмүргө талдоо берип, каршы келген карылыкты жектейт. Акын жагымдуу нерселердин баардыгын жаштыкка, балалыкка ыйгарат.

Жашыл гүл элек кырдагы,
Агартчу элек далай кыйланы.

¹ Солтоке «Кыргыз эл ойчулдары» 1-т. 56-бет.

² Эрик Эриксон и восемь стадий человеческой жизни / [Пер. с. англ.] – М.: Когито-центр, 1996.

³ Борончиев *Ы.* Ырчынын өмүрү. Ф.: 1969, 76-бет.

Кызыл гүл элек кырдагы,
Кылчайтчу элек кыйланы.
Айдың көлдүн кууларын,
Аралап далай кууганмын.
Бала кезиң бир сонун:
Баарына моюн бербеген
Конгуроолуу күч элем,
Кол жетпес жерден сермеген¹.

Жалпылап айтканда, кыргыз акындары геронтологиялык маселелерди, кары адамдын ой-жүгүртүүсүн, мүдөөлөрүн, жүрүм-турумун ыр аркылуу даана жана толук сүрөттөй алышкан.

Психологиялык изилдөөлөрдө аныкталгандай, жаштарга салыштырмалуу кары адамдардын психологиясынын олуттуу өзгөчөлүктөрү бар. Алардын эмоционалдык абалы, маанайларынын өзгөрүүсү циклдик мүнөздө болот. Кээ бир учурда эмоционалдык басырыңкы абалда болсо, кээде көтөрүңкү маанайда болуулары да мүмкүн. Кары адамдардын бири карылыкты сезбегенсип, талыкпай эмгектенип жашаса экинчиси, даанышман, насаатчы болот. Үчүнчүсүнүн жекече өзгөчөлүгү календардык жаш курагына² (*календарный возраст*) дал келсе, кары адамдардын төртүнчү тобу психологиялык курак³ (*психологический возраст*) мезгилден эрте картаят. Кары адамдар үчүн өзүнүн жаш курагында, башкаларга көз каранды болбой активдүү эмгектенип, жашоону уюштуруунун ыгын иштеп чыкканы маанилүү.

Чындыгында кары адам он-он беш жыл мурунку убактагыдай абалын сактай албагандыктан, айлана-чөйрөдөгүлөрдүн этият, сый мамилесине, аны түшүнө билүүсүнө муктаж. Ошондуктан айланасындыгылардан сый көрбөгөн кары өз абалын туюп, жагымсыз жагдайда жашынан эрте карыйт.

Кыргыз элинин «Карыган киши таптоодогу куш», – деген макалы кары адамдын психологиялык абалынын өзгөчө жана назик экендигин

¹ Ушул эле жерде. 70-бет.

² *Календардык жаш курак* төрөлгөн күндөн баштап минута, саат, күн, ай, жыл убакыт көрсөткүчтөрү менен эсептелинет.

³ *Психологиялык жаш курак* индивиддин психологиялык өнүгүүсүнө, жашоо тажрыйбасына байланыштуу. Адамдын жашоосундагы окуялардын каныккандыгына, башынан кечирген кыйындыктарга, жашоо тажрыйбасына жана жетишкендиктерине жараша жашап өткөн мезгилди субъективдүү кабыл алуусу.

мүнөздөйт. Кары адамдын бакубат, ден-соолукта жашоосу жагымдуу психологиялык абалда болуусунун негизги шарттарынын бири болуп эсептелинет.

Үй-бүлөнүн, туугандардын, жакын адамдардын урматына ээ болуп, төрдө отурган кары адам өзүнүн турмуш тажрыйбасынын, жашап өткөн өмүрүнүн, кылган иштеринин маанилүүлүгүн сезгенде, жашоодон канагаттануу жана ырахат ала алат. Улам барган сайын кары адамдын ар кандай жаңы шарттарга ылайыкташып, көнүгүүсү татаалданат. Алардын көпчүлүгү үй-бүлөдөгү айрым жаныртууларды, өзгөртүүлөрдү көп жактыра бербейт, аларга кыйынчылык менен көнөт.

Кары адамдардын социалдык чөйрөсүнүн тарып, жакын адамдары, достору, туугандары менен карым-катнаштын чектелиши алардын психологиялык абалына терс таасирин тийгизет. Кадыресе жашаган кары адам, бош убактысын кандайдыр бир пайдалуу ишти аткарууга багыт таса, мындай социалдык фактор карылыктын жагымдуу жагдайда өтүшүнүн шарты болот.

Ш Б А П

КЫРГЫЗСТАНДА ИЛИМИЙ ПСИХОЛОГИЯНЫН КАЛЫПТАНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыргызстандагы алгачкы психологиялык изилдөөлөрдүн негизги багыттары

Ушул эмгектин биринчи бөлүмүндө белгиленгендей кыргыз элинин психологиялык көз караштары байыртадан калыптанып эпикалык формада психологиялык компоненттерге бай чыгармаларда чагылдырылып келген. Ал эми Кыргызстанда психологиянын илим катары жаралуу мезгилин ХХ кылымдын 30–40-жылдарына туура келет деп айтууга негиз бар. Психологиянын Кыргызстанда илим катары өсүшү педагогикалык билим берүүнүн зарылдыгы менен тыгыз байланышта болгон. Жогорку окуу жайларда психология сабагы педагогикалык багыттагы адистерди (тарыхчылар, биологдор, педагогдор, математиктер, филологдор, физиктер) даярдоодогу эң негизги окутулуучу дисциплиналардын катарына кирген. Психология предмети акырындык менен кызыгууларды, иликтөөлөрдү талап кыла баштаган. Окутуучулар психологияны өтө кызыктуу окутушуп, жаштардын психология илимине болгон кызыгууларын жаратууга жетише алышкан.

1968-жылы СССРдин психологдор коомунун Кыргызстандагы бөлүмүнүн ачылышы менен психология жаатындагы илимий проблемалар атайын талкуулардын предметин түзө алган. Бул бөлүмдү философия илимдеринин доктору, профессор А.А.Брудный жетектеп, аталган коом Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын астында көп жылдар бою иштеп турган. Коомдун өткөрүлгөн жыйындарында психология жаатындагы актуалдуу маселелер жана изилдөөлөр, белгилүү психологдордун ишмердүүлүктөрү, жана өмүр баяндары, алардын изилдөөлөрү ошондой эле батыш жана орус окумуштууларынын теориялары тууралуу баяндамалар угузулуп, талкууланып турган.

Психология илиминин өнүгүшүнө изилдөө лабораторияларынын уюштурулушу чоң таасирин тийгизген. Анын бири 1973-жылы Кыргыз кыз-келиндер педагогикалык институтунун астында, элге билим берүү министрлиги уюштурган, мектеп жана ЖОЖдордун коллективдеринде баарлашууну оптималдаштыруунун илимий-изилдөө лабораториясы болуп саналат. Бул лабораторияга А.А. Брудныйдын

окуучусу, В.И. Соковнин жетекчилик кылган жана анын «О природе человеческого общения» аттуу монографиясы даярдалып, 1974-жылы жарык көргөн. Лабораториянын ишинин жыйынтыгында 1975-жылы «Вопросы педагогики и психологии общения» аттуу макалалардын жыйнагы чыккан.

1976–1979-жылдары лаборатория Тартуск мамлекеттик университети менен тыгыз байланышта иштеп турган. 1979-жылы Тартуск окумуштуулар тобу (Я. Вальсинер, П.Тульвисте, А.Микке) лабораториянын кызматчылары менен бирдикте Кыргызстандын алыскы райондорундагы кары адамдардын таанып-билүү процесстеринин өнүгүүсүн изилдешкен. Жыйынтыгында изилдөөнү жетекчиликке алган А.Р. Луринанын окуучусу Пезтэр Тульвистенин «Культурно-историческое развитие вербального мышления» аттуу монографиясы жаралган.

1980-жылы лаборатория кайрадан уюшулуп (жетекчиликтин мекенине кетүү себебинен), жаңыча илимий багытта иш башталган. Бул жаңы багытты А.А. Брудный жетектеген. Жаңылануунун негизинен лаборатория интеллект маселелери боюнча илимий-изилдөө лабораториясына айланат. Лаборатория баарлашуунун практикалык, теориялык маселелерин изилдөөгө багыт алат. Анда илимий кызматкерлеринин саны 32 адамга жеткен.

1983-жылы лабораториянын изилдөөсүнүн жыйынтыгында «Окуу-тарбиялоо процессинде баарлашуу жана түшүнүү» темасында Республикалык илимий-практикалык конференция уюшулуп, ага 150гө жакын изилдөөчүлөр жана Союздун көптөгөн белгилүү окумуштуулары катышкан. Конференцияда кызыктуу илимий докладдарын О.К. Тихомиров, Г.Г. Воробьев, Е.И. Пронин, Д.Н. Кавтарадзе, Е.Е. Божукова, Л.Н. Хромов (Москва), П. Тульвисте (Тарту), А.Н. Портнов (Иваново), К.М. Шелике (ГДР) ж.б. окушкан. Конференциянын ишинин жыйынтыгында окулган докладдар жыйнак болуп чыгарылган (көлөмү 20 басма табак).

Лабораторияда үзгүлтүксүз изилдөөлөр жүргүзүлүп, жыл сайын илимий жыйнактар жарык көрүп турган: «Проблемы психологии интеллекта» (Фрунзе, 1984); «Принципы анализа художественного произведения в киргизской аудитории» (Фрунзе, 1985-ж); «Экспериментальный анализ смысла» (Фрунзе, 1987-ж); «Мысль и текст» (Фрунзе, 1988-ж.).

1988-жылы лабораториянын кызматчылары тарабынан «Жогорку мектептердин ишмердүүлүгүндө чыгармачылыктын башаты: активдештирүү маселелери» аттуу экинчи илимий-практикалык конференция уюштурулган. Бул конференцияда 182 адам катышып, жыйынтыгында тезистердин жыйнагы жарык көргөн. (көлөмү 19 басма табак).

1989-жылы лаборатория кайрадан республикабыздагы аялдардын билим алуу маселесин социологиялык жактан изилдөөчү лаборатория катары өзгөртүлүп, 1991-жылы каражаттын жоктугуна байланыштуу ишмердүүлүгүн токтоткон.

Андан соң Мамлекеттик медициналык институтунун психиатрия кафедрасынын алкагында доцент Б.М.Дегтярев тарабынан түзүлгөн, илимий-практикалык багытка ээ болгон *экинчи илимий лаборатория* бир топ ийгиликтерди жараткан. Бир нече жылдар бул лаборатория ЖОЖ дордо студенттердин адаптациялануу проблемаларын, алардын акыл көрөнгөсүнүн кеңейишин, таанып билүү процесстеринин өсүүсүн изилдеп үйрөнүшкөн.

Бир гана медициналык практика үчүн эмес, ЖОЖдордо окутууну оптимизациялоо максатында иштелип чыккан психодиагностикалык методдор кенири колдонулуп турган жана студенттердин интеллектисин өстүрүү жана этика-гумандуулукка болгон кызыкчылыктарын арттыруу иштери өткөрүлүп турган.

Иштердин жыйынтыгында студенттердин когнитивдик процесстерин диагностикалоо жана коррекциялоо боюнча методикалык колдонмо басылып чыккан. Бул колдонмо республикабызда психология боюнча биринчи эмгектерден болгон.

Бул лаборатория республикабыздагы бардык ЖОЖдорго жардам берүүчү, психологиялык кызмат көрсөтүүчү методикалык борбор болуп саналган. Ал жерде психологиялык методикалар иштелип чыгып, психологиялык кызмат көрсөтүү маселелери боюнча ЖОЖдор аралык конференциялар өткөрүлүп турган. Бирок, тилекке каршы, акыркы жылдары лабораториянын иши алгылыктуу болбой, активдүүлүгүн жоготкон.

Психологиянын Кыргызстанда *фундаменталдык илим катары* өнүгүүсү Москвадагы жана Ленинграддагы илим изилдөө институттарынын негизинде өнүккөн. Биздин өлкөнүн адистерин аталган институттан аспирантураны аяктап, илимий диссертацияларын жакташкан. Алардын ичинен үчөө профессионалдык багыттуулук жана ишкер-

дүүлүк шартына адаптациялануу боюнча (Алдашева А.А., Качыкеев Т., Адыкулов А.); төртөө-клиникалык психология боюнча (Соложенкин В.В., Агеева И.А., Маматова М.А., Данилова Т.); бешөө-педагогикалык психология боюнча (Палагина Н.Н., Брудная Н.А., Багдасарова Н.А., Джумалиева Ж.М., Конурбаев Т.А.); үчөө-социалдык психология боюнча (Орозалиев Э.С., Шакеева Ч.А., Кененбаева К.); экөө-жалпы психология боюнча (Фатеев С.В., Закиров А.З.) диссертациялык иштерди жазып коргошкон.

Ошентип, республикабызда психология илиминин ар түрдүү тармактарын изилдеген жаш окумуштуулар жаралган. Алар устаттарынын жетекчилиги астында илимий маселелерди көтөрүшүп, ар кандай илимий мектептерди түзө алышкан. М.Г. Ярошевский белгилегендей, илимий мектеп юридикалык статуска ээ болбогон формалдык эмес уюм болсо да, илимдин өнүгүүсүнүн эң негизги фактору катары каралат. Калыптанып жаткан илимий мектептерде кандайдыр бир изилдөө программалары түзүлүп, жыйынтыктары талдоого алынып турган. Кыргызстандын окумуштуулары өз ара байланыштарын бекемдеп, жарыкка чыга элек, бирок, бышып жетилген илимий жыйынтыктар тууралуу бири-бири менен маалымат алмашууларды жүргүзүп турушкан.

Алгач психология тармагы боюнча окумуштууларды даярдоо Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын философия институтунда жана Кыргыз билим берүү институтунун педагогика бөлүмүндө ишке ашырылган. Бул жерде А.А. Брудныйдын жетекчилиги астында М.А. Круглова, А.А. Чазованын кандидаттык диссертациялары жана Э.С. Орозалиев, Ч.А. Шакееванын докторлук диссертациялары жазылган.

Республикабызда 1985-жылдан тартып психология кафедраларынын түзүлүшү психологиянын теориялык жана практикалык өнүгүүсүнө чоң түрткү болгон. 1985-жылы биринчилерден болуп Ч.А. Шакееванын жетекчилиги астында Кыргыз мамлекеттик университетинде психология кафедрасы түзүлгөн. Ошентип, республикада базалык психологиялык билими менен адистерди даярдоо жана психология боюнча аспирантурага кабыл алуу башталган.

Ошол эле жылдары И. Арабаев атындагы Кыргыз кыз-келиндер педагогикалык университетинде психология жана педагогика кафедрасынын астында психология боюнча аспирантура ачылган. Ал кезде кафедра башчысы болуп Кыргызстан маданиятына жана билим берүүсүнө эмгек сиңирген ишмер, педагогика илиминин доктору, про-

фессор М.Р. Рахимова эмгектенген. Ушул жерде Н.Н. Палагинанын жетекчилиги астында психология илиминин кандидаттары Т.А. Конурбаев жана Н.И. Брудная даярдалган. Психология боюнча кандидаттык диссертациялар Москвада, Санкт-Петербургда, Ташкентте жакталып турган.

Республикабыздын психологдорунун алгачкы фундаменталдык эмгектери Москвада жана башка шаарларда жарык көргөн. Мисалы: А.А. Брудныйдын «Понимание и общение» (М., 1989-ж.) «Другому как понять тебя» (М., 1989-ж); Н.Н. Палагинанын «Воображение у само-го истока» (Б., 1992-ж); «Этническое многообразие Кыргызстана» (Б., 2003-ж); Э.С. Орозалиевдин «Философско-психологический анализ деятельности социальных групп» (Б., 1995-ж); «Основы управленческой психологии» (Б., 1998-ж); Ч.А. Шакееванын «Ценностные ориентации и самочувствие молодежи в новых общественно – экономических условиях» (М., 1998-ж), А.А. Алдашеванын «Экологическое сознание» (М., 200-ж) аттуу илимий эмгектери.

ПСИХОЛОГИЯНЫН ОКУУ ПРЕДМЕТИ ЖАНА КЕСИП КАТАРЫ ӨНҮГҮҮ ЭТАБЫ

Психологияны окутуунун алгачкыларынын болуп **Б.К. Кулдашев** саналат. Ал Кыргыз ССРнин эмгек сиңирген мугалими жана психологиялык илимдин алгачкы уюштуруучусу болгон. Алгач Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунун окутуучусу, андан соң доцент, педагогика кафедрасынын башчысы, проректору болуп, кийин Кыргыз илим изилдөө педагогикалык институтунун директору жана Кыргыз мамлекеттик университетинин доценти болуп эмгектенген. Бул өзгөчө адам студенттердин кызыкчылыктарын өркүндөтүп, сабактарды жеткиликтүү жана кызыктуу өткөндүгү менен студенттердин эсинде калган. Ошол эле мезгилде студенттерге кызыктуу психологиялык темаларды берип, алардын үстүндө иштөөдө жардамын аяган эмес.

Кыргыз Республикасында **медициналык психологиянын** өнүгүү тамыры Кыргызстандын Советтер Союзунун курамында курамында турган кезине барып такалат. Анын өнүгүүсүнө жана түптөлүүсүнө коомдогу ар кандай саясий, экономикалык, интеллектуалдык өзгөрүүлөр таасирин тийгизген. Кыргызстандагы медициналык психологиянын өнүгүүсүнүн биринчи этабы 1936-жылы Фрунзе шаарындагы кеңеш берүү үчүн ачылган кабинеттердин пайда болуусуна байланыштуу. Кабинет шаардык поликлиниканын имаратында орун алып, шаардын жашоочуларынын суроо талаптарын камсыз кылып турган.

1960-жылдары медициналык психология өзүнчө дисциплина катары окутулган эмес. «Психолог» жана «Психиатр» терминдери синоним катары гана каралган. 1939-жылы Кемин районуна анча алыс жерде эмес Чым-Коргон айылында 80 орунду психиатрикалык оорукана ачылып, жаңы башталгыч адистер ушул жакка практикаларын өтүүгө жөнөтүлүп турган.

1942-жылы Медициналык институтта психиатрия кафедрасы түзүлгөн. Ушул эле мезгилде Шаардык клиникалык ооруканасында психиатриялык күндүзгү бөлүм ачылган. Андан бир аз убакыт өткөн соң медициналык институттун медициналык психология жана психиатрия кафедраларынын студенттерин окутууда жана практикадан өткөрүүдө негизги бөлүм болуп калган.

Кыргызстанда медициналык психологиянын өнүгүүсү профессор **Марк Аронович Гольденберг**¹, **Дурандина Александра Ивановна**² **Николай Витальевич Канторовдун**³ ысымдары менен байланыштуу.

Белгилей кетчү нерсе, Николай Витальевичтин Канторовдун «Медициналык психология» монографиясы Советтер Союзундагы медициналык психология багытындагы биринчи монография болуп саналат. Николай Витальевич жана кафедранын кызматкерлери согуш шартында пайда болгон психологиялык көрүнүштө: невроз жана психоз ооруларынын структуралык өз ара окшоштуктарын, алкогольдук психоз жана алкоголь ичимдиктерин колдонууда пайда болгон суроолор тууралуу изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Ошондой эле Николай Витальевич тарабынан шизофрения оорусун дарылоодо өзгөчө методика сунушталган.

Кыргызстанда педагогикалык психология, жалпы психологиянын өнүгүүсүнө психология илиминин доктору (1998), профессор **Фатеев Сергей Валентинович** зор салымын кошкон. С. В. Фатеев мектепте мугалим, институтта ага окутуучу, университетте кафедра башчысы ж. б. жооптуу кызматтарда иштеген. Фатеев С.В. **элестин психологиялык табияты** (*психологическая природа представления*) жана анын иш-аракетинин жыйынтыгын камсыз кылуудагы ролун изилдеп, максатка карай багытталып уюштурулган элес, окуу иш-аракеттин субъектисинин энергия сарптоосун үнөмдөй тургандыгын өзүнүн эксперименттеринде далилдеген. Ошондой эле активдүү, пассивдүү элестин адамдын иш-аракеттеги мотивдерди, мотивацияларды андоосундагы ролун аныктаган.

Фатеевдин изилдөөсүнүн практикалык мааниси – окууда жана чыгармачылык иш-аракеттерде алардын жыйынтыгын туура баалай би-

¹ *Марк Аронович Гольденберг* Медициналык институттун психиатрия кафедрасы алгачкы жетекчиси (1942–1944-жж.), профессор. Проффессионалдык ишинде «психоз» оорусун даарылоо жана алдын алуу иштерин жүргүзгөн.

² *Дурандина Александра Ивановна* КММА нын психиатрия кафедрасын 1969–1989-жылдары жетектеп турган. Ал маниакалдык-депрессиялык психоз, психогендик депрессия, улгайган курактагы депрессия, эмоционалдык-вегетативдик кризис ж.б. психикалык ооруларды изилдөөгө жетекчилик кылган.

³ *Николай Витальевичтин Канторовдун* идеялары 120га жакын эмгектеринде жана «Очерки о здоровой и больной психике» (Ташкент, 1966), «Психогении» (Ташкент, 1967), «Медицинская психология» (Ташкент, 1971) аттуу монографияларында чагылдырылган.

лүүгө жол тапкандыгында. С. В. Фатеев 60 тан ашык илимий эмгек жазган. Алардын ичинде 3 монография, 1 окуу куралы бар. Фатеевдин жетекчилиги менен 3 кандидаттык диссертация корголгон¹.

Кыргыз мамлекеттик университетинде көп жылдар бою психология сабагын берип **С.И. Гершун** да эмгектенген. Анын лекциялары жогорку илимий маалыматтуулугу менен айырмаланган. С.И. Гершундун негизги илимий эмгектери кыргыз студенттеринин орус тилин үйрөнүүдөгү ойлонуу процесстеринин өзгөчөлүгүнө байланыштуу болгон. Ал акыркы илимий жетишкендиктер тууралуу ар дайым кабардар болуп турган. Аны студенттери: «... талапты катуу койгон экзаменатор жана психологияны кызыктуу, олуттуу илим катары баалаган, ар тараптуу интеллектти өнүктүргөн окутуучу эле» – деп эскеришет. Ал сырттан окуу бөлүмүнүн жана мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу системасынын өнүгүшү менен педагогикалык тажрыйбаны жакшыртуу процессинде психологиянын терең жайылышына бир топ аракет керектигин белгилеген.

Жогоруда аты аталган окумуштуулар менен катар эле, мектепке чейинки тарбиялоо бөлүмүндө дагы көптөгөн ошол мезгилдеги жаш адистер М.Р. Рахимова, Т.М. Попова, Н.Е. Ведерникованын ж.б. эмгектенишкен. Алар мектеп жашына чейинки балдардын кызыгуусун, ой жүгүртүү процессин, акылынын өнүгүүсүн изилдешип, эстетикалык тарбия берүү боюнча балдар бакчаларынын тарбиячылары үчүн окуу куралын иштеп чыгышкан.

Ош мамлекеттик педагогикалык институтунда эң белгилүү лекторлор **К. Минбаев** жана **Д.М. Лондон** болгон. Алардын негизги изилдөө маселелери окутуу процессинде студент менен окутуучунун ортосундагы өз ара байланыш (К. Минбаев) жана студент-педагогду профессионалдуу даярдоо маселелери (Д.М. Лондон) болгон.

Д.М. Лондондун эң чоң жетишкендиги болуп жогорку окуу жайлардагы психологияны өнүктүрүү максатында Ош мамлекеттик педагогикалык институтунда *эксперименталдык лабораторияны* түзгөндүгү саналат. Лаборатория ошол кездеги эң мыкты деп саналган аппараттар менен (А.В. Петровский комплекси) жабдылган, Д.М. Лондондун жетекчилиги астында студенттер нерв системасынын касиеттерин, реакцияларын, таанып-билүү процесстеринин жүрүшүн изилдешкен. Ошентип, ал Кыргыз жаштарынын психология илимине болгон кызыгууларын ойгото алган. К.Минбаев Ош мамлекеттик университетинде

¹ Кыргыз педагогикасы. Энциклопедиялык окуу куралы. Б.: 2004. 163-б.

40 жылдан ашык эмектенип, азыркы Ош, Жалал-Абад, Баткен областтарынын аймактарынан чыккан кыргыз психологдорунун устатына айланган. К.Миңбаевдин окуучулары азыркы күндө Республикабызга белгилүү психологдор болуп калышты. Алар психология илимдеринин кандидаттары, доценттер: А. Закиров (ОшМУ), М.С. Мурзаев (БатМУ), Т.К. Качикеев (ОшМУ), Т.А. Конурбаев (И. Арабаев атындагы КМУ), Орунбаев А.(ОшМУ), ага окутуучулар: Д. Жолдошбаев (ОшМУ), Т. Умаров (ОшМУ) ж.б. К. Миңбаевдин окуган лекциялары, практикалык-семинардык сабактары өтө жогорку деңгээли, кызыктуулугу жана жугумдуулугу менен айырмаланып турган. Айрыкча К. Миңбаевдин чынчылдыгы, студенттерди баалоодогу объективдүүлүгү Ош мамлекеттик университетинде легендага айланган.

К. Миңбаевдин илимий эмгектери педагогикалык процесстеги окутуучу менен студенттердин ортосундагы өз ара таасир этүүлөрүнө арналган. Ал өз педагогикалык ишмердүүлүгүндө 50 дөн ашык илимий-методикалык эмгектерди жарыкка чыгарган. Анын «Жалпы психология боюнча кыскача курс» (1992), «Курак жаш жана педагогикалык психология» (1995), «Адам психологиясы» (2000) деген китептери студенттердин колунан түшпөй, колдон-колго өтүп окулган адабияттардын катарында болуп келген. К. Миңбаев тарабынан жаралган чыгармалар жатык тили, кыргыз аудиториясына жеткиликтүүлүгү, кызыктуу психологиялык фактыларды сүрөттөй алгандыгы жана бүгүнкү жогорку окуу жайлардын программасына ылайык жазылгандыгы, илимий деңгээлинин жогорулугу менен бөтөнчөлөнүп турат.

Республикабызда психология илиминин негизги өнүгүү багыты болуп окуу китептеринин иштелип чыгуусу саналат. Бизге белгилүү болгондой окуу китептеринин басылып чыгышы, биринчиден, билим чөйрөсүндө жаңы маалымат пайда болгонун билүү, экинчиден, аны студенттерге окутуу зарылчылыгын сезүү, үчүнчүдөн, билим системасын аздыр көптүр ирээттүү баяндоо болуп саналат.

Республикабызда Москвадан, Ленинграддан чыккан китептерди пайдалануу адат болуп калган. Бирок суверендүү мамлекет болгондон кийин, мамлекеттик тилибизди өнүктүрүү аракеттеринин, жогорку окуу жайларында кыргыз тилдүү топтордун көбөйүшүнүн себебинен, окуу китептерди кыргыз тилинде жазуу талаптары жогорулаган.

Бирок ал онойго турган жок. Психологиялык терминдерди кыргыз тилине которууда сүйлөмдүн маанисине карай которуу, айтылган ойду туура, түшүнүктүү жеткирүү маселелери турган. Бул тууралуу

академик А.А. Салиев мындай деп жазат: «...Я однажды долго искал на киргизском языке слово для обозначения понятия «абстрактное», употребляющееся у нас только в форме «абстракттуу». Но поскольку в нашем нераздельном, едином сознании совмещены и одиноково живо действуют миры разноязычных обозначений, то оказывается, что в данных случаях совершенно невольно начинают мелькать вперемежку слова и из того и из другого языка. Наряду с киргизскими словами, оживающими в памяти, способными более или менее близко указать на существо абстрагирования, выплывали и русские слова такого же характера: «отвлечение», «отлет», «разлет». И вдруг по ассоциации с этими русскими словами вспомнилось киргизское слово («чабыт-тоо»), соответствующее понятиям «отлет», «разлет». И это слово, оказавшееся более всего подходящим для обозначения абстрактного движения сознания, теперь уже входит в употребление (в сочетаниях «ой чабыт», «чабыттаган» и т.п.)»¹.

Кыргыз психологиясына тийиштүү фундаменталдуу изилдөөлөрүнүн бири болуп пикир алышуу процесстерин (процессы общения) талдоо темасы болгон. Бул тармак боюнча эксперименталдык жана теориялык иликтөөлөр 20 жылдан ашык изилденип келет². Пикир алышуунун оригиналдуу трактовкасы В.М. Соковнин тарабынан сунушталган. Ал эми үй-бүлөнүн ичиндеги пикир алышуу өзгөчөлүктөрүн жана алардын баланын инсан катары калыптануусуна тийгизген таасирин К. Тулегенов³ изилдөөгө аракет кылган. Ал эми А.Ы. Ысыкеев өзүнүн эмгектери менен студенттерге окутуу-тарбиялоо процессинде баланын психикалык өнүгүүсүн түшүнө билүү менен педагогикалык иш-аракетте пайдалануу ыктарын кеңири берет. Анын «Окутуу-тарбиялоо процессинде психолого-педагогикалык анализ», «Педагогикалык практика учурунда студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн психологиялык өзгөчөлүгү» аттуу эмгектери бизге белгилүү.

¹ Салиев А. Мышление как система. Ф.: 1974. 246 с.

² Брудный А.А., Шукуров Э. Мир общения. Ф.: 1977. 70 с., Дүйшеева У. Д. Педагогическое руководство массовым общением пионеров: Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1981. 24 с.; Соковнин В.М. О природе человеческого общения. Фрунзе, 1974. 147 с.; Философские проблемы психологии общения / Под ред. А. А. Брудного. Фрунзе, 1976. 179 с.; Сознание и общение / Под ред. А. А. Брудного. Фрунзе, 1968.; Вопросы педагогики и психологии общения / Под ред. В. М. Соковнина. Фрунзе, 1975. 101 с.

³ Вопросы педагогики и психологии общения / Под ред. В. М. Соковнина. Фрунзе, 1975. 101 с.

Убакыттын өтүшү менен илимий чөйрөдө кыргыз тилдүү психологдор да пайда боло баштады. Бирок, *кыргыз тилинде психологияны окутуу* көп жылдар бою экинчи орунга калтырылып келгендиги маалым. Ошого карабастан, айрым жеке окумуштуулардын аракетин менен республикабызда кыргыз аудиториясы үчүн даярдалган окуу куралдары жазыла баштаган.

Психология илимин кыргыз тилинде «сүйлөтүү» аракеттери ХХ кылымдын жарымынан тартып интенсивдүү жүрүп баштаган. Бул тууралуу психология илиминин кандидаты Т.А. Коңурбаев «Психология илимине киришүү» аттуу окуу усулдук колдонмосунда (2006-ж), «*Психология илимин кыргызча «сүйлөтүүгө» жасалган алгачкы аракет З. Чотоевге (1947), Э. Абдулинага (1953) таандык. Кийинчерээк А. Салиевдин кыргыз тилинде «Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес»¹ аттуу монографиясынын да ролу чоң*» – деп жазат. Бул инсандар тарабынан жаралган эмгектер алгачкы саамалык болгондуктан, таазим этүүгө арзыйт. Анткени ошол мезгилде психологиялык терминдерди кыргызча которуу, маанилерин дал келиштирүү чоң эрдик жасаганга тете эмгек экендигин азыр далилдеп отуруунун кажети жок. Ал эми К.Миңбаев, Дж.Джумалиева тарабынан жаралган окуулуктар жатык тили, кыргыз аудиториясына жеткиликтүүлүгү, психологиялык феномендерди кызыктуу сүрөттөй алгандыгы жана бүгүнкү жогорку окуу жайлардын программасына ылайык жазылгандыгы, илимий деңгээлинин жогорулугу боюнча айырмаланышат².

1990-жылдан кийин бул маселеге К. Миңбаев³, Ж. Жумалиева⁴, К. Исакеева, К. Коңурбаев⁵, К.М. Кожогелдиева⁶, М.К. Жолдошев⁷, Ж. Жоокаев⁸, А. Мамбеталиев⁹, М.С. Мурзаев¹⁰ жана башка окумуштуулар олуттуу көңүл бурушуп, бир топ эмгектерди жаратышты.

¹ Салиев А. Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес. (Умственная жизнь и мышление в образах). Ф: 1981. 256 с.

² Коңурбаев Т.А. Психология илимине киришүү. – Б.2006. 3-4 б.

³ Миңбаев К. Жалпы психология. Кыскача курсу. Ош.,1994.

⁴ Жумалиева Ж. Балдар психологиясы. Б., 1997.; Жаш курак психологиясы. Б.,1999.

⁵ Исакеева К., Коңурбаев Т.А. Адам психология. Б.,2002.; Коңурбаев Т.А. Кенже мектеп жашындагы балдарды психологиялык жактан изилдөө. Ош, 1990 ж.; Коңурбаев Т.А. Психология илимине киришүү (методикалык окуу куралы). Б., 2006 ж.

⁶ Жумалиева Ж., К.М.Кожогелдиева. Курактык өнүгүү психологиясы., Б.,2008; Курак жана педагогикалык психология., Ош.,1995.

⁷ Жолдошев М.К. Инженердик психологиянын негиздери. КТУ., 2008. – 88б.

⁸ Жоокаев Ж. Психологиялык тест. – Б., 2001. – 103б.

⁹ Мамбеталиев А. Карьеранын алтын шатысы. – Б., 2007.-28б.

¹⁰ Мурзаев М.С. Инсандын өзгөчөлүктөрүн аныктоо методикалары. Ош., 2000.

Кыргыз тилинде С. Жолдошбекова¹ тарабынан да «Психология» окуу куралы² кыргыз тилинде жарыкка чыгарылгандыгын да белгилей кетүү керек. Бул окуу куралында психология илими жөнүндө жалпы түшүнүк, анын калыптанышы, өнүгүшү, жана инсандагы психикалык касиеттер тууралуу кыскача маалымат берилген. Окуу куралы студенттерге эле эмес психология илимине кызыккан кеңири аудиторияга арналган. Ал эми С. Жолдошбекованын «Балдардын карым-катнаш маданияты»³ окуу куралында карым-катнаш маданиятынын теориялык негиздери, психологиялык-педагогикалык багыттардын көрсөткүчтөрү, балдардын карым-катнаш маданиятын калыптандыруу үчүн методикалык колдонмолор камтылган.

Албетте аталган эмгектер психологияны кыргызча сүйлөтүү үчүн өтө эле аз деп эсептелинет. Жаш окумуштуулардын алдында кыргыз элинин менталитетине ылайык келген, улуттук өзгөчөлүктөргө туура келген методикалык колдонмолорду, окуу куралдарды, практикалык колдонмолорду, психодиагностикалык жана психокоррекциялык методикаларды, психологиялык иштелмелерди кыргыз тилинде иштеп чыгуу зарылдыгы турат. Адамдын жан дүйнөсүндө болуп жаткан сезимдерди ар бир улут өз тилинде гана туура, жеткиликтүү түшүнө тургандыгы – илимий факт.

Мындан сырткары окуу китептерин орус тилинде да жазуу талабы күч алган. Бул жагынан Б. Ельцин атындагы КРСУнун психология кафедрасынын жамаатынын эмгеги зор⁴.

¹ Б. Бейшеналиева атындагы Кыргыз мамлекеттик искусство институтунун социалдык-маданий ишмердиги кафедрасынын окутуучусу.

² Жолдошбекова С. Психология: окуу куралы. –Б.: 2013. – 128 б.

³ Жолдошбекова С. Балдардын карым катнаш маданияты. –Б.: 2013. 116 б.

⁴ Кафедрада мындай окуу куралдары даярдалган: Н.Н. Плешакова – «Терминологический словарь инновационной педагогики» (Б.,1998); В.В. Еременко, В.П. Иванова – «Социальная психология» (Б.,2002); В.П. Иванова, Н.Н. Палагина – «Учебный терминологический словарь по возрастной и педагогической психологии» (Б.,2003); Н.Н. Палагина «Этнопсихология: теория и методика» (Б.,2001); «Этническое многообразие Кыргызстана» (Б.,2003); «Психология развития и возрастная психология» (Б.,2003); И.А. Агеева «Социально – психологический тренинг межличностные отношения»; Методические рекомендации для студентов-психологов (Б.,1999); Методика индивидуальной психокоррекционной работы с трудными подростками (Б.,1997); Рекомендации по составлению психологических заключений (Б.,1999); Интерпретация экспериментально-психологической методики изучения фрустрационных реакций С.Розенцвейга (Б.,2002); Интерпретация психодиагностической методики многостороннего исследования личности (ММРП) (Б.,1999) ж.б.

Биздин республиканын психологдору орус, чет элдик окумуштуулардын илимий жоболору, теориялары менен таанышып, методологиясын өздөштүрүп келе жатышат. Бирок, акыркы он жылдын аралыгында психоаналитикалык, бихевиористтик, гаштальттерапиялык, когнитивисттик ж.б. методикалар боюнча абдан көп которулган адабияттар пайда болду. Мындай шартта республикабыздын психологдорунун эң биринчи тапшырмасы ушул теорияларга, концепцияларга өздөрүнүн пикирлерин айтып жана алар иштеп чыккан методикаларды жергиликтүү шартка, кыргыз элинин менталитетине, улуттук мүнөзүнө ылайык келүү жана адаптациялануу өзгөчөлүктөрүн изилдөө болуп эсептелинет.

Ал эми **кесип катары** да психология өнүгүүсүн токтоткон жок. Азыркы күндө өлкөбүздөгү ар түрүү социалдык, саясий, экономикалык кырдаалдарга байланыштуу психолог адистигине болгон суроо талаптын өсүү темпи байкалууда, андыктан психолог адистерин даярдоо да жолго коюлууда.

Профессионалдык психологдорду даярдоо, өлкөбүздүн көптөгөн жогорку окуу жайларында жүзөгө ашырылат (Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинде, Ош мамлекеттик университетинде, Кыргыз Россия Славян университетинде, Орто Азиядагы Америка университетинде, Бишкек гуманитардык университетинде, Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетинде, Кыргыз Россия билим берүү академиясында ж.б.). Жогорку окуу жайларында жана борборлордо «Практикалык психолог» программасы боюнча күндүзгү формасындагы толук курстар окутулуп, экинчи жогорку билим берүү атайын психологиялык кесиби боюнча адистерди даярдоо ишке ашууда. Бүгүнкү күндө республикабыздын көптөгөн жогорку окуу жайларында психолог адистерин даярдоо боюнча бир нече кафедралар иштеп жатат¹.

Кыргызстанда психологдорду даярдоонун Болондук системанын талаптарына ылайык эки баскычтуу системасы: бакалавриат жана магистратура калыптанды. Кыргызстандын ЖОЖдору дүйнөлүк коомчулуктун толук кандуу өнөктөшү болуп калды десек болот. Себеби психология тармагы боюнча бакалавр жана магистрлерди даярдоону мык-

¹ Алар: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин «Социалдык кызмат жана практикалык психология кафедрасы», Б.Ельцин атындагы Кыргыз Россия славян университетинин «Психология» кафедрасы, И.Арабаев атындагы Кыргыз педагогикалык мамлекеттик университетинин «Психология» кафедрасы, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин «Психология» кафедрасы, Кыргыз Россия билим берүү академиясынын «Психология» кафедрасы ж.б.

тылоо үчүн Кыргызстандын окумуштуулары чет өлкөнүн көрүнүктүү өкүлдөрү, белгилүү тажрыйбалуу психологдор менен кызматташып иштешүүдө.

Психология тармагы боюнча билим берүү жөн гана тааныштыруу же маалымат берүү формасында болбостон, тереңдетилип, практика менен айкалыштырып, илимий изилдөөчүлүк ишмердүүлүк менен толукталууда. Заманыбыздын талаптарына ылайык психологиялык билим берүүнүн мазмуну да өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Студенттер лекциялардан психологиялык маалыматтарды гана күтпөстөн ар түрдүү психологиялык маселелерди изилдөө процесстерине да катыша алышат.

Студенттер психодиагностика, психокоррекция, психологиялык кеңеш берүү маселелери боюнча да кызыктуу маалыматтарды ала алышат. Терең теориялык билим алуудан сырткары, сабактардан психодиагностикалык, психокоррекциялык методдорду туура пайдалануу, методологияга таянып, объективдүү жыйынтык чыгаруу жолдорун да үйрөнүшөт. Жогорку окуу жайлардын бүтүрүүчүлөрүнө жумуш орундарынын аздыгына карабастан, бул адистикке кабыл алуу ырааттуу жүргүзүлүп келет.

КЫРГЫЗСТАНДЫК ОКУМУШТУУЛАРДЫН ПСИХОЛОГИЯ ИЛИМИНЕ КОШКОН САЛЫМЫ

Ч. Айтматовдун эмгектери бийик психологиялык потенциалга ээ. Жазуучунун чыгармаларынын окурмандар тарабынан жеңил окулгандыгы, мазмундуулугу, кызыктуулугу, адамдын ички дүйнөсүнө төп келгендиги чыгармаларды библиотерапияда психокоррекция максатында ийгиликтүү колдонууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Библиотерапия – атайын тандалып алынган адабиятты адамдын психикалык абалын нормалдаштыруу жана оптималдаштыруу максатында окутуу аркылуу ишке ашат. Библиотерапияны атайын окутулган китепканачы – психологдун алып баруусу зарыл. Библиотерапевт пациенттин психологиясы менен гана тааныш болбостон, ага сунушталуучу адабияттардын мазмунун, алардын психологиялык таасири жөнүндө да жакшы билүүсү керек.

Айтматовдун чыгармачылыгында каармандардын ой-санааларына, ички карама-каршы сезимдеринин өрчүшүнө жана айкалышына терең талдоо жана маани берилет. Ч. Айтматов өзү бул жөнүдө мындай деп белгилейт «...Я думаю, что в реалистическом искусстве психологизм – просто неотделимое свойство. ...для реалистического искусства это надо раскрывать в образах, надо найти для этого средства. Это должно быть доказано реалистическим, чтобы читатель был убежден и захвачен. А это возможно через психологическое проникновение вовнутрь образа»¹.

«Бетме-бет» повестинде Ысмайылга психологиялык портрет түзүлүп, анын инсандык мазмуну ачылып берилет. Психологиялык мүнөздөмөдө Ысмайылдын коомдук, аскердик милдеттерге, эмгекке, адамдарга, өзүнө жана башка социалдык баалуулуктарга болгон мамилеси, адаттары жана көз караштары, ошондой эле кылмыштуулук жүрүм-турумунун себептери да терең талданган. Повесттин башында Ысмайыл эмгекти сүйгөн, тартиптүү, сабырдуу жигит катар сүрөттөлүнгөн, бирок согуштун кыйынчылыктарын көтөрө албай калгандыгы, оор кыр-

¹ Кыргызстан маданияты (на кырг. языке), 3 июль 1986. 10-б.

даалга – согушка психологиялык даярдыгынын жоктугу, алсыздыгы акылынан күчтүүлүк кылып кеткендигин байкайбыз. Анын кылмыштуулукка баргандыгынын себептеринин бири – эмоцияга алдырган-дык, тынчсыздануу, коркунуч жана өзүнө ишенбегендик сезимдери болуп эсептелинет. Ички инсандык пикир келишпестик, ички дүйнөлүк кагылышуулар Ысмайылдын инсандык жактан бузулушуна жана дезертирликке алып келет.

Ж. Сааданбеков белгилегендей «Ч. Айтматов чыгармаларында адам өзүнүн ичиндеги адамдын кулу экендигин айткысы келген». Кулчулуктун ички булагы – бул адамдын өзү, ошол себептүү адам эч качан эркиндикте жашай албайт¹. Мисалы Момун чалдын психологиясы адамдын чыныгы кулчулукка жакындыгын, пастыгын, пассивдүүлүгүн көрсөтөт. Момун чалдын образы аркылуу Айтматов кандайдыр бир каршылыктарга туруштук бере албаган, күрөшүү түшүнүгүнөн алыстаган, өзүн-өзү актуалдаштыруу, өстүрүү, кишилик кадырын, наркын көрсөтө билүү жөндөмдүүлүктөрүнөн ажыраган адамдардын тиби боло тургандыгын айткысы келген. Момун чалдай адамдарды инсандык ички жетишсиздик комплекстеринен (*внутренний комплекс неполноценности*) жапа чеккен адамдардын катарына кошууга болот.

Ички жетишсиздик комплекси – өзүнө ишенбөөчүлүк, коркоктук, өзүн жогору баалай албагандык, жарамсыздык, социалдык колдоосуздук сыяктуу психологиялык жана эмоционалдык туюмдардын жыйындысы².

Жетишсиздик комплекстери ар кандай себептерден улам өрчүйт: дискриминация, айланадыгыларынын терс мамилеси, жан дүйнө жаракаты, кетирген каталыктары, жолу болбоочулугу, ийгиликсиздиги ж.б. Жетишсиздик комплекстери адамдын психологиялык абалына жана жүрүм-турумуна олуттуу таасирин тийгизет. Жетишсиздик комплекстеринен жапа чеккен адам ар убак өзүн төмөн баалап, депрессияга жана жан кечтиликке жакын болот.

Ал эми «Кассандра тамгасы» романында автор коомдо коллективдүүлүк, коом алдындагы жоопкерчилик маселелерине көңүл бөлүп, коркунуч сезиминин тийиштүү деңгээлде адамзаттын жашоосу үчүн пайдалуулугун белгилейт. Коркунуч сезими адамды кооптуу абалдан

¹ Сааданбеков Ж. Философия Чингиза Айтматова. – Б.: 2013. С. 9.

² Эң алгач жетишсиздик комплекстери түшүнүгүн веналык психоаналитик Альфред Адлер киргизген.

алыстатып, кандайдыр бир өлчөмдө сактанууга өбөлгө түзөөрү романда так берилген.

Айтматовдун чыгармаларында **түстүк символиканын** ийгиликтүү колдонулушу тууралуу сөз кыла кетсек. Түс – адамдын психикасына таасир берүүчү кубаттуу каражаттардын бири болгондуктан биздин аң сезимибизди коргоочу механизмдерди аттап өтүп, психиканын аң-сезимсиз (бессознательное) деңгээлине түздөн-түз таасир этет¹.

Мисалы жазуучу жөн гана асманда «кара булуттун» пайда болгондугун айтпастан, «көпкөк» асмандын фонунда «кара булуттун» пайда болгондугун өзгөчө сүрөттөйт. Мындай контрасттык айкалыштыруу «ак» өң менен байланышкан гармониянын кыйрагандыгын символдоштурат да адамдын ички сезимдерине таасир этет. Эгерде чыгармада ажал, кырсык же коркунуч тууралуу сөз болуп атса Айтматовдун сүрөттөөлөрүндө объектилер «көк» же «кара көк» түстөрү менен берилет («Кош бол, Гулсары!», «Кыямат»). Ал эми «ак» өңдү жазуучу тазалыкты, өлбөстүктү, сүйүүнү, сулуулукту, кыялды даңазалаш үчүн колдонот. Ошентип, жазуучу түстөрдүн айкалышын тигил же бул позицияны же каршылыктын маанисин берүү үчүн чыгарманын идеясына жараша пайдаланат.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында өзгөчө маани берилүүчү психологиянын чоң темаларынын бири – «үй-бүлө психологиясы». Үй-бүлө көйгөйлөрү, ата-эне – бала мамилелери, бир туугандык сезимдер, үй-бүлө мүчөлөрүнүн, аял-эркектин коомдогу орду жана мааниси, сүйүү, ынтымык, тарбия, бакыт маселелери чагылдырылбаган чыгармасын табуу кыйынгач турса керек. Мисалы, кыргыз үй-бүлөлөрүндө келиндин орду Алимандын образы аркылуу берилсе, энелик сезимдин күчтүүлүгү Толгонайдын монологунда айтылат. «Эрте жаздагы турналарда» Султанмураттын атасына болгон кусалыгы, «Дениз бойлой жорткон ала дөбөттө» Киристин атасы Эмраинга болгон мамилеси үй-бүлөнү бекемдеп туруучу баалуулуктардын күчтүүлүгүн жана таасирдүүлүгүн толук көрсөтөт.

Жогорудагы келтирилген мисалдар аркылуу Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын психологиялык маанисин жогору баалоо менен бирге жазуучунун көркөм чыгармачылык чөйрөдө күчтүү психолог болгондугун белгилей кеткибиз келди. Жазуучу түздөн-түз психологиялык илимий системаны түзбөсө да, тигил же бул психологиялык концепцияны

¹ *Базыма Б. А.* Психология цвета. Теория и практика. М. – 2005. С. 6.

аркалабаса да, инсандын ички дүйнөсүнүн изилдөөчүсү, талдоочусу катары кыргыз психологиясында тийиштүү орунду ээлей алды десек болот. Жазуучунун чыгармачылыгын «**адамдын ички дүйнөсүнүн өзгөчө энциклопедиясы**» катары карасак болот. Буга улуу жазуучунун төмөндөгү философиялык ойлору да күбө: «*Когда открытие делаешь для себя, всё в тебе согласно и наступает просветление души*» (Плаха (1986)); «*Только во сне и в мыслях человек для себя бессмертен и свободен*» (Пегий пес, бегущий краем моря (1977)); «*... Я точно уверен, что скорость мышления нельзя сравнить со скоростью света. Скорость мысли – все, скорость света – ничто. Мысль, которая уходит в прошлое, может двигаться в обратном направлении во времени и пространстве. Она всемогуща...*». Бул сөздөрү аркылуу адамдын ойлоону процессинин багыттуулугун, маңызын терең психологиялык жана философиялык ыкта түшүндүрүп аткандыгы талашсыз.

Айтматов үчүн инстинкт, интуиция, аң-сезимсиз чөйрө түшүнүктөрү мааниге албай коюучу көрүнүштөрдөн болгон эмес. Айтматовдун оригиналдуу интуициясынын күчү «адам табиятын» туура түшүнүүгө, алардын ички абалын сезе билүүгө чоң жардам берген деген ойго келебиз.

Саякбай Каралаев ХХ кылымдын көрүнүктүү манасчысы. «Манас» эпосу менен С. Каралаевди эки бөлүп кароого болбойт, экөө бири-бирине айкалышып, бири-бирин толуктап турат. С. Каралаев өзгөчө таланттуу, таасирдүү, ички дүйнөсү бүтүндөй эмоцияга бай жана күчтүү инсан болгон.

Саякбай Каралаевди **үн психологиясынын чебери** жана **таланттуу оратор** деп айтууга толук акыбыз бардай сезилет. Манас айтуу жөн гана сүйлөө актысы эмес, бул угуучулар менен түздөн-түз пикир алышуусу, манас айтуучу менен угуучулардын эле ортосунда эмес угармандардын манастагы каармандар менен да тирүү сүйлөшүүсү, баарлашуусу.

Таланттуу жомокчулар угармандар менен каармандардын ортосунда тыгыз эмоционалдык байланышты жарата алышкан. Таланттуулугуна жараша эл манасчыларды бир канча топко бөлүп коюшчу экен: «чоң жомокчу», «чыныгы манасчы», «чала манасчы», «үйрөнчүк манасчы» ж.б. Советтик доордо жашаган «улуу манасчы» титулуна Саякбай Каралаев жана Сагымбай Орозбаков ээ болушкан. Өзгөчө көңүлдү Саякбай Каралаевдин манас айтуу манерасына жана талантына бурсак.

Ар бир манасчыга манас айтууда өзгөчө салттуу жана жекече аткаруу стилдери мүнөздүү болгон. С. Каралаев өзүнүн таасирдүү үнү аркылуу каармандардын маанайын, абалын, ниеттерин билдире алган. Кээде үнү коңур чыгып, кээде ширелүү, кээде каардуу, кээде жоон, кээде жай же акырын чыгып турган. Каралаев манас айтып жатканда дем алуунун ритмин сактап, интонациялык ар түрдүүлүктү ийгиликтүү колдоно алган. Алсак, эпизоддордун мазмунуна жараша төмөнкү, ортонку жана жогорку жыштыктарда үндөрдү айкалыштыра билген. Манас айтууда Каралаев эпостун мазмунун жөн гана айтып бербестен, аны эмоционалдык жактан каныктырып, манас айтуу обонун өзгөчө күүлөп, көркөм жаңдоолор, бет булчундарынын кыймылдоолорунун коштоосунда жеткире билген.

Манасты айтып жатканда анын ар бир кыймыл аракети ийкемдүү болуп, бирде каармандар менен кошо ыйлап, кошо күлүп, бирде сүйүнүп, бирде кайгырып, бирде кайраттанып, бирде толкунданып, айланасындагы угуучуларга чоңу, кичинеси дебей *эмоционалдык таасир* көрсөтө алган. Ал «Манас» айтуу менен элдин руханий дүйнөсүн байытып, алардын ички дүйнөсүндөгү түшүнүксүз, тунгуюк жана кайчылаш сезимдеринен арылтып, адамдардын эмоционалдык тазалануусуна таасирин тийгизген.

С. Каралаев аны тегеректеп отурган, анын ар бир кыймыл аракети-не, мимикасына, дикциясына бүтүндөй ынтаасын коюп уккан жаш балдардын кабыл алуусун, ойлонуусун, эс тутумун, угуусун, элестетүүсүн ж.б таанып билүү жөндөмдүүлүктөрүн өстүргөн.

Ошондой эле анын Манасты айтып жатканда тангалуу, суктануу, сүйүнүү, коркунуч ж.б эмоционалдык элементтер менен коштолуп, адамдардын сезимтал кабыл алуусу жана эмпирикалык билими калыптанган. Анын негизинде адамдардын эпикалык ой жүгүртүүсү да өнүккөн.

С. Каралаев үндүн туура чыгышы үчүн манас айтуу учурунда денесинин ыңгайлуу кармалышына жана отурушуна да маани берген. Адамдын үнү – күчтүү инструмент. Үндү туура колдонууда бүт дене музыкалык аспап сыңары кандайдыр бир ыргакка келет. Бүтүндөй үндүк аппаратты иштетиш үчүн өпкөнүн түпкүрүнөн чыккан аба керек. Бирок жагымдуу, көкүрөктөн чыккан, алыскы аралыкка кете турган үндү чыгарыш үчүн диафрагманын жардамы менен дем алуу керек.

Каралаев угуучуларды коңур үнү менен тартып, элдин назарын буруу менен алардын ишенимине ээ боло алган. Анын үнү турган тур-

патына, аткаруу манерасына төп келүү менен угумдуу чыгып, өзгөчө суктанууну жараткан. Анткени манасчы сөздөрдү даана айтуу менен так артикуляцияны сактаган. Төмөнкү жыштыктагы үндүн ээси катары С. Каралаев угуучулар тарабынан жогорку интеллекттүү, абройлуу жана сүрдүү адам катары кабыл алынган.

Мындан сырткары улуу манасчынын ар бир кол шилтөөсү, кыймылы, көз карашы, мимикалары да угармандын сүрөттөлүп жаткан окуяга сүнгүп кирүүсүнө шарт түзүп берген. Чыныгы манасчынын ар бир коммуникативдик аракети эпостун мааниси менен жуурулушуп, аны көркөмдөөгө жана кооз жеткирүүгө багытталып турган.

«Манастын» көлөмүнүн чоңдугу манасчыдан көркөм композициялык чеберчиликти талап кылган. Ошондуктан эпостун эпизоддорунун бир бүтүндүктө кабыл алуусун камсыз кылуу үчүн Каралаев тарабынан атайын ыкмалар: кайталоолор, созуулар, тынуулар, үндүк басымдар колдонулган. М. Ауэзов белгилегендей манас айтууда кептин бир канча түрү: кеңеш берүүчү, насаат айтуу, коркутуу, кайгыруу, өкүнүүнү билдирген сөздөр, аманат сөздөр, достук мүнөздөгү кайрылуулар, жемелөөлөр, тамаша кайрыктар¹ ж.б. колдонулган.

Көпчүлүк убакта Саякбай Каралаев сүрөттөп жаткан жан-жаныбарлардын да образына кире калып, алардын үндөрүн, кыймыл аракеттерин, көз караштарын окшоштуруп аткарып берген экен. Саякбай Каралаев тууралуу Манасты күпүлдөтүп айтканда көз алдыбызга көк жал Манастын өзү келе түшкөндөй болот деп да айтылган кептер бар.

XX кылымдын Гомери аталган улуу манасчы Саякбай Каралаев «Манас» эпосун айтып жатканда окуянын жүрүшүнө карата бир укумуштуудай обонго салып, бирде тоо дарыясындай буркан-шаркан түшүп, бирде сыдырым желдей мемиреп, бирде ботосун жоготкон ингендей боздоп, ар бир каармандын кулк-мүнөзүн кереметтүү сүрөттөп айтканына заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов да убагында өтө жогору баасын берип кеткен экен².

Кыргыз психологиясынын тарыхында Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын академиги **Азиз Абдыкасымович Салиевдин** (1925–2012) эмгектери өзгөчө орунда турат. Окумуштуу

¹ Htth:// www.elbilge.org

² Жыйырманчы кылымдын Гомери. http://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_culture/24313156.html

эмгектеринде акыл-эс категориясы, ой-жүгүртүүнүн формалдык, психологиялык, таанып билүүчүлүк аспектилерин ачып берет. Окумуштуу «акыл-эсти» адамдын рухунун эң жогорку көрүнүшү (высшее проявление духа) катары карап, кудайдан берилген дүйнөнү өзгөртүүчү өзгөчө «күч» же «абсолюттук башталыш» (абсолютное начало)¹ деп белгилейт.

Азиз Салиев «акыл эс» (разум) категориясы менен «аң сезим» (сознание) категорияларынын жалпылыгына жана айырмачылыгына токтолуп, акыл эсти аң сезимдин контекстинде карап, мындай деп жазат: *«Наиболее общим фактом разума является то, что он относится к человеческому сознанию и представляет собой акты мыслей... Мысль же будучи субъективным отражением объективного мира образует умственный строй в отличие от его двух других компонентов – воли, как импульсивного строя, и эмоции, как его тонового строя»*². Ошентип, ой (мысль) аң сезимдин башка эки чоң компоненттеринен эрктен жана эмоциядан айырмаланып акыл эстин акылдык (умственный, интеллектуальный, рациональный) тутумун түзөт.

Бирок, ой дайым эле чындыкты туура чагылдырып, кубулуштардын маңызын так аныктай бербегендигин эске алып А. Салиев минтип жазат: *«... мысли не всегда оказываются верными по своему содержанию. Разумом же принято называть лишь такой уровень, на котором они правильно определяют явления и когда они открывают предметы совершенно их сущностям...»*³

А. Салиев ойго мүнөздүү төмөндөгүдөй касиеттерди белгилеген: анын объекттерди чагылдырууда алардын маңызына шайкеш болушу, ойлоону процессинин объективдүү чындыкты чагылдырууда эч нерседен көз карандысыздыгы жана эркиндиги, жана эркин ойдун универсалдуулугу, башкача айтканда камтуу чөйрөсүнүн кенендиги. Мындан сырткары окумуштуу ой жүгүртүүнүн айрым психофизиологиялык шарттарын талдоого да көп көңүл бөлгөн. Ой жүгүртүүнүн ичинен абстракттуу ойлоону аны көбүрөөк кызыктырган. Ой жүгүртүүнү академик системалык ыктын (подходдун) негизинде изилдеп, аны маани-

¹ Салиев А. Разум и время. Избранные произведения. – Ф., «Кыргызстан», 1986.

² Салиев А. Разум и время. Избранные произведения. – Ф., «Кыргызстан», 1986. – С. 11.

³ Ушул эле жерде.

лердин байланышы жана кыймылдуу формасы катары караган. Ошону менен бирге окумуштуу образдуу кабыл алуу, элестөө, көркөм образ түшүнүктөрүн да гносеологиялык категориялар катары талдаган¹.

Кыргыз Республикасынын илимдер академиясынын академиги, педагогика илимдеринин доктору, көрүнүктүү окумуштуу, профессору **Азиз Эминович Измайловдун** (1913 – 2004) ордун психология илиминде да тапсак болот. Кыргызстанга эле эмес КМШ өлкөлөрүнө да абдан таанымал чоң окумуштуу, педагогиканын тарыхы жана теориясы, этнопедагогика тармактарын изилдөөгө бутундой өмүрүн арнаган.

1931-жылы Кыргызстанга шаардык билим берүү бөлүмүн жетектөө максатында жиберилет. 1934–1937-жылдары Жалал-Абадда шаардык билим берүү башкармалыгында эмгектенип, Жалал-Абаддагы педтехникумда сабак берет.

Өзүнүн эмгек жолун кыргыз мектептеринде негизги реорганизация процесстерин жүргүзүүгө жана республикада жогорку жана орто окуу жайларын көбөйтүүгө багыттайт. Азиз Эминович билим берүү системасында көп жыл эмгектенип, Кыргызстанда педагогика илиминин негиздөөчүсү болуп таанылган. Көп жылдар бою педагогика илимдери боюнча СССР жогорку аттестациялык комиссиясынын мүчөсү болуп келет. Кыргыз илимий изилдөө институтунда педагогика боюнча кандидаттык диссертацияларды жактоо боюнча Кеңеш ачат. Бул кеңештен анын 70 тен ашык окуучулары кандидаттык жана докторлук диссертацияларын жактаган.

А.Э. Измайловдун илимий изилдөө ишмердүүлүгү кенен жана ар багыттуу болгон. Окумуштуу педагогикадан сырткары этнопсихология, культурология, тарых маселелерине да абдан кызыккан. Окумуштуунун илимий көз караштары анын төмөндөгүдөй маңыздуу эмгектеринде чагылдырылган: «Просвещение в республиках советского Востока» (1973), «Изучение культуры народов Средней Азии и Казахстана в курсе истории в VIII – X классах» (1986), «О выборе профессии» (1960), «Профориентация в школе» (1965), «Этика и педагогика семейной жизни» (1986), «Народная педагогика – педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана» ж.б.

¹ Салиев А. Человеческая психология и искусство. Фрунзе, 1980. 308 с.

Мектептин бүтүрүүчүлөрүнүн кесип тандоо маселеси аны көптөн-көп тынчсыздандырган. *Кесип тандоонун психологиялык негиздерин*, кесип тандоодо бүтүрүүчүлөрдүн психологиялык жөдөмдүүлүктөрүн эске алуу бирден бир маанилүү шарт экендигин эмгектеринде ырастаган.

Окумуштуунун көңүл чордонунда ошондой эле *үй-бүлө психологиясы* орун алган. Үй-бүлөдө балдарды тарбиялоо эрежелери жөнүндөгү ойлорун «Школа и семья» (1963), «О культуре поведения женщин» (1966), «Как любить детей» (1966), «Мать – естественная воспитательница» ж.б. эмгектеринде жазып кеткен. Ошондой эле окумуштуу жаш муундардын инсан катары калыптануусунда көркөм чыгармалардын таасирин талдаган. Жаштарга өтө сезимталдык, түшүнүп, кызыккандык мамиле кылып жалпы коомчулуктун терең сый-урматына ээ боло алган. Жаштардан акыл насаатын, колунан келген жардамын аябаган жумшак адам болгон.

А.Э. Измайловдун илимге кошкон чоң салымдарынын бири болуп «элдик педагогика» термининин толук аныктамасын илимий чөйрөгө сунуштаганы эсептелинет. Ал элдик педагогикага мындай аныктама берген: «**Элдик педагогика** – эл массаларынын тарбия жаатындагы көз караштарынын тажрыйбаларынан улам жаралып, практикада текшерилип, тастыкталып, муундан муунга оозеки өтүп келген эмпирикалык билимдердин, көндүмдөрдүн, ыкмалардын тутуму. Элдик педагогикалык идеялар ар бир элдин легендаларында, жомокторунда, эпосторунда, макал-лакаптарында сакталып, адат-салттар, жөрөлгөлөрүндө чагылдырылат»¹.

Окумуштуу элдик педагогиканы илим катары карабастан, муундан муунга келе жаткан, жашоо тажрыйбасынын өзгөчө текшерүүсүнөн өткөн жаш муундарды тарбиялоодо колдонулуучу эмпирикалык билимдердин жыйындысы катары мамиле кылууну сунуштаган. Элдик педагогика алкагында балдарды тарбиялоодо элдик маданияттын негизги каражаттарын: фольклорду, элдик оюндарды, улуттук майрамдарды, элдик жомокторду, материалдык маданияттын предметтерин, үрп-адаттарды колдонуусу абзел² деп эсептейт.

¹ Измайлов А.Э. Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Педагогика, 1991. – С. 76.

² Ушул эле жерде.

Арон Абрамович Брудный (1932–2011) – психологиянын түшүнүү жана баарлашуу багытынын адиси, философия илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, Педагогикалык жана Социалдык илимдер Академиясынын (Москва), Нью-Йорк илимдер академиясынын, Калифорния билим берүү жана илимдер Академиясынын анык мүчөсү болгон¹. 1960-жылы «Теория отражения Теодора Павлова» аттуу кандидаттык диссертациясын, 1970-жылы «Язык, сознание и действительность» темасында доктордук диссертациясын жактаган. 1972-жылдан тартып Фрунзедеги медицина институтунун профессору болуп эмгектенген. 1984–1998 жылдары Кыргыз Илимдер Академиясынын философия институтунун адамды комплекстүү изилдөө бөлүмүн жетектеген.

1994-жылдан тартып Кыргыз-Россия Славян университетинин психология жана философия кафедрасынын башчысы болуп, аны менен катар эле Борбордук Азиядагы Америкалык университетинин «Психологиялык лабораториясын» жетектеп, университеттин профессору болуп эмгектенген. Режиссер М. Бакенбаева менен бирдикте, Цирюхта К.Г. Юнг тууралуу «Зеркало теней» аттуу илимий – белгилүү кинофильмин тартууга катышкан (Ленфильм, 1992-ж). Жалпы психология жана психоллингвистика боюнча көптөгөн изилдөөлөрдүн автору. Анын илимий эмгектери немец, англис, француз, испан, италия, португал, япон тилдеринде басылып чыккан.

А.А. Брудныйдын философиялык платформасы – *экзистенциализм*² болгон, б.а. анын окуусу адам табиятын түшүнүү үчүн индивиддин «мен» тууралуу ойуна, субъективдүү дүйнөсүнө, жеке тажрыйбасына, өздүк баалоосуна, адамдын эркиндикке болгон мамилесине маани бе-

¹ А. А. Брудный 1932-жылы 13-январда Кыргыз ССРинин Фрунзе шаарында төрөлүп, 1954-жылы Ленинград медициналык институтун, ошону катар эле 1953-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых-философия факультетинин, философия бөлүмүн бүтүргөн. Аспирантура бөлүмүндө адамдын жана айбанаттардын физиологиясынын айырмачылыктарын изилдеген. Философия боюнча аспирантураны (СССРдин ИИА философия институтунда) 1957-жылы бүтүрүп, 1959–1998-жылдар аралыгында Кыргыз илимдер Академиясынын илим изилдөө институтунун философия бөлүмүндө эмгектенген.

² *Экзистенциализм* (лат тилинен алганда *existentia* – өкүм сүрүү психологиясы, жашоо маңызын андоо).

рүүнү үндөйт. Окумуштуунун ою боюнча адам ар бир кылган ишмердигинин натыйжасына жооп берүүсү анын тандоо эркиндиги менен байланыштырылат.

Улуу ойчул философия жана психологияны айкалыштырып, психологиянын өнүгүшүнө салым кошуп, жаңы изилденип жаткан психоллингвистика багытынын бирден бир негиздөөчүсү. Анын эмгектеринин көбүнчөсү түшүнүү психологиясын ачып берүүгө арналган.

А.А. Брудный тарабынан иштелип чыккан негизги концепциялар радикалдык психологияга (*латын тилинен radicalis – негизги, жергиликтүү*) жакын. Өз эмгектеринде «адам тарыхый процесстин жыйынтыгы»¹ катары каралат. Ал үч жүздөн ашуун илимий макала, тезис, доклад, окуу курал, китептердин ээси. Алардын ичинен белгилүүлөрү: «Семантика языка и психология человека» (Фрунзе, 1972-ж), «Наука понимать» (Б., 1996-ж), «Пространство возможностей» (Б., 1999-ж), «Психологическая герменевтика» (М., 1999-ж), «Персонетика» (М., 2003-ж) ж.б.

Республикабызда алгачкы формалдуу эмес илимий мектеп А.А. Брудный тарабынан түзүлгөн *социалдык психология мектеби* болгон. Буга чейин психологдордун саны аз болуп, алардын ишмердүүлүгү изилдөөчүлүккө эмес, окутуучулукка гана багытталган. Ушул кырдаалды туура түшүнгөн А.А. Брудный психология илиминин ар түрүү тармактарын изилдеген окумуштууларды өз ара кызыктырып, чоң бир топко бириктирүү керектигин көтөрүп чыккан. Билимдин жана кызыкчылыктардын көп түрдүүлүгү, Россия жана Батыштын окумуштуулары менен болгон кенен пикир алышуу чөйрөсү, терең окумуштуулук потенциалы жана чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрү анын идеяларынын ишке ашышына түрткү берген.

Илимий социалдык психология мектебинин калыптанышына А.А. Брудный жетектеген СССРдин психологдор коомунун Кыргыз бөлүмү жана психология маселелерин комплекстүү изилдөө бөлүмүнүн салымы чоң. Ал Советтер Союзунун психологдору менен илимий жолугушууларды уюштуруп, негизги ойлордун, идеялардын ишке ашышын көзөмөлдөп турган. Жаңы илимий изилдөөлөр жана багыттар тууралуу маалыматтарды топтоо менен жаш окумуштууларга жайылтып турган. Ага кайрылган адамдардын идеяларын ар тараптуу илимий контекстте карап, көтөрүлгөн маселелердин эксперименталдык жактан

¹ *Брудный А. А. О проблеме коммуникации // Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975. С. 165–182.*

изилденүү жолдорун айтып, жаш окумуштууларга кеңешин аяган эмес. Анын илимий жетекчилиги астында 30дан ашык диссертация ийгиликтүү жакталган.

Кийинки кеп кыла турчу инсан Кыргызстанда *педагогикалык психология* мектебинин негиздөөчүсү, балдар психологиясынын изилдеген, алгачкы базалык, психологиялык билимге ээ болгон жана кенири методикалык даярдыгы менен **Палагина Нина Николаевна**¹ (1930–2010) белгилүү. 1973-жылы ага Кыргыз кыз-келиндер педагогикалык институтунда *педагогика жана психология* кафедрасын түзгөн. Н.Н. Палагина Д.Б. Элькониндин, В.В. Давыдовдун, А.Н. Леонтьевдин, А.Р. Луриянын, Ш.А. Амонашвилинин, Г.М. Андрееванын лекцияларын уккан жана алардын окутуу методикаларын кенири колдонгон.

Н.Н. Палагинанын теория менен практиканы айкалыштыра алгандыгы анын изилдөө ишинин жана окуган лекцияларынын эң негизги өзгөчөлүгү болуп саналат. Ал көптөгөн жылдар бою республикабызда бирден бир психологиялык базалык билими бар психолог катары иштеп, алгачкы психологиялык илимдин кандидаты жана доктору болгон. Анын кандидаттык илимий изилдөөсүндө кенже мектеп курагындагы окуучулардын моралдык түшүнүктөрүнүн калыптанышын, ал эми докторлук изилдөөсүндө эрте жаш курактагы бөбөктө элестетүүнүн жана чыгармачылыктын калыптануусун изилдеген. Окумуштуунун бул ойлору «Игры и занятия с детьми раннего возраста» (М., 1985); «Игры дошкольников» (М., 1989), «Воображение у самого истока» (М., 1997) аттуу эмгектеринде чагылдырылган.

1960-жылдан тартып Н.Н. Палагина илимий-практикалык багытта балдар психологиясынын негизги маселелерин изилдей баштаган. Ал изилдөөлөрүндө элестетүү процесси кенже мектеп курагында пайда болбостон, андан эрте байкаларын, элес менен чыгармачыл кыялдануу

¹ 1930-жылы 5-январда Россиянын Куйбышев облусунда төрөлгөн, бирок балалык кезинен тартып эле Кыргызстанда жашап өскөн (Панфилов району). 1950-жылы Ташкенттеги Низами атындагы пединституттун педагогикалык факультетин аяктап, 2 жыл Өзбек ССРнин Хорезмский пединститутунда иштеген, андан соң Ленинграддагы Герцен атындагы пединститутунун психология кафедрасынын аспирантурасын аяктаган. 1957-жылдан тартып Бишкек (Фрунзе) шаарындагы жогорку окуу жайларында иштеген.

эрте жаш куракта белгилене тургандыгын далилдеген. Ошонун негизинде Н.Н. Палагина эрте жаш курактагы балада элес жана чыгармачылыкты калыптандыруунун методикасын иштеп чыгуу менен бирге, балдар бакчалардын ишине сунуш киргизген.

Акыркы жылдары, Н.Н. Палагина социалдык суроо талаптарды эске алып, курактык закон ченемдүүлүктөрдү этникалык психология менен байланыштырууга аракеттенген жана студенттерин да ушул темага кызыктырып, изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Анын «Этнопсихология: теория и методика» (Б., 2001-ж.) жана «Этническое многообразие Кыргызстана» (Б., 2003-ж) аттуу окуу куралдары көпчүлүктүн кызыгуусун жаратып окулуп келүүдө.

Н.Н. Палагинанын эксперименталдык изилдөөлөрү, алдыңкы тажрыйбалары, методикалык ыкмалары балдар бакчаларында азыркы күнгө чейин кеңири колдонулуп келет.

Беда наших врачей в том, что они порой страдают болезнью заурядности... незаурядность психиатра, по моему мнению, должна заключаться в способности принять то, что для других является неприемлемым.

(В.В. Соложенкин)

Кыргызстанда **медициналык психология** мектебин уюштурган окумуштуу – профессор **Валерий Владимирович Соложенкин** (1938–2006) болгон. Ал 1978-жылы Республикалык Кардиология илимий изилдөө институтунун медициналык психология бөлүмүн түзүп, аны жетектеп, инсандын чөйрө менен болгон өз ара байланышы боюнча оригиналдуу конструкцияны иштеп чыккан. Бир нече жылдардан кийин бул багыт «Кыргыз медициналык психология мектеби» деген атка ээ болуп, Россия психотерапевтикалык энциклопедиясында «Психотерапия личностно-средового взаимодействия (ЛСВ) по Соложенкину» деген макалада бөкөмделген. Ушул жылдар аралыгында Соложенкиндин 4 окуучусу медициналык психология боюнча кандидаттык диссертацияларын жакташкан. Ошону менен катар эле анын жетекчилиги астында психиатрия боюнча медициналык психологиянын өнүгүшүнө зор мааниге ээ 8 кандидаттык диссертация жакталган.

Бүгүнкү күндө, ЛСВ конструкциясынын элементтери иштелип чыгуунун үстүндө, анын ичинен Россия, Германия өлкөлөрүндө иштелип жаткан изилдөөлөрдө жана АКШнын окумуштуулары менен кызматташуулар жүрүүдө. В. В. Соложенкиндин идеялары Москвада жарык көргөн «Психологические основы врачебной деятельности»¹ аттуу колдонмодо чагылдырылган. Мындан сырткары анын «Избранные лекции по психиатрии для врачей-кардиологов» (КРСУ, 2011.) жана «Избранные лекции по психиатрии с элементами психотерапии» (КРСУ, 2011.) окуу куралдары өзгөчө популярдуулукка ээ болуп, студенттердин да-йым колдонулуучу китептерине айланган.

В. В. Соложенкиндин демилгеси менен медициналык психиатрлардын, наркологдордун, медициналык психологдордун коому кыргыз психиатриялык ассоциациясы (КПА) болуп кайра түзүлгөн. Бул ассоциация 1998-жылы дүйнөлүк психиатриялык ассоциациянын курамына кирген. Анын жардамы менен Кыргыз Республикасында эпилепсияга каршы Лига ачылган. Көптөгөн жылдар бою профессор Соложенкин КММАнын окумуштуулар кеңешинин илимий катчысы болуп эмгектенген. Профессордун окуучулары 2007-жылы менталдык ден-соолук боюнча эл аралык Атласты иштеп чыгууга активдүү катышышкан. Ал эми 2014-жылы Соложенкин Валерий Владимировичтин новаторлук программасы анын көзү өткөндөн соң «Docendo discimus» эл аралык сыйлыгы менен сыйланган².

¹ Соложенкин В.В. Психологические основы врачебной деятельности. – М.: Планета детей, 1997. – 264 с.

² История развития медицинской психологии в Кыргызской Республике / Т.А. Нелюбова, А.Г. Зарифьян, Т.И. Галако [и др.] // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2015. – N 1 (30). <http://mprj.ru>.

Кыргызстанда бүгүнкү күндө дагы бир нече илимий мектептер калыптанып, өнүгүүдө. Перспективдүү багыттардын бири жаңы экономикалык шарттарда жаштардын баалуулуктарга багытталган мамилесин, кызыкчылыктарын, жалпысынан алганда өнүккөн коомдогу жаштардын мүдөөлөрүн профессор Ч.А.Шакеева өзүнүн аспиранттары менен биргеликте изилдөөдө.

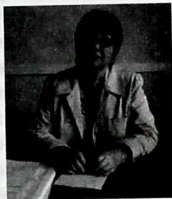
Шакеева Чынара Асановна 1979-жылы Санкт-Петербург (Ленинград) мамлекеттик университетинин психология факультетин бүтүргөн. Аталган университеттен 1984-жылы кандидаттык диссертациясын, 1998-жылы социалдык психология жаатында докторлук диссертациясын ийгиликтүү жактаган. Анын эмгек ишмердүүлүгү 1984-жылы Кыргыз улуттук университетинде психология кафедрасын түптөө менен башталып, ал кафедраны 14 жыл жетектеп турган. Шакеева Ч.А. тарабынан азыркы кинонун жаштардын баалуулуктар системасына тийгизген таасири изилденген. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгында окумуштуу тарабынан кинофильмдерди социалдык-психологиялык экспертизадан өткөрүү сунушталган¹.

Шакеева Ч.А. Кыргызстанда социалдык психология боюнча илимдин жалгыз доктору, республикабыздагы белгилүү психологдордун профессионалдык кызыкчылыктарын бириктирген Кыргызстандагы психологдордун Улуттук коомунун президенти, Эл аралык Айтматов академиясынын академиги. Анын илимий ишмердүүлүгү эл аралык деңгээлде кадыр-баркка ээ. Ал Канадада, Орто Азия мамлекеттеринин ректорлорунун жыйындарында катышып турат, ошондой эле ЮНЕСКО тарабынан Кытай мамлекетиндеги мектептерде билим берүү системасын инспекциялоого чакырылып турат. Чет мамлекеттерде өтүп туруучу семинар, илимий стажировка, конференцияларга үзбөй катышып келет. 2011-жылы Япониядагы «Сока Гаккай» университетинин президенти господин Дайсаку Икеда тарабынан чакырылып, «Сока Университетинин ардактуу профессору» аттуу диплом жана медаль менен сыйланган.

¹ Шакеева Ч. А. Социально-психологические аспекты влияния современного кино на ценностные ориентации молодежи: Автореф. канд. дис. Ленинград, 1983. 18 с.

1997-жылы Россиянын Федералдык ведомстволору жана уюмдары менен Кыргызстандын ортосунда Кыргыз-Россия билим берүү академиясы ачылган. Ошол жылдардан тартып Шакеева Ч.А. биринчи проректор, окуу иштери боюнча проректору болуп иштеп, 2003-жылдан тартып бүгүнкү күнгө чейин академиянын ректору болуп эмгектенип келет. Ч.А.Шакееванын илимий мектебинде көптөгөн анын идеяларын өнүктүргөн шакирттери, аспиранттары өсүүдө.

Психология илиминин дагы бир жаңы багыты психология илиминин доктору, профессор **Айгуль Абдулхаевна Алдашеванын** жана анын жолун жолдоочуларынын илимий иштеринде өнүгүүдө. Ал психологияны традициялуу билим берүү чөйрөсүндө жана медицинанын чегинде карап, жер шаарынын экологиясын жакшыртууда, банк ишинде, менеджмент тармагында колдонуунун жолдорун жана маанисин ачып берген.

А.А. Алдашеванын негизги изилдөө багыты адамдардын сырткы чөйрөнүн экстремалдык шарттарына адаптациялануу маселелерине гана байланышпастан, алардын ар түрүү адистик ишмердүүлүктөргө, анын ичинен банк ишмердүүлүгүнө адаптациялануусуна да арналган. Анын борбордук банкта иштөөсү менеджментте уюштуруу психологиясынын принциптерин практикада колдонууга, персоналдарды окутуп, өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууга, элдин саясатка, банктарга болгон ишенимдерин көтөрүүгө чоң түрткү болгон.

Изилдөөнүн жыйынтыгында, экономиканын объективдүү закондорунун байланыштарын гана эмес, алардын пайда болуу генезисин, коомдун жана адамдардын психологиялык касиеттери менен катарлаш экономикалык жүрүм-турумдарды жана экономикалык көз караштарды, ойлорду баяндоо мүмкүнчүлүгү ачылды. Конкреттүү экономикалык жүрүм-турум процесси менен экологиялык аң сезимдин тыгыз байланышкандыгы белгиленди. А.А. Алдашеванын эмгектеринде профессионалдык адаптация адамдын сырткы талаптарга ылайыкташуусуна болгон өзгөрүүсү жана көнүүсү катары гана каралбастан, кесиптик ишине чыгармачыл мамилесинин өнүгүшү катары да каралат.

Анын негизги илимий эмгеги: «Психология банковской деятельности» (Санкт-Петербург, 2006-ж). Бул китепте адамдардын социал-

дык пикир алышууларынын өзгөчө түрү катары каралган банк ишмердүүлүгүнүн психологиялык негиздери тууралуу жалпы, экономикалык, социалдык психологиянын азыркы түшүнүктөрү жөнүндө кенен баяндалган. Эмгекте банк ишиндеги пландоо, башкаруу, банк ишиндеги операциялардын ар кандай түрлөрү, кызмат көрсөтүүлөрүнүн психологиялык негиздери талданган. Бул монография экономика жана экономикалык психология жаатында окуган студенттер, окутуучулар, илимий кызматкерлер жана банк ишмердүүлүгүндөгү менеджерлер үчүн окуу куралы болуп саналат.

«Психологические механизмы банковского менеджмента»¹ (М., 2002-ж.) китебинде бүгүнкү күндөгү банк менеджментинин теоретикалык негизи, банк ишмердүүлүгүндөгү операциялардын спецификасына байланыштуу профессионалдык талаптардын психологиялык структурасы, анын ичинен жогорку башкаруу звенолорунун профессионалдык сапаттарга болгон талаптары тууралуу кенен маалыматтар берилген.

Ал эми «Экологическое сознание» (М., 2000-ж) китеби 13-Москвадагы эл аралык китеп көргөзмөсүндө диплом менен сыйланган. Китепте *экологиялык аң-сезим* – аң-сезимдин эң маанилүү элементи катары каралат. Эмгекте экологиялык аң сезимдин ар кандай түрлөрү, анын тарыхый өсүү процесси, анда пайда болгон конфликттердин, когнитивдик процесстердин өзгөчөлүктөрү тууралуу маалыматтар берилген. Ушул позициянын негизинде экологиялык жүрүм-турум, экологиялык тарбия берүү, андан сырткары экологиялык кыймылдын коомдук ролу талдоого алынган. Бул китеп экологиялык маселелерди көтөргөн жалпы жана профессионалдык билим берүү окуу жайларында, андан сырткары экологиялык психология жана экология маселелерине кызыкдар адистер үчүн жазылган.

Азыркы мезгилде профессор Алдашева А.А. Россия илимдер академиясынын «Психология институтунда» илимий кызматкер болуп эмгектенүүдө.

¹ А.А.Алдашева, В.И.Медведев, У.К.Сарбанов. Психологические механизмы банковского менеджмента. Персе. М. 2002 г.

Жумалиева Жаныл Мусабековна¹ Кыргызстандын окумуштуу психологдорунун алдынкы катарындагылардан. Ал өзүнүн эмгектери менен мектеп жашына чейинки балдардын өнүгүү динамикасындагы маанилүү ойлорду аныктаган. Кыргызстанда Ж. М. Жумалиева психолог катары эң биринчилерден болуп балалык куракта *сындык ойлордун* (критическое мышление) көйгөйлөрүн козгогон.

Мектеп жашына чейинки балдардын өзгөчөлүктөрүнө кызыгуу В.В. Маяковский атындагы Кыргыз кыз-келиндер институтунун мектеп жашына чейинки факультетте окугандан башталат. Эмгек жолунда үй-бүлөлүү жана үй-бүлөсүз шарттарда мектеп жашына чейинки балдардын психикалык өнүгүүсүн практика жүзүндө белгилөөгө көңүл бөлгөн.

Жумалиева Ж. М. кандидаттык диссертациясын «Мектеп жашына чейинки балдарда алгачкы сындык ойлордун формаларынын өтүшү жана анын калыптануу өзгөчөлүктөрү» темасында 1983 – жылы ийгиликтүү коргогон. Өзүнүн илимий изилдөөсү менен мектеп жашына чейинки балдарда сындык ойлордун өтүшүн гана аныктабастан, анын үч деңгээлде өтөөрүн тактаган. Окумуштуу мектеп жашына чейинки куракта сындык ойлорду калыптандырууда окутуунун методдорун жана шарттарын белгилеген. Анын изилдөөчүлүк иштери төмөндөгүдөй автордук эмгектеринде чагылдырылган: балдар бакчалары үчүн «Бөбөктөр үчүн хрестоматия, «Хрестоматия для чтения в детском саду», мектеп жашына чейинки балдар үчүн «Наристе» хрестоматиясы ж.б.

Ж. М. Жумалиева мектеп жашына чейинки балдардын психологиясына гана кызыкпастан башка курактагылардын психикалык өзгөчө-

¹ Жаныл Мусабековна Жумалиева 21-декабрда 1940-жылы Фрунзе областына караштуу Кызыл-Аскер районундагы Кашка-Суу айылында туулган. Жаныл Мусабековна Кең-Булуң сегиз жылдык мектепте башталгыч класстарынын мугалими (1959–1962-жж.), Фрунзе шаарынын №64-балдар бакчасынын тарбиячысы (1962–1964-жж.) жана Н.Н. Крупская атындагы балдар үйүндө методист (1964–1966-жж.) болуп эмгектенген. Өзүнүн окутуучулук эмгегин 1968-жылы башталгыч жана мектеп жашына чейинки билим берүүнүн методикасы кафедрасынан баштайт, бул жагдай мектеп жашына чейинки балдардын өзгөчөлүктөрүн илимий изилдөө кызыгуусун пайда кылат. 1986–1991, 1994–1995-жылдары И.Арабаев атындагы КМУда психология кафедрасынын башчысы болуп эмгектенет. 2002-жылы «Психология» багыты боюнча алгачкы студенттик группаны ачып, өз максатына жетет.

лүктөрүнө да көңүл бургандыгын, ошону менен катар психологиянын түрдүү көйгөйлөрүн чечүүдө салымы бар экендигин көптөгөн эмгектеринен көрүүгө болот: «Тарбия башаты үйдөн», «Балдар психологиясы» (окуу куралы), «Жаш курак психологиясы» (окуу куралы) ж.б.

Белгилүү психолог Жумалиева Ж. М. «Жаш курак психологиясы» (Б., 2001.) аттуу эмгегинде жөнөкөй жана түшүнүктүү тил менен жаш курак психологиясы жөнүндө кеңири баяндама берген. Адам өсүп-өнүгүү процессинде опурталдуу кезектерди башынан өткөрөт, кооптуу учурларга туш болот, мындай убактарга адам баласы 3, 7, 13, 17 жашка толгондо кезигиши мүмкүн экендигин айтат. Опурталдуу куракта балдар өнүгүүнүн улам жаңы баскычына өтүп турат. Ар бир жаңы баскычта ар бир баланын өнүгүү учурунда ички жана тышкы карама-каршылыктарга дуушар болот. Кээде алар тымызын да өтүшү мүмкүн. Бул мезгилдердин өзгөчөлүктөрүн мугалимдер, ата-энелер эске алуусу зарыл деп белгилейт автор.

Баланын психикасынын өнүгүүсүнүн жаш жана жекече өзгөчөлүктөрүн *ымыркай* (жаңы төрөлгөн), *эрте жаш* (1 жашка чейин) *мектеп жашына чейинки* (3–7 жаш), *кенже мектеп жашындагы*, *өспүрүм курак*, *бой жеткен* курак, *жаштык* мезгилге бөлүү менен орус психологдору Л.С. Выготскийдин, А.Н. Леоньевдин, Д.Б. Элькониндин, П.Я. Гальпериндин идеяларына таянып талдоо жүргүзгөн. Ар бир курактагы баланын иш-аракетинин, таанып билүү мүмкүнчүлүгүнүн, инсандык өзгөчөлүгүнүн калыптануусун баяндоодо окумуштуу жекече байкоолоруна, изилдөөлөрүнө да таянган. Ал чоң кишилер менен баланын тилин салыштырып, кичинекей балдардын, тили автономдуу (өзүнчө) өнүгүп, социалдык-психологиялык жагдайларга байланыштуу жетилип, мектепке чейинки куракка сөздөрдү байланыштырып сүйлөөгө көнүгөөрүн баяндаган.

Ал эми «Балдар психологиясы» окуу куралында баланын пренаталдык мезгилинен, төрөлгөн күнүнөн баштап жети жашка чейинки курагындагы психиканын өнүгүү проблемасы каралган. Бөбөктүн ар бир өнүгүү курагындагы өзгөчөлүктөрү чагылдырылып, өнүгүүдөгү психологиялык социалдык шарттар кеңири ачылып берилген¹.

Учурда Жаңыл Мусабековна Жумалиева И. Арабаев атындагы КМУнун ардактуу профессору, психология багыты боюнча илимий

¹ Жумалиева Ж.М., Асаналиева Б.У. Балдар психологиясы: окуу куралы. Б., 2014. 186 б.

консультант, КР элдик билим берүүнүн отличниги, Эмгектин ветераны. Ж.М. Жумалиева магистрлерди жетектөө менен психологиянын түрдүү маселелери боюнча илимий изилдөөлөргө катышуу менен активдүү салымын кошууда.

Кыргызстанда психология илиминин өнүгүүсүнө психология илиминин доктору **Валентина Петровна Иванованын** кошкон салымы да чоң. Ал 2004-жылы кандидаттык диссертациясын дагы, 2013-жылы доктордук диссертациясын дагы 19.00.07 – педагогикалык психология шифри астында жактаган.

Бүгүнкү күнү окумуштуу Кыргыз Орус Славян Университетинде эмгектенип келет. Окумуштуунун азыркы күндө 147 илимий эмгеги жарыкка чыккан. Алардын ичинен 4 монографиясы, 15 окуу куралы, 120 илимий макалалары бар.

Эмгектеринин негизгилери деп бул китептерин айтса болот: “Базовые интеллектуальные качества студентов: Опыт теоретико-экспериментального исследования” (Бишкек, 2011. 258 бет); “Интеллектуальная технология научно-исследовательской работы” (Бишкек, 2010. 332 бет), “Интеллектуальная культура личности студентов: стратегия и практика” (Бишкек, 2007. 175 бет). Бул эмгектеринде интеллектуалдык маданиятты изилдөө тармагында өткөрүлгөн бир нече илимий эксперименттердин жыйынтыктары чагылдырылган.

Инсандын интеллектуалдык маданиятын, сапаттарын изилдөөдөн сырткары В.П. Иванова жалпы психология жана педагогикалык психология, өнүгүүнүн психологиясы жана акмеология, баамдоо психологиясы жана психологиянын методологиясы багыттарында көптөгөн илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп келет. Акыркы жылдарда гендердик жана үй-бүлөлүк психологияга да көңүл буруу менен төмөндөгүдөй илимий эмгектерди жаратты: “Общий психологический практикум” I, II бөлүмдөр, 2004, 2014. 585-бет), «Динамика брачно – семейных отношений: гендерный аспект» (2005, 215 бет), «Социально – психологические особенности гендерных отношений» (2008, 384 бет), “Методика преподавания психологии” (2008, 235 бет), «Социальная психология гендера» 1-бөлүм (2010), «Социальная психология гендера: Опыт регионального исследования» 2-бөлүм (2011, 400 бет).

Аталган окумуштуунун кызыккан илимий темалары эч качан бир жактуу болгон эмес. Анын кызыгуулары жаш курак психологиясы, педагогикалык психология менен башталса, азыркы учурда социалдык психологияга тиешелүү эффективдүү топтун калыптануу маселелерин¹ изилдөө менен улантылууда. Кесиптештери менен биргеликте түшүнүнүн психологиясын² да ар тараптуу изилдеп чыгууга катышкандыгын эске алуу керек.

Кийинки сөз кыла турган окумуштуу психология илимдеринин доктору, И. Арабаев атындагы КМУнун профессору – **Чазова Алла Александровна**.

Окумуштуунун илимий жана кесиптик изилдөөлөрү өнүгүү көйгөйлөрү бар балдарды психикалык коррекциялоо (психикалык өнүгүүнүн артта калуусу, аутисттик спектрдеги капалануу, балдардын гиперактивдүүлүгү жана көңүл бурууга муктаждык синдрому, Даун синдромуна кабылган балдар) темасын ачуу менен байланышкан.

Өнүгүүдө аномалиясы бар балдар менен көп жылдык иштөө тажрыйбасынын негизинде окумуштуу тарабынан психикалык дизонтогенездин ар кандай түрлөрү менен жабыр тарткан балдарга психокоррекциялык жардам көргөзүүнүн теориялык модели иштелип чыгып, сунуш кылынган. Бул моделдин өзөгүн копинг-жүрүм-турум, баланын аномалдуу өнүгүүсүнүн психологиясы, үй-бүлө психологиясы, адистин инсандык жана кесиптик калыптануусу тууралуу билимдердин топтому түзөт.

Дагы бир изилдөө тармагы – инсандын көйгөйлүү жана стресстик кырдаалдардагы жүрүм-турум стратегияларын жана психологиялык ресурстарын изилдөөгө багытталган. **«Копинг – поведение врача и больного в делдиннпроцессе преодоления болезни»** темасындагы докторлук диссертациясында алгачкылардан болуп, онкологиялык, венерологиялык жана дерматологиялык ооруулар менен жабыркаган

¹ *Иванова В. П., Еременко В. В.* «Эффективная команда: социально-психологические механизмы формирования» окуу куралы (Б., 2013).

² *Иванова В. П., Дорохова С. В., Еременко В. В.* «Психология понимания» окуу куралы (Б., 2011)

оорулуулардын оорууну жеңип чыгуу процессиндеги базистик копинг стратегиялардын жана копинг-ресурстардын медико-психологиялык мүнөздөмөсү берилген. Дарыгерлерди дээрлик профессионалдык медициналык даярдыктан өткөрүү процессине карата жаңы теоретикалык мамиле иштелип чыгып, алардын инсандык-профессионалдык сапаттарын этап боюнча калыптандыруунун модели сунуш кылынган.

Медициналык окуу жайлардын студенттеринин инсан аралык мамилелеринин позитивдүү моделдерин калыптандыруу жана инсандын өзүн-өзү өнүктүрүүсү боюнча программа иштелип чыккан. Медициналык психологиядагы жаңы багыт болуп, адистин копинг-жүрүм-турум рамкасындагы инсандык- профессионалдык өнүгүүсүнүн эффективдүүлүгүн негиздөөсү, врачтын практикалык ишмердүүлүгүндө кеңири колдонула тургандыгын далилдеген.

Ошондой эле, кыргыз жана англис тилдерин үйрөтүү процессинде балдардын интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү максатында мектепке чейинки жана башталгыч класстардын окуучуларынын тилдерди үйрөнүүсүндөгү эффективдүүлүктү арттырууга байланышкан көнүгүүлөрдүн атайын системасы иштелип чыккан.

Россияда басылып чыккан «English + тренинг интеллекта» сериясындагы үч китептин¹ жана кыргыз, англис тилдерин окуп үйрөнүү боюнча бир катар окуу куралдарынын² автору.

Мындан сырткары мектеп окуучуларынын жана студенттердин тексттерди окуп түшүнүү маселелери боюнча изилдөөлөрүн дагы жүргүзгөн.

Ал эми Кыргызстанда педагогикалык жана медициналык психологиянын өнүгүп өсүүсүнө **Ирина Александровна Агееванын** эмгеги зор. Ал бүгүнкү күндө Кыргыз-Орус Славян университетинин психология кафедрасынын жетекчиси болуп эмгектенүү менен мектеп, мектепке че-

¹ English. Расширяем словарный запас. – М.: 2004; English. Неправильные глаголы в упражнениях. – М.: 2004; English. Запоминаем омофоны. – М.: 2004

² Английские пословицы и поговорки: кыргызские эквиваленты, русские эквиваленты, упражнения. – Б.: 2004; 150 неправильных глаголов английского языка: кыргызские соответствия, русские соответствия, упражнения. – Б.: 2004; Кыргыз тили для малышей. – Б.: 2010; Кыргыз тили + тренинг интеллекта для самых маленьких. – Б.: 2010 (в соавт.); English + тренинг интеллекта для самых маленьких. – Б.: 2010 (в соавт.) ж.б.

ийинки курак жана мугалим менен окуучунун ортосундагы байланыш тууралуу көптөгөн илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп келет.

Анын илимий изилдөө багыттарынын бири өспүрүм курак жана бул курактагы *тынчсыздануунун* деңгээлине жана *көңүл буруунун* өзгөчөлүктөрүнө илимий шакирттери менен биргеликте эксперименттерди жүргүзүү менен төмөндөгүдөй илимий эмгектерди иштеп чыгышкан: Агеева И.А., Булатаева И.Х., Коржова О.А., Лысенкова И.А., Хасанбаева Р.Б. «Психологическая реабилитация подростков, лишенных свободы в Кыргызской Республике» (Методические рекомендации для специалистов помогающих профессий. Бишкек, 2014).

Агеева И.А., Чымырбаева А.М., Булатаева И.Х. ж.б. коллегалары менен ата-эненин тарбиялоо стили менен баланын эмоционалдык чөйрөсүнүн ортосундагы байланыштарды жана окуучулардын сабакка жетишүү деңгээлдерин тереңдетип изилдөөгө аракет кылышкан¹. Көп жылдык эмгегинин жана изилдөөсүнүн натыйжасында 2015-жылы «Эмоционально-личностная сфера участников школьной экосистемы как фактор полисубъектного взаимодействия» аттуу монографиясы жарык көрдү.

Мындан сырткары студенттерге медициналык психологияны окутуу маселелерине өзгөчө көңүл буруп «Беседа с пациентом (описание психического статуса больного)» аттуу методикалык көрсөтмөсүн (Бишкек, 2015) жана бир нече илимий макалаларды жазып чыгарган.

И.А. Агееванын көптөгөн эмгектери анын окумуштуулук уникалдуулугун көргөзүп, изилдөө темаларынын өзгөчөлүгүнөн кабар берет. Мисалы фрустрациялык реакцияларды интерпретациялоо боюнча эмгеги көпчүлүктүн кызыгуусун арттырат. Ал эми социалдык-психологиялык тренинг жөнүндөгү эмгеги көптөгөн практик-психологдор тарабынан активдүү колдонулуп келет.

Садырова Батма Садыровна М.В. Ломоносов атындагы Москва мамлекеттик университетинин психология факультетин бүтүргөн, көп жылдык психология сабагын берүү тажрыйбасына ээ, психологиянын доценти жана Кыргызстанда белгилүү психолог-практик, Кыргыз Республикасынын билим берүү отличниги.

¹ Взаимосвязь стратегий родительского воспитания с эмоциональными состояниями и успеваемостью школьников // XIII Мнухинские чтения, – СПб. 2015., Агеева И.А., Чымырбаева А.М. и др.

Билим берүүнүн психологиясы тармагында жогорку квалификациялуу адис. Жаш муундарды окутуп тарбиялоодо сиңирген эмгеги жана университеттин өсүшүнө кошкон үзүрлүү салымы үчүн И. Арабаев атындагы КМУнун ардак грамотасы менен сыйланган.

Көп жылдан бери психикалык өнүгүүнүн жаш курактык өзгөчөлүктөрүн изилдеп келүүдө. Анын илимий изилдөө иштери жогорку деңгээлдеги актуалдуулугу, практикалык маанилүүлүгү менен айырмаланат. Тажрыйбалуу психолог-консультант катары “Балдардын психологиялык өнүгүүсү” чөйрөсүндө Даниялык адистер менен биргеликте эл аралык программаларга катышып келет. Мындан сырткары соттук-психологиялык экспертизаларды өткөрүүгө үзгүлтүксүз катышып турат жана тренинг компанияларда коуч-тренердин милдеттерин да аткарат.

Негизги эмгек тажрыйбасын, психология боюнча терең билимин “Психология” багытында даярдалып жаткан студенттердин адистик жактан өсүүсүнө, билимин өркүндөтүүгө багыттап келет. Ошентип, Б.С. Садырова жаштардын инсан катары калыптануусуна, тарбиясына, психологиялык сабаттуулугун арттырууда эбегейсиз зор салым кошууда.

Мусуралиева Лариса Чинтемировна – Ж. Баласагын атындагы КМУнун тажрыйбалуу педагогу, психологиянын доценти жана Кыргыз Республикасынын билим берүү отличниги.

Л.Ч. Мусуралиева 1972-жылы М.В. Ломоносов атындагы Москва мамлекеттик университетинин психология факультетин бүтүрүп, инженердик психолог квалификациясына ээ болот. СССР Илимдер Академиясынын психология Институтунда илимий изденүүчү катары «Таксономия личностных дискрептивных терминов, как основа выделения базальных характеристик личности» темасында диссертациялык изилдөөсүн жүргүзгөн. Анын 45тен ашык илимий жана методикалык эмгектери жарык көргөн. Алсак, 2009-

жылы кыргыз тилдүү студенттер үчүн «Социалдык психологиянын илим катары статусу» аттуу окуу-методикалык куралы кыргыз тилинде басылып чыккан.

Л.Ч. Мусуралиеванын жалпы илимий-педагогикалык стажы 45 жылды түзөт. Билим берүү тармагында алгылыктуу ийгиликтерге жетишкендиктери, жогорку квалификациялуу адистерди даярдоодогу чоң салымы үчүн Ж. Баласагын атындагы КМУнун эң мыкты лектору (2006), «Билим берүүнүн эмгек сиңирген ишмери» (2009), «Ж. Баласагын атындагы КМУнун ветераны» (2011) ардак наамдары менен сыйланган.

Практикалык психолог катары психологиялык консультация, психологиялык коррекция, психотерапия, психологиялык диагноздоо жана психологиялык агартуу багыттарында ийгиликтүү эмгектенип келет. Психологиялык тренингдерди өткөрүү, психологиялык текшерүү, көзөмөлдөө иштеринин да мыкты чебери. Психология боюнча практикалык сабактарын да тренинг, талкуулоо, кырдаалдарды моделдештирүү, сюжеттик-ролдук оюндар менен каныктырып, кызыктуу өткөрүп келет. Азыркы мезгилде «Юридикалык психология», «Экспериментадык психология», «Эмгек психологиясы», «Инженердик психология жана эргономика», «Когнитивдик психология», «Клиникалык психология», «Психологиялык консультация берүү», «Социалдык-психологиялык тренинг», «Маркетинг психологиясы» боюнча лекциялык курстарды иштөөнүн үстүндө.

Психология илимин кыргызчалатууга зор салымын кошкон кийинки окумуштуубуз – Ош МУнун профессору, психология илимдеринин кандидаты, **Закиров Акимжан¹** болгон. Ал 1985, 1986, 1987 жана 1992-жылдары Москвадагы М.В. Ломоносов атындагы университеттин илимий стажеру болуп билимин өркүндөткөн. 1994-жылы ушул университеттен, психология илимдеринин доктору, РАНдын мүчө корреспонденти, профессор В.Ф. Петренконун жетекчилигинде «Улуттук мазмундагы күндөлүк аң-сезимдин психосемантикалык негиздери» деген темада кандидаттык диссертациясын

¹ 1954-жылы, 29-май айында Кыргыз Республикасынын Ош областына караштуу Кара-Кулжа районундагы Ой-Тал айлында, дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Азыркы учурда үй-бүлөлүү, төрт баланын атасы.

коргогон. Закиров Акимжан психология тармагында 140тан ашык илимий эмгектердин автору. Айта кетсек: «Этнопсихологияга киришүү» (Ош 1996, монография), Психосемантический подход к этнопсихологии» (Ош 1996, монография), «Психология» (Ош 2006, кыргыз тилинде жазылган окуу китеби). «Психология боюнча практикум» (Ош 2015, кыргыз тилинде жазылган окуу китеби), «Социально-психологический практикум» (Ош 2014, окуу курал), «Этнопсихология (Ош 2016, кыргыз тилинде жазылган окуу китеби). Анын эмгектердин ичинен 3 монография жана 4 окуу китеби билим берүү министирликтин грифи менен басмадан чыкса, 10дон ашык окуу куралы жана усулдук колдонмо жарыкка чыгып азыркы күндө студенттер тарабынан кеңири колдонулууда.

Окутуучулук кызматка өткөндөн бери Закиров Акимжан психологияга мүнөздүү болгон тарбия жаатындагы иштерге активдүү катышып, жергиликтүү укук коргоо органдарга, КРнын өзгөчө кырдаалдар министрлигинин кызматчыларына, бала бакчаларга, мектеп окуучуларына, кесиптик жана жогорку окуу жайдын студенттерине лекция окуп, илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп, аларга керектүү болгон маалыматтарды берип жакындан жардам көрсөтүп келет. Ошону менен эле бирге Аким Закирович педагогика жана психология багытында илимий темаларга (аспиранттарга) илимий жетекчилик кылып, өзүнүн айланасында психологдорду топтоо менен Кыргызстандын түштүгүндө илимий мектебин жарата алды.

Ал эми этнопсихология, иденттүүлүк, жеке аң сезим жаатында бир топ эмгектерди жараткан изилдөөчүлөрдүн бири – философия илиминин доктору, профессор **Амердинова М.М.** Анын эмгектеринде улуттук аң сезим, коллективизм, алардын мааниси, шарттары терең талкууга алынган. Ошондой эле инсандын аң-сезиминин калыптануусу жана өнүгүүсү¹, социалдык иденттүүлүккө (*социальная идентификация*) байланышкан суроолор абдан кеңири изилденген. Окумуштуу социалдык иденттүүлүктүн мааниси инсандык инденттүүлүккө караганда күчтүүрөөк деп эсептейт. Ошондуктан ар бир индивид курчап турган коом, чөйрө менен тыгыз

¹ Самосознание личности: формирование и развитие: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д.филос.н.: Спец. 09.00.11 / Межвед. дис. совет. – Бишкек: 2003. – 40 с.; 21 см.

байланышта болуп туруусу зарыл. Себеби коомдо, башка адамдардын курчоосундо гана инсан толук кандуу өнүгө алат. Адамга өзүн кандайдыр бир социалдык топтун мүчөсү катары сезиши анын иденттүүлүгүнүн калаптанышынын негизги шарты экендигин далилдеген.

Кийинки токтоло кетчү окумуштуу – **Тууганбай Абдрахманович Коңурбаев** – И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети-нин психология кафедрасынын доценти, психология илимдеринин кандидаты. Т.А. Коңурбаевдин кандидаттык диссертациянын темасы: «Формирование ценностных ориентаций у старших дошкольников на основе кыргызских народных традиций» (19.00.07. – педагогикалык жана жаш курак психологиясы).

Анын илимий эмгектери көбүнчө кыргыздын улуттук каада-салттарынын негизинде мектеп окуучуларында нарктуулуктарды калыптандыруу маселелерине арналган. Көп жылдар бою улуттук үрп-адаттардын жана каада-салттардын өзгөрүшүнүн психологиялык механизмдерин изилдеп келет. Окумуштуунун ою боюнча балдарды тарбиялоонун эң натыйжалуу жолу – бул кылымдар бою калыптанып келген улуттук каада-салттарга таянуу. Бирок, азыркы ааламдашуу мезгилинин шартында бир тараптуу көз карашта болуу да туура эмес деп белгилейт. XXI кылым улуттук да жалпы адамзаттык да баалуулуктардын шайкеш калыптануусун талап кылаарын айтат¹.

Т.А. Коңурбаев 70 тен ашык эмгектин автору. Алардын ичинен «Кенже мектеп жашындагы балдарды психологиялык жактан үйрөнүү» методикалык колдонмосу (Ош. 1990); «Адам психологиясы» окуу куралы (Б., 2001); «Алтын диплом» Өкмөттүк сыйлыгына татыган «Психолого-педагогические условия усвоения народных традиций детьми» монографиясы (Б., 2003), «Психология илимине киришүү» методикалык колдонмосу (Б., 2006) ж.б. эмгектерин белгилей кетүүгө татыктуу.

¹ *Конурбаев Т.: «Детям XXI века нужно прививать и национальные и общечеловеческие ценности». m.gezitter.org/.*

Канышай Мирзакуловна Кожогелдиева – Кыргызстанда практик психологдордун алгачкыларынан. Психологиялык кызматты көрсөтүүдө психодиагносткалык, психопрофилактикалык жана психокоррекциялык ыкмаларды пайдалануу менен психология илиминин жетишкендиктерин эл арасына таратууга талыкпаган эмгегин жумшады. Эң эле маанилүүсү психология илимин, практикалык психологияны кыргыз тилинде сүйлөтүүдө салымы абдан чоң.

Канышай Мирзакуловна үй-бүлөсү менен психология илиминин өнүгүүсүнө колдоо көрсөтүп тургандыктарын байкоого болот, себеби өмүрлүк жолдошу Абдыкалык Саитович Кожогелдиев практик-психолог, психология илиминин магистри, И. Арабаев атындагы КМУнин психология кафедрасынын окутуучусу; кызы Мээрим Абдыкалыковна Кожогелдиева психолог, психология илиминин магистри, Ж.Баласагын атындагы КУУнин окутуучусу.

Окутуучулук кызматты 1994-жылы И.Арабаев атындагы КМПУнун психология кафедрасынан баштаган. Ж.М. Жумалиеванын жетекчилиги менен кафедранын түптөлүшүнө салымын кошуп, биринчилерден болуп «Психология» багыты боюнча мамлекеттик стандартты, жумушчу пландарды иштеп чыгууга мүчө болгон.

Жыл сайын илимий-практикалык конференцияларда көйгөйлүү маселеледи козгоп докладдар менен чыгып сүйлөйт. Мындан сырткары мезгил-мезгили менен Кыргыз улуттук телерадио компаниясы аркылуу психологиялык маалымат-консультацияларын берип турат.

К. М. Кожогелдиеванын төмөндөгү окуу куралдарын белгилеп кетүү керек: «Курактык жана өнүгүү психологиясындагы курстук ишти жазуу боюнча методикалык көргөзмө», «Курактык өнүгүү психологиясы», «Педагогикалык психология», «Тарбиялоонун психологиялык өзгөчөлүктөрү» ж.б. К.М. Кожогелдиева 2009-жылы Ташкент шаарында «Особенности развития критичности мышления младших школьников» темасында кандидаттык диссертациясын жактаган. Анын негизинде 2013-жылы монографиясын жарыкка чыгарат.

Азыркы учурда К.М. Кожогелдиева билим берүүнүн отличниги, И. Арабаев атындагы КМУнин психология кафедрасынын доценти, бир канча аспиранттардын жетекчиси.

Адамдагы аң- сезимсиз абал жана инсандын өнүгүүсү маселелерине психология илимдеринин кандидаты, Токтогул атындагы Кыргыз Рес-

публикасынын Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты **Автандил А. Адыкулов** кайрылып, «Бессознательное в развитии личности»¹ (Б., 2011 ж.) жана «Психологические детерминанты в формировании личности лидера»² (Б., 2012 ж.) аттуу эмгектерди жараткан. Эмгектеринде инсандын акылдан, андап билүүдөн тышкары чөйрөсү (бессознательное) менен андап билип турган аң-сезиминдеги (сознательное) карама-каршы процесстердин механизмдерин сүрөттөйт. Окумуштуу адамдын күчү, потенциалы аң сезимдин мүмкүнчүлүктөрү менен гана чектелбегендигин далилдөөгө аракет кылат, ошондой эле адамдын аң-сезиминин дагы да болсо толук изилдене электигин белгилейт.

А. А. Адыкулов бала төрөлгөндөн баштап көнүккөн, үйрөнгөн жана адатка айланып калган көндүмдөрдүн баары «автоматташтырылган» ыкка айланып, өзүнөн-өзү пайда болгондой сезилгени менен анын теренинде аң сезимдүү өздөштүрүү, тажрыйба бар экенин белгилеген. Мындан сырткары Автандил Адыкулов кыргыз тилинде жазылган «Алтын шакек», «Чыпалак Баатыр», «Эр жигит менен сулуу кыз», «Касиеттүү куш» аттуу балдар жомокторунун автору болуп саналат.

Мураталиева Насиба Хамидовна, психология илимдеринин кандидаты, доцент. Өзбекстан Республикасында “Педагогикалык жана курактык психология” (19.00.07) тармагында кандидаттык диссертациясын жактаган.

Илимий педагогикалык эмгек жолун Ташкент шаарындагы М. Улугбек атындагы Улуттук университетинде баштап, жогорку окуу жайларында 25 жылдык эмгек тажрыйбасына ээ. Жаштарды окутуп тарбиялоодогу талыкпас эмгеги үчүн И. Арабаев атындагы КМУнун бир катар ардак грамоталары, Кыргыз Республикасынын жаштар жана эмгек министрлигинин ардак грамотасы, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жазык-аткаруу (пенитенциардык) инспекциясынын алдындагы коргоо

¹ Адыкулов А.А. Бессознательное в развитии личности. – Б., 2011. – 118 с.

² Адыкулов А.А. Психологические детерминанты в формировании личности лидера. – Б.: 2012. – 108 с.

жана конвоирдештирүү Департаментинин ардак грамотасы жана «Чекара коргоочу» (2016) медалы менен сыйланган.

Окумуштуунун изилдөөлөрүндө инсандын калыптануу психологиясы, педагогдордун профессионалдык ишмердүүлүгү, компетенттүүлүгү, инсандык багыт алууларынын калыптануу проблемалары жана акмеология маселелери терең ачылып көргөзүлгөн. Мураталиева Н.Х. педагогикалык психология боюнча бир катар илимий эмгектердин¹ автору.

“Психология” багытында билим алып жаткан студенттерге жалпы психология, жаш курактык жана педагогикалык психология, билим берүүнү башкаруу психологиясы, жогорку мектеп психологиясы ж.б. предметтеринен сабак берет.

Азыркы учурда И. Арабаев атындагы КМУнун психология кафедрасынын башчысы, психологиянын доценти.

Ал эми Кыргызстанда жалпы психологияны өнүктүрүүгө бел байлаган окумуштууларыбыздын бири – психология илимдеринин кандидаты (19.00.01. – «Жалпы жана этникалык психология, психологиянын тарыхы»), «Психология» адистиги боюнча доцент **Камчыбек уулу Мырзабек** тууралуу сөз кылсак.

Камчыбек уулу Мырзабек Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Социалдык-гуманитардык илимдер институтунун директору (2010–2012-жж), Социалдык-гуманитардык илимдер факультетинин деканы (2012–2015-жж), психология кафедрасынын башчысы (1.09.2015-ж. баштап) болуп эмгектенип келе жатат.

Окумуштуунун илимий эмгектери көбүнчө жаштардын психологиясына, алардын жүрүм турумун талдоого, ошондой эле жаш курак психологиясынын негиздерине багытталган. Анын «Становление пра-

¹ Педагогикалык эмес адистиктер үчүн «Педагогика жана психология» дисциплинасын берүү боюнча методикалык сунуштар (1999); “Что и как учить?” окуу куралы (2009) (соавторлук менен); ККО «Здоровье подростков в жизненном цикле» кыргыз жана орус тилдеринде (2015); 3 муундун Мамлекеттик стандарты: бакалавр жана магистратура: 530300 – Психология (2015); Педагогикалык багыт боюнча бакалаврды даярдоо үчүн типтүү программалар (10 кредит) (соавторлук менен) (2015).

восознания современной молодежи» (Москва, 2004 ж) аттуу эмгеги көпчүлүктүн көңүлүн бурдурган алгылыктуу эмгектерден десек болот.

Мындан сырткары Камчыбек уулу Мырзабек бир канча монография, окуу куралдарынын автору: «Психология взрослого человека» (Б., 2009.), «Психология делового общения» (Б., 2009.), «Билим-бийик, мугалим-ыйык» (Б., 2010), «Курак психологиясы» (Б., 2012) ж.б.

Айтылып кеткен окумуштуулардан сырткары психология илиминин азыркы күндөгү өсүүсүнө кийинки муундун кошуп жаткан салымы чоң. Алар көбүнчө университеттердин психология кафедраларынын окутуучулары. Алсак, 1993-жылы **Кыргыз-Орус Славян Университетинде** «Психолог» адистигин даярдоо максатында гуманитардык илимдер кафедрасы ачылган, ал эми 1996-жылы гуманитардык факультеттин курамында психология кафедрасы түзүлгөн.

Кафедра жана анын эмгек жамааты Кыргызстанда психология илиминин өнүгүүсүнө чоң салымын кошуп келүүдө. Бүгүнкү күндө кафедранын окутуучулары тарабынан психология илиминин ар кайсы тармактары боюнча көптөгөн илимий эмгектер даярдалып, басылып чыгууда.

Мисалы: Иванова В.П., Дорохова С.В., Еременко В.В. «Психология понимания» окуу куралы (Б., 2011); Елфутина Л.А. «Дифференциальная психология» окуу-методикалык куралы (Б., 2011), Чжен И. Н., Шамбеталиева Х. М. «Навыки профессионального общения» окуу куралы (Б., 2011); Иванова В.П. «Социальная психология гендера: опыт регионального анализа» хрестоматиясы (Б., 2011); Кадырова Т. М., Галако Т.И., Тен В.И., Асанбаева Э.М., Мусабаева С.С. «Превенция суицидального поведения в КР» окуу-методикалык куралы (Б., 2012); Дорохова С. В., Ахметова З. А. «Основы когнитивной психологии» окуу куралы (Б., 2013); Чжен И. Н., Тентимишева А. Н., Арунова А. А. «Психология и педагогика» методикалык колдонмосу (Б., 2013); Дорохова С. В., Иванова В. П., Еременко В. В. «Эффективная команда: социально-психологические механизмы формирования» окуу куралы (Б., 2013); Демильханова А.М. «Психология аддиктивного поведения» окуу куралы (Б., 2014) ж.б.

КЫРГЫЗСТАНДА ПСИХОЛОГИЯНЫН ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Бүгүнкү күндөгү дүйнөлүк психология илимин өнүгүүнүн чоң жолунда деп айтууга болот. Күндөн күнгө илимий психология үзгүлтүксүз жаңы маалыматтар, изилдөө ыкмалары, түшүнүк каражаттар менен толукталып келет. Адистердин божомолдору боюнча XXI кылым – психология илиминин кылымы деп эсептешет. Улуу Альберт Эйнштейн дүйнөгө белгилүү Жан Пиаженин астында башын ийүү менен «адамдын ички дүйнөсү тууралуу илим – физика илиминен да татаал» деп белгилеген.

Психология илиминин абалын азыркы Кыргызстанда өнүгүү этабында десек болот. Бүгүнкү күндө психология илиминин теориялык базасы бекемдеп, жаңы маалыматтарга байып, иликтөө методдору, түшүнүк аппараттары такталууда жана актуалдуу маселелер иликтенүүдө. Акыркы убактарда кеңири коомчулукта, ата-энелер, мугалимдер арасында педагогикалык психология, этнопсихология, социалдык психология, жаш курак психологиясы тармактарына болгон кызыгуулар көбөйүп, көптөгөн илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп жатканын байкоого болот. Суверендүү мамлекетибизде кийинки мезгилде психологиялык илимдин прикладдык жана теоретикалык-методологиялык негиздерин калыптандыруу талабы коюлууда.

Кыргызстандын илимий чөйрөсүндө, тактап айтканда, психологиялык дисциплиналар боюнча окуу-методикалык колдонмолор, программалар, окуу куралдары, монографиялар жазылып, илимий-теориялык, практикалык конференциялар уюштурулуп келет. Бул багыттагы олуттуу иштерди Кыргызстандагы психологдордун Ассоциациясы, өлкөнүн жогорку окуу жайларындагы психологиялык факультеттер, психология кафедралары, психологиялык борборлор аткарышууда.

Бүгүнкү күндөгү кыргыз коомчулугу ар кандай маселелерди, инсандар, топтор аралык конфликтерди чечүүдө, үй-бүлөгө, калктын социалдык жардамга муктаж катмарларына психологиялык жардам көрсөтүүдө жогорку профессионалдык тажрыйбага жана терең билимге ээ психолог практиктердин жардамына муктаж болуп келет. Мындай адистерге болгон суроо талап өзгөчө өлкөбүздөгү базар экономикасына өтүү шартындагы жумушсуздук, миграция маселелери, жакырчылык, турмуштук оор кырдаалдар, социалдык байланыштардын тез өзгөрүшү менен тыгыз байланыштуу болууда.

Кыргыз калкы психологиялык жактан алганда да оор мезгилдерди өткөрүүдө. Адамдардын жүрүш-турушунан социалдык пессимизм, апатия, стресс, депрессиянын, фрустрациянын белгилери байкалып турат. Акыркы күндөрдө социалдык көйгөйлөрдүн күчөшү, укуктук, психологиялык, педагогикалык, медициналык, экономикалык, жардамга муктаж болгон ата-энесинин көзөмөлүсүз калган социалдык жетим балдардын көбөйүшү, үй-бүлө маселелери өлкөбүздө психологиялык кызматтын кеңири жайылуусун жана жеткиликтүү болуусун талап кылууда.

Ушундай себептер жана кырдаалдар өлкөбүздө практикалык психологиянын өнүгүүсүнө өбөлгө түзүүдө. Республикада психологиялык кызмат көрсөтүүчү жана психологдор эмгектенген мекемелер ачылып, өз ишмердүүлүктөрүн башташууда. Аларга: кризистик борборлор, ишеним телефондору, жетим балдар үчүн баш калкалоо жайлары, балдарды социалдык реабилитациялоо борборлору, аялдарга психологиялык жардам көрсөтүү борборлору, инсандык өнүгүү тренингдерди өткөрүчү менчик клиникалар, психикалык ден соолук борборлору, наркодиспансерлер, балдарды мектепке даярдоо жана өнүктүрүү жайлары, профессионалдык кеңеш (консультация) берүү, миграциялык, качкындарга социалдык жардам көрсөтүү бөлүмдөрү ж.б. кирет.

Ошону менен катар, мамлекеттик мекемелерде (орто мектептерде, лицейлерде, бала бакчаларда, аскердик кызматтарда, рекламалык агенттиктерде, банктарда, бейтапканаларда, укук коргоо мекемелеринде ж.б.) «психолог» штаттары ачылып, ал жердеги кызматкерлерге жалпы элге психологиялык кызмат көрсөтүү иштери башталууда. Мисалы элибизге белгилүү окумуштуу, психологдор А.А. Алдашева, А.Адыкулов, С.Н Волобоева банктарда кардарларды тейлөө боюнча жетекчилердин кеңешчи кызматтарын аткарып келишет.

Сыртынан караганда бул багыттагы иштер алгылыктуу эле жүрүп жаткандай, бирок, маселеге терең көз чаптырсак, дагы эле аягына чейин чечилбеген жагдайларды көрүүгө болот. Өлкөдө психологиянын канааттандыраарлык эмес абалына себеп бодгон дагы бир фактор – квалификациялуу психологдордун жетишсиздиги. Демократиялык коомду жаңыртуу, ана гумандаштыруу, суверендештирүү, укуктук мамлекетти түзүү элдин психологиялык сабаттуулугунан жана маданиятынан көз каранды эмеспи. Ошол себептүү башкаруу системаларында, экономика чөйрөсүндө, билим берүү системасында, экологиялык уюмдарда,

мамлекеттик жана мамлекеттик эмес бардык мекемелерде психологдордун эмгектенүүсү зарылчылыгы туулууда.

Тилекке каршы психологдордун статусу азыркы биздин коомдо төмөн болууда. Кыргыз коомчулугундагы психологиялык, этнопсихологиялык, руханий-нравалык маанидеги маселелер жогорку квалификациялуу психологдордун катышуусу жок эле чечилип келет. Мисалы, техникалык, технологиялык, социалдык-укуктук, чарбачылык жаатындагы иштеп чыгууларга психологиялык экспертиза жүргүзүлбөйт. Кылмыштуулукту, укук бузууларды изилдөөдө, авария, кокустан болгон кырсыктарды анализдөөдө психологдор ишке тартылбайт.

Укук коргоо органдарында, аскердик бөлүмдөрдө, мамлекеттик мекемелерде, маданият, спорт, саламаттыкты сактоо, экономика тармактарында болуп жаткан массалык психологиялык көрүнүштөрдү жөнгө салууда социалдык психологиялык кызмат көрсөтүүлөр абдан начар дөңгөөлө аткарылууда.

Кыргыз психологдорунун профессионалдык топтору морадерчулук, стихиялуу топтордун пайда болуусу, массалык жугуу (заражение), деиндивидуалдашуу сыяктуу көрүнүштөргө илимий талдоо жүргүзө билүүгө жана топтошкон элди натыйжалуу башкарууга өз убагында практикалык сунуштарды берүүгө даяр болуусу керек эле. Ошондуктан ушул маселелерди эске алуу менен топтошкон элдин психологиясын талдоо, изилдөө да бүгүнкү күндүн эң негизи талабы.

Дагы ушул сыяктуу бир мисалды келтирүүгө болот. 2010-жылдагы Кыргызстандын түштүгүндө болуп өткөн окуянын кесепетинен өзгөчө жаш балдар, кыз-келиндер, кары адамдар психологиялык оор жараатка туш болуп, күчтүү шок жана стресс абалдарына кабылышты. Көпчүлүк жаш балдар, кыздар, өспүрүмдөр физикалык жана психологиялык зордук зомбулукка дуушар болушту. Мындай терс көрүнүштөр алардын ар бирине келечекте инсан катары калыптануусуна тескери таасирин тийгизбей койбойт. Стресске кабылган жарандарга өз убагында тийиштүү жардам көрсөтүлбөй калуусунун бирден бир себеби өлкөбүздө практикалык-психологиялык кызмат көрсөтүүнүн чабалдыгы, кризистик борборлордун биримдигинин жоктугу, жеткиликтүү изилдөөлөрдүн жүргүзүлбөгөндүгү болуп саналат.

Кыргызстанда экстремалдык жана чукул абалдардан кийин аялдарды жана балдарды психологиялык жактан реабилитациялоо кызматтарынын абалы төмөнкү дөңгөөлө экенин турмуштук тажрыйба ачык көрсөтүп турат. Практикалык психологдор болуп өткөн окуяларга

туура баа берип, элдин, өзгөчө балдардын психологиялык абалдарын калыбына келтирүүдөгү керектүү болгон ыкчам иш-чараларды уюштурууга даяр эместигин көргөзүштү. Калкты, өзгөчө аялдарды, балдарды реабилитациялоодо чет элдик теорияларды, методологияларды, ыкмаларды үйрөнүп, эске алуу керек экендигин мойнубузга алуубуз керек.

Ал эми билим берүү системасында (өзгөчө шаар жергесинде) психологиялык кызматтын абалы жогорураак деңгээлде деп айтсак болот. Себеби баардык мектепке чейинки мекемелерден тартып жогорку окуу жайларынын окутуу-тарбия берүү иштеринин системасын психологиянын кийлигишүүсүз элестетүүгө болбойт. Мисалы, жаңы окуу китептерин же окутуунун эффективдүү ыкмаларын иштеп чыгууда сөзсүз түрдө психологдун сунушун эске алуу керек. Психологдордун баасы жаңы билим берүү технологияларынын психологиялык эффективдүүлүгүнө жана таасирдүүлүгүнө да берилүүсү зарыл.

Кыргызстандын *мектептеринде психологиялык кызматты* жандандыруу процесстери да жүрүүдө. Баш айланткан ылдамдык менен өзгөрүлгөн доорубузда илимий жана технологиялык жаңылыктар, коомдогу ар тараптуу өнүгүүлөр, элдин жашоо образын болуп көрбөгөндөй хаостук татаал абалга алып келди. Мунун натыйжасында жаш муундарды жашоо-турмушка, келечекке даярдоо, алардын жөндөмдүүлүктөрүн байкап, туура баалап, тийиштүү багыт берүүгө, өтө тездик менен өзгөрүп жана татаалдашып жаткан коомго ылайык, ийкемдүү, базар экономикасынын шарттарына туруштук бере ала турган болуусуна камкордук көрүү зарылдыгы келип чыкты. Окуучунун өзүн-өзү таанып түшүнүүсү, чечим кабыл ала билүүсү, өз билимин өзүнүн жекече өзгөчөлүгүнө жараша өнүктүрүүсү, айланасындагы инсандар менен мамиле кура алуусу, ошону менен бирге жекече «мени» тууралуу көз карашын калыптандыруусу атайын билими бар психологдор тарабынан көзөмөлгө алынышы керек.

Өспүрүмдөр арасындагы ар кандай көйгөйлүү маселелердин көбөйүшүнө байланыштуу мектеп психологуна болгон талап күндөн күнгө өсүүдө. Азыркы мезгилде шаардык мектептердин ар бир үчүнчүсүндө мектеп психологу бар. Бишкек шаары боюнча 94 мектеп болсо, анын ичинен шаардык семинарларга 50–60ка жакын психологдор катышып турушат. Системалуу түрдө бардык семинарлар орус тилинде өткөрүлөт. Кыргыз тилинде иш алып барган психологдор 15–20га жакын. Өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун тамыр жайылышына байланыштуу психолог менен биргеликте ЖӨИнин (жаш өспүрүмдөр

инспектору) аймактык тескөөчүлөрү, социалдык педагог да тынымсыз окуучулар жана ата-энелер менен бирге иш алып барышат. Мектеп психологу мектептин администрациясы, класс жетекчилер, тарбиячылар, жаш өспүрүмдөрдүн инспекторлору, социалдык педагогдор, тарбия завучу менен биргеликте «командалык» мүнөздө иш алып баруу ишке коюлууда.

Мектеп психологунун иши абдан жоопкерчиликтүү жана татаал. Мисалы, психолог ар кандай багытта иш алып баруусу керек: жогорку класстын бүтүрүүчүлөрүн кесипке багыттоо, педагогикалык жамаат менен иштешүү, социалдык опуртал топко кирген балдардын белгилерин диагноздоо, аларга тийиштүү психологиялык жардам көрсөтүү, ата-энелер менен иштешүү ж.б.

Мектеп психологунун көңүл чордонунда ар кырдуу жана татаал маселелер турат. Алардын ичинен эң маанилүүлөрү болуп төмөндөгүлөр эсептелинет: окуучулардын арасындагы кылмыштуулук, мектептеги рэкетчилик, өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-туруму, суицид, социалдык-психологиялык дезадаптация көйгөйлөрү, игромания, балдардын мүнөздөрүнүн оорлошу, мигранттардын балдарынын сабакка жетише албагандыгы, өспүрүмдүк алкоголизм ж.б. Мектеп психологу балдарга жаңы чөйрөгө көнүүдө, чечим кабыл алууда, кесип тандоодо, жашоонун кыйынчылыктарын жеңүүдө чоң жардам берүүсү керек. Андыктан психологиялык кеңештин туура берилүүсү жаш муундардын келечеги үчүн өтө маанилүү.

Кыргыз мектептеринде психологиялык кызматты иш жүзүнө ашырууда төмөндөгүдөй **көйгөйлөр** тоскоолдук кылууда. Аларга кыскача токтоло кетсек: Эң алгач, мектептерде кыргыз тилиндеги психологиялык адабияттар жетишсиз жана апробациядан өткөн психологиялык методикалар (тренинг, тест, анкета, диагностикалык материалдар) жокко эсе. Мисалы, азыркы күнгө чейин психологиялык терминдердин кыргызча маанилери тактала элек. Аргасыздан кыргыз тилдүү психологдор методикаларды орус тилинен кыргыз тилине колдорунан келишинче которуп иштөөгө туура келүүдө. Ал эми сөзмө-сөз которулган методикалар тактыгын жана сапатын жоготоору белгилүү. Ушул себептерден улам кыргыз психологдору үчүн иш алып барууда бир топ маселе жаралууда. Андыктан кыргыз тилинде психология боюнча окуу программаларын, окуу куралдарын, методикалык колдонмолорду, практикумдарды даярдоо кечиктирилгис иштерден болуп саналат. Келечекте даярдалуучу окуу программаларында, окуу куралдарында

улуттук менталитет, дүйнө тааным жана улуттук өзгөчөлүктөр эске алынуусу зарыл.

1999-жылдан баштап «Мектеп» илимий практикалык журналы¹ жарыкка чыгууда. Бул журналда «Психологдун бети» рубрикасына ар кандай психологиялык тематикадагы мектепке байланышкан макалалар кыргыз жана орус тилдеринде жарыяланып турат. Мисалы: Экзамен – бул оорбу?², «Таза коом-таза келечек»³.

Кыргызстандын мектептеринде бүгүнкү күндө мектеп психологунун милдеттерин психология багыты боюнча жогорку билимге ээ болгон адистер эмес, предметтик мугалимдер (мисалы: кыргыз тили, адабияты, химия, биология жана башка предметтик мугалимдер) аткарып жатканы учурлар жок эмес. Көпчүлүк мектептерде психолог өзүнчө кабинет менен да толук камсыз болгон эмес.

Өлкөбүздө мектеп психологдорунун иши, милдети, максаты азырынча бардык жерде так белгиленген эмес. Айрыкча, «психолог» дегенде клиникалык психологдун, психиатрдын, мектеп психологунун ролу жана ишиндеги айырмачылык такталбай, мектеп психологу да клиникалык психолог катары кабыл алынып, «ага кайрылган кишилердин да психологиялык гана эмес, менталдык проблемасы бар чыгар» деген купуя шектенүү окуучулар жана ата-энелер арасында али жашап келет.

Азыркы күндө биздин республикабызда профессионал-психолог, психолог – изилдөөчүлөр өтө эле аз санда. Психологиялык билим берүү кандайдыр бир деңгээлде бүгүнкү күндүн жана коомдун социалдык суроо талаптарына жооп бере албай келет десек болот. Жаш окумуштуулардын өз алдынча илим изилдөөгө кызыгууларынын төмөндүгүн алардын чыгармачылык демилгелерин, идеяларын колдоо иштеринин, тийиштүү шарттардын жоктугу менен да байланыштырсак болот. Жогорку квалификациялуу психологдордун жетишсиздигинин натыйжасында, психологиялык маселелерди чечүүнү атайын профессионалдык даярдыгы жок адамдардын аткарып жаткандыгы өкүндүрүүчү нерсе.

Бизде психология илиминин өсүп-өнүгүүсүнө мамлекет тарабынан колдоо көрсөтүү эч байкалбайт. Психология илими боюнча кандидаттык, докторлук диссертацияларды коргоо Кеңешинин жоктугу ушул

¹ Билим берүү маселелери боюнча илимий практикалык журнал. Кыргыз республикасынын юстиция министрлигинде 1999-жылдын 26-февралында катталган. ISBN 1694-5069.

² Журина М. Экзамен – бул оорбу? «Мектеп». №1 2007. 95-бет.

³ Ошол эле жерде. 82-бет.

маселенин бирден-бир далили. Улуттук психологиянын методологиялык базасын түзүүдө кыргыз элинин менталдык өзгөчөлүктөрү эске алынбаган батыштын психологиясынын методологиялык-теориялык базасына таянуу туура эмес экендигин билебиз. Башка социо-маданий чөйрөгө, башка элге ылайыкталып иштелип чыккан психологиялык инструментарийлер, теориялар, кыргыз элинин жашоо шартына жана мүнөзүнө дал келе бербейт. Биз элибиздин интеллектуалдык суверенитеттүүлүгүнө кам көрүп, заманбап улуттук, психологиялык, илимий мектептерди түзүүнү ойлоноубуз, фундаменталдык жана прикладдык мүнөздөгү кайталангыс, оригиналдуу, өз алдынча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү жандандыруубуз керек.

Эң негизгиси, өзүбүздүн психологиябызды изилдөөдө, жалпы маданиятыбыздын анын ичинен улуттук маданияттын жетишкендигине, руханий байлыктарыбызга, кылымдарды карыткан жашоо тажрыйбабызга, уникалдуу улуттук философиябызга таянуубуз маанилүү.

Кыргызстанда психологдор уюму, окумуштуулар тобу илимдин өнүгүүсүнүн стратегиялык багыттарын белгилеп берүүлөрү керек. Мисалы, радикалдык экономикалык реформалардын адамга тийгизген таасирлери психологиялык аспектиде каралуусу керек. Бүгүнкү күндө ишкерлерди, профессионал-бизнесмендерди даярдоодо да психологияга негизделген ыкмаларга таянуу бир топ натыйжаларды берет. Билим берүү багытында мектеп психологдору үчүн рекетчилик, суицид, кылмыштуулук, алкоголизм, игромания ж.б. көптөгөн актуалдуу маселелер боюнча таасирдүү иштелмелер жетишпейт. Билигнивизм (эки тилде сүйлөө) психологиясы, дин психологиясы, улуттук мүнөз, эмоция жана мотивациянын психологиясы, ийгиликтин психологиясы ж.б. маселелердин изилденүүсү да абдан маанилүү. Мындан сырткары, социалдык топтордун, жамааттардын, уюмдардын ортосундагы мамилелердин, коомдук кыймылдардын, улуттар аралык байланыштардын калыптануу өзгөчөлүктөрү, социалдашуу процесстеринин психикалык механизмдери, толеранттуулук ж.б. коомдук ченемдердин сакталуу маселелери да көңүл чордонунда болууга тийиш. Жогорку окуу жайларда кесипкөй, ар-кыл тармактарда иштөөгө жөндөмдүү, компетенттүү психологдорду даярдоо азыркы замандын талабы. Келечектеги кесип ээлеринин үзгүлтүксүз түрдө билим деңгээлин жогорулатып туруусу, чет мамлекеттик окуу борборлорунан такшалмадан өтүүлөрү, теория менен практиканы айкалыштыра ала жүрүүлөрү да максатка ылайык. Өлкөбүздө психологиянын кесип жана илим катары өнүгүүсүндө мас-

салык маалымат каражаттарынын мааниси зор экендигин да эстен чыгарбоо кажет.

Жалпылап айтканда психологдун жардамына болгон элдин талаптары чоң, ал эми аларды канааттандыра турган практикалык психологдордун сунуштары жетишсиз. Психологиялык кызмат көсөтүүлөрдүн жыйынтыктуу системасы Кыргызстанда азырынча түзүлө элек. Практикалык психологиянын өсүүсү убактылуу, үзгүлтүктүү жана уюшулбагандык мүнөздө болуп келүүдө. Психологиялык оор абалга туш болгон адамдар көз ачыктарга, алкогольдук ичимдиктерге, психологиялык абалды убактылуу жеңилдетүүнүн дагы башка жолдоруна кайрылууларын улантууда. Психологиялык жардам көрсөтүү боюнча аздыр-көптүр түптөлгөн тажрыйбаны анализдеп, жалпылоого, психологияны илим катары да, кесип катары да мындан ары өнүктүрүүгө мезгил жетти.

Бүгүнкү күндө, Кыргызстанда психология илиминин мындан ары өнүгүп өсүүсү үчүн төмөндөгүлөрдү **сунуштайт элек:**

1. Психология илими боюнча симпозиум, конференция, отурум, жолугушууларды уюштуруу аркылуу чет өлкөлүк окумуштуулар менен байланыштарды күчөтүү;

2. Илимий борборлордун, лабораториялардын, университеттик кафедралардын биргелешип иштөөсүн активдештирүү аркылуу комплекстүү, чоң масштабдагы актуалдуу маселелерди изилдөө демилгелерин көтөрүү;

3. Илимий кадрларды даярдоо боюнча диссертациялык кеңештин ишин жандандыруу;

4. Жогорку окуу жайларда квалификациялуу, компетенттүү психологдорду даярдоонун сапатын көтөрүү ошондой эле кадрлардын квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо борборлорун ачуу;

5. Кыргыз коомчулугунун талаптарына жооп берүү максатында психологияны «кыргызча сүйлөтүүгө» болгон тынымсыз аракеттерди көрүү;

6. Психология илими боюнча республикалык денгээлдеги илимий-практикалык журналдарды чыгаруу, массалык маалымат каражаттары аркылуу психологиялык кызмат көрсөтүүлөр тууралуу маалыматтарды жайылтуу.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ПСИХОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ ТЕРЕҢ МАКАЛ-ЫЛАКАПТАРЫ

Темир кессең кыска кес,
Жыгач кессең узун кес.

Темирди дат жейт, жүрөктү дарт жейт.

Темирди кызуусунда сок.
Темирди кызыганда сок.

Тиешелүү сөз келсе айта албаган – дөдөйлүк.

Тизе бүгүп жашынгыча тик туруп өлгөн жакшы.

Тил – жүрөктүн ачкычы.

Тил – менин тууганым, тил – менин душманым.

«Жабагы жалдуу экен» деп сатып алба,
Жаманды малдуу экен деп жакын кылба.

Жаагың сынса сынсын, шагың сынбасын.

Жаак жаңылаар, туяк мүдүрүлөөр.

Жаан баарыга саат, өлгөн өзүнө саат.

Жабыгып жүрсө жигитти «жакырсын» деп кордобо,
Ташыркаган бууданды «баса албайт» деп болжобо.

Жазылбаса сыя жукпайт, жабыркаса кулак укпайт.

Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт.

Тийип турган күндөн, күлүп сүйлөгөн кишиден түнүл.

Жакшы-жаман тизгиндеш.

Жакшы – сөздү таап сүйлөйт, жаман – каап сүйлөйт.

Жакшы – сыйлайт дили менен, жаман кыйнайт тили менен.

Жакшы адам – жайлоодогу гүлдөй, тийип турган күндөй.

Жакшы аял – дөөлөт, жаман аял – мээнет.

Жакшы аял – ырыс, жаман аял – уруш.

Жакшы болсоң – жатык бол, улук болсоң – кичик бол.

Жакшы кеп – жандын азыгы, жаман кеп – жандын казыгы.

Жакшы сөз – жан эритет, жаман сөз – жан кейитет.

Баатыр болсоң – шер бол, коркок болсоң – жер бол.

Багы ачыктын маңдайы жарык.

Бай – балпаң, жок – жалтаң.

Бай – барман менен, жок – дарман менен.

Байдын ашын байкуш аяйт.

Байлык өтөт, кедейлик кетет.

Байлык – мурас эмес, жоктук – уят эмес.

Баккан ээси жарашса кара күчүк сак болот.

Аталуу бала – арсыз жетим, энелүү жетим – эрке жетим.

Атам-энем бар болсун, оозу мурду жок болсун.

Атанын баласы болбосоң да, адамдын баласы бол.

Ач кайгысын ток билбейт, жок кадырын бар билбейт.

Ачуу – душман, акыл – дос.

Ачуу сөз – жыландын зары, таттуу сөз – жүрөккө дары.

Ачуулуу башта акыл жок.

Ачуунун даамын татпаган, таттуунун даамын билалбайт.

Аш бышкан казанда таш бышпайт.

Айың кеп – айылды иритет.

Акчасы болсо, акмак да төрө.

Акы төлөбөсөң, молдо үйүнө да кирбейт.

Акыл оошот, ырыс жугушат.

Акылдуунун сөзү кыска, айта салса – нуска.

Акылмандын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт.

Ала жылкы жоголбойт, арамзаада оңолбойт.

Айтыла элек сөз – сенин кулуң,
Айтылып кетсе – сен анын кулусуң.

Нускалуу карыя болбой, ыймандуу жаш болбойт.

Алдыңкы туяктын изин, арткы туяк басат.

Шеги бар шекшийт.

Улук болсоң – кичик бол.

Уугум, сага айтам – уулум сен ук.

Уят – өлүмдөн катуу.

Үйүнө келгенче – үйдөй таарынычыңды айтпа.

Үшүгөндү шишиген жетелейт.

Казаны башканын кайгысы башка.

Кайгырганга кайрылган жакшы.

Китеп – билим булагы.

Коркок көлөкөсүнөн да коркот.

Адам ашка тойсо да, жашка тойбойт.

ЖАНЫЛМАЧТАР

Маш буурчак тапталтуу,

Таш буурчак капкатуу.

Айтмак белем мен калпты,

Анда өзүң байкаштыр.

Токол музoo сүзөнөөк,

Моюнчасын үзөнөөк,

Сүзөнөөк, үзөнөөк,

Байлап салдык үчөөлөп.

Көзү бүтүк, үч күчүк үшүп,

Үч күчүк үшүп, үнү бүтүп.

* * *

Бар эле бир ала нар,
Анан да бир кара нар,
Ала нарга ак каңкы.

* * *

Топоздор топ-топ турушабы?
Топоздор токтоп турушабы?
Топоздор оттоп турушабы?
Топоздор, топозго окшоп турушабы?

* * *

Кара балапан,
Карап алакан,
Карды кампайсын.
Кана балапан?
Балапанга алакан,
Алаканга балапан.
Толсун алакан,
Тойсун балапан.

* * *

Карымшак менен Карамат
Карагат терди.
Карымшак жарым шак
Карагат терди.
Калган карагатты
Карамат терди.

* * *

Шайыр шактан өрүк терди,
Көк кызылын бөлүп терди.
Шайыргул шактан өрүк терди,
Эзилгенин бөлүп терди.

* * *

Ээрди токуп алдым,
Аралды аралап барып
Отун алдым.

Кылтакка алсам кыргызды,
Кыйып алсам шырмыйды,
Кыргыз көзү кылыгый экен,
Кыйган шырмый чылгый экен.

Көйкөлгөн көк чөп жакшы,
Көктөм көк чачты.
Көктөмдө Көчөк чөп чапты,
Көчөк чөптү көп чапты,
Көчөк көк чөптү көк чапты.

Алар ак кууларбы?
Ашкан сак кууларбы?
Аңчыны алар азгырабы?
Аңчыны алдап жазгырабы?
Аңчыга алар аттырабы?

Ашыр менен ашуу ашырышалы,
Ашым менен ашык-машык ашташтырышалы.

Иште иш иштеш керекпи?
Иште тик тиктеш керекпи?

Ала көлдө бала бар,
Ала көлдөгү ал балага
Бала ала бар.

Чымырбай чылым – деди,
Чынарбай чыгым – деди,
Чыпкабай чымын – деди.

* * *

Мала малалаштык,
Алар менен ала малалаштык,
Булар менен, чала малалаштык.

* * *

Калыяга Салыя асылды:
– Катырбай айтчы башымды,
Чалыяр Даныярды чакырдыбы?
Даныяр Чалыярды чакырдыбы?

ТАБЫШМАКТАР

Үйдүн чырагы,
Эшиктин кулагы.
(Бала, күчүк)

Кош кайкыда турагы бар,
Кош каухардан чырагы бар.
Керемети ааламга тиет,
Аалам ага башын иет.
(Баи)

Алдын-кийин эки атым чуркайт.
(Бут)

Каркыра жолу кайык,
Турна жолу туюк.
Эки күлүк бар,
Биринен бири озот.
(Бут)

Кичинекей медегим,
Жер түбүнө жетерим.
(Көз)

Кулагы бар, башы жок,
Курсагы бар, чачы жок.

(Казан)

Ачып ийсем ааламдын баарын койбойт,
Жыйып ийсем жарты жаңгактын көзү тойбойт.

(Көз)

Кыпын түшсө ооруган
Эки нерсе кичине,
Бирок, тоо, көл, токойлор,
Батып кетет ичине.
Бул эмне, билип ал:
Пайдасы зор кишиге.

(Көз)

Отуз эки бүркүт, бир ак куу көлдө жаткан,
Ал ак куу ар нерсенин даамын таткан.

(Тиш, тил)

Аралаштырып айтканын уксаң – абдан таттуу,
Бирден талдап түшүнсөң – уудан ачуу.

(Ушакчы)

Сансыз жибек самсаалайт.

(Чач)

Мен кыйкырсам чокудан,
Ал заңгырайт коктудан,
Өзү түгүл изи жок,
Бул эмне деп чочусам.

(Жаңырык)

Беш бир тууган бар эле,
Баары бирдей жаш эле.
Ичинде бирөө баш эле,
Баарынан бою пас эле.

(Баш бармак)

Эртең менен төрт буттап басат,
Түштө эки буттап басат,
Кечинде үч буттап басат.

(Балалык, жаштык, карылык)

Каза берсе түбү жок,
Кайда жүрсө жүгү жок.

(Ой)

Бир нерсе бар эң күлүк
Адам менен бир жүрүп.

(Ой, санаа)

Бассам басат,
Жатсам жатат,
Чапсам чабылбайт,
Көмсөм көмүлбөйт.
Караңгыда көрүнбөйт.

(Көлөкө)

Болдум мен бир заманда хандан тентек,
Чапчу элем көрүнгөнгө катуу келтек,
А андан кийин куралат,
Жети түрдүү түс алат.
Мунун атын ким табат?

(Асан-Үсөн)

Киймин тиккен ийнеден,
Коркуп жырткыч тийбеген.

(Кирпи)

Көргүлөчү куйругун,
Куйругунан мурду узун,
Атын тап, андан сон,
Тапкылачы тумшугун.

(Пил)

Кырда кылыч жаркылдайт.

(Ай)

Качса түлкү алдыга,
Калтырат экен артына,
Кайдан билет түлкү анын
Керектигин аңчыга.

(Из)

Жыл мезгилин ылгабас,
Кыштыр-жайдыр кургабас.

(Арча)

Тору тайды жетелеп,
Тоого чыгам энтелеп,
Тоодон ыргып мен минем,
Типтик ылдый желдирем.

(Чана)

Союп жатам, жаны жок,
Эти кызыл, каны жок.

(Дарбыз)

Токсон катар тону бар,
Тоголок келген бою бар.

(Капуста)

Жем жебейт, суу ичпейт,
Чарчоону түк билбейт,
Колу жок уруп турат,
Буту жок жүрүп турат.

(Саат)

Олоңдоп долу келген,
От кармайт колу менен.

(Кычкач)

Илинип турат алмурут,
Жешке болбойт аны уруп,
Күндүз кечке уктап жатып,
Кеч киргенде көзүн ачат.
Бирдей карап бардыгына,
Үйгө тегиз мээрим чачат.

(Лампочка)

Кылдай ичке жолу бар,
Түгөнбөгөн оту бар,
Табы күчтүү өзгөчө,
Түгөнбөгөн отун ал.

(Электр тогу)

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Адыкулов А.А. Бессознательное в развитии личности. – Б., 2011. – 118 с.
2. Адыкулов А.А. Психологические детерминанты в формировании личности лидера. – Б.: 2012. – 108 с.
3. Акматалиев, А. А. Чингиз Айтматов: Человек и Вселенная: монография / НАН Кырг. Респуб. – Б. : Илим, 2013. – С. 576.
4. Акматалиев. А. Кыргыз адабиятынын тарыхы.:Б., 2004.
5. Акмолдоева Ш. Б. Духовный мир древних кыргызов и древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас») Б.: Илим,1998. – 268 с.
6. Акмолдоева Ш.Б. Некоторые проблемы культурологического исследования эпоса «Манас» //Труды Института целевой подготовки специалистов. – Б., Илим,2001. – Вып.1.С. 146.
7. Акындар сериясы, Залкар акын Женижок – «Шам» басмасы, 1999. 5-136.
8. Алдашева А.А., Медведев В.И., Сарбанов У.К. Психологические механизмы банковского менеджмента. Perse. М. 2002 г.
9. Амердинова М.М. Самосознание личности: формирование и развитие: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д.филос.н.: Спец. 09.00.11 / Межвед. дис. совет. – Б.: 2003. – 40 с.
10. Анаркулов Х.Ф. Кыргыз эл оюндары. Ф., Кыргызстан, 1991.197 бет.
11. Арстанбек. Б., 1997. 9-б.
12. Асан Кайгы, Токтогул, Кет Бука. НАН КР. Түз А.Акматалиев., – Б.: 2003. С.45.
13. Бадыма Б. А. Психология цвета. Теория и практика. М.: 2005. С. 6.
14. Бакиева Г.А. «Манас» и сознание кыргызской культуры // Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира. Б., Кыргызстан, 1995. С. 172.
15. Барпы Алыкулов. Бала чак: Ырлар. – Ф.: Мектеп, 1978. – 16 б.
16. Барпы. Чыгармаларынын бир томдук жыйнагы. – Ф., 1970. – С. 66.
17. Билим берүү маселелери боюнча илимий практикалык журнал. Кыргыз республикасынын юстиция министрлигинде 1999 жылдын 26 февралында катталган. ISBN 1694-5069.
18. Борончиев Ы. «Ырчынын өмүрү» Ф.: 1969, 76-бет.
19. Брудный А. А. О проблеме коммуникации // Методологические проблемы социальной психологии. М.: 1975. С. 165–182.
20. Брудный А.А., Шукуров Э. Мир общения. Ф.: 1977. -70 с.
21. Вопросы педагогики и психологии общения / Под ред. В. М. Соковнина. Ф.: 1975. 101 с.
22. Женижок. Залкар акындар сериясы. «Шам» басмасы, Б.:1999. 5-13 б.
23. Жолдошов М.К. Инженердик психологиянын негиздери. КТУ.Б.: 2008. – 88б.
24. Жоокаев Ж. Психологиялык тест. – Б.: 2001. – 103 б.
25. Жумалиева Ж. М. Жаш курак психологиясы. Окуу куралы. Б.: 2001.56-б.
26. Жумалиева Ж., Кожогелдиева К.М. Курактык өнүгүү психологиясы. Б.: 2008. 231 б.
27. Журина М. Экзамен-бул оорбу? «Мектеп». №1 2007. 95-бет.
28. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. (Т. Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосу). – Ф.: Кыргызстан, 1988, 527 б.
29. Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Б.: 1996.- С.7.
30. Иванушки, не помнящие своего родства. //Исмаилов А.И. Философия духа кыргызского народа. Монография. Исследование переходного периода. –Б.: АО «Учкун», 2002.- С.81

31. Измайлов А.Э. Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Педагогика, 1991. – С. 76.
32. Иманалиев М. Кыргыз санжырасы.- Б.: Шам, 1995. 216 б.
33. Исаева К., Коңурбаев Т.А. Адам психология. Б.: 2002.
34. Камчыбек у. М. Становление правосознания современной молодежи. – М.: 2004 г.
35. Карасаев К. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ф.: Мектеп, -1984, 417-б.
36. Коңурбаев Т.А. Психология илимине киришүү. – Б.: 2006. 3-4 б.
37. Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса). – Б.: 2013. – 320 с.
38. Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү. – Толукталып, ондолуп экинчи басылышы / жыйнаган М. Ибрагимов., жооптуу ред. К. Конокбаев. – Б.,: ST.art Ltd, 2008. – 640 б.
39. Кыргыз педагогикасы. Энциклопедиялык окуу куралы. Б.: 2004. – 173 б.
40. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ф.: 1971.
41. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. 1-бөлүм. – Ф.: «Илим» басмасы. 1973. 177-б.
42. Манас: кыргыз элинин баатырдык эпосу. 3-китеп. С. Орозбак уулунун варианты боюнча. Б.: Кыргызстан, 1995.. 17 б.
43. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 1-китеп. С. Орозбак уулунун варианты боюнча. Б.:Кыргызстан, 1995. 568 б.
44. Маңкурт жөнүндө легенда. Ч. Айтматовдун «Кылым каарытар бир күн» романы.
45. Мектеп окуучуларына этнографиялык билим берүүнү уюштуруу зарыл. Кутбилим. Коомдук-саясий гезит. №04, 01.02.08-ж.
46. Минбаев К. Жалпы психология. Кыскача курсу. Ош.:1994.
47. Молдо Кылыч. Зар заман. / Китепте: Казалдар. Ф. :1991. –137 б.
- Молдо Нияз Эрназар уулу. Санат дигараст - Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 1 том.
48. Мурзаев М.С. Инсандын өзгөчөлүктөрүн аныктоо методикалары. Ош.: 2000.
49. Нарынбаева Н.О. Миф. Оозеки кара сөздүн көөнөрбөс уңгулары. - Б.: 2011.-239 б.
50. Наследие кыргызов в контексте культурного разнообразия, или Горный оазис на Великом шелковом пути. Э.Ж. Жоробекова, А.И. Токтосунова, Г.И. Токтосунова. – Б.: 2008. – 343 с.
51. Орозалиев Э.С., Мусаева Н.К. Философия социальной работы: учеб.пос.- Б.: УДПКР, 2013. 314 с.
52. Орозова Г. Баш сөз // Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясынын 20-тому. А. Акматалиевдин редакциялоосунда. – Б.: 1998,18-6.
53. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб.: Питер, 2011. 56 б.
54. Психология. К. Миңбаев, А. Закиров. Ош МУ. – Б.: 2010. – 255 б.
55. Рукописный фонд. Инв. № 92 (294) – С. 16.
56. Сааданбеков Ж. Философия Чингиза Айтматова. – Б.: 2013. – 256 с.
57. Салиев А. Разум и время. Избранные произведения. – Ф., Кыргызстан, 1986.
58. Салиев А. Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес. (Умственная жизнь и мышление в образах). Ф.: 1981. -256 с.
59. Салиев А. Мышление как система. Ф.: 1974. 246 с.
60. Салиев А. Человеческая психология и искусство. Ф.: 1980. 308 с.
61. Саякбай Каралаев, Кол жазмалар фондусу, 539 инв., 217-б.
62. Соложенкин В.В. Психологические основы врачебной деятельности. – М.: Планета детей, 1997. – 264 с.
63. Солтоке «Кыргыз эл ойчулдары» 1-т. 56-бет.
64. Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан кыргыздардын каада салттары Б.: 2000. 4-бет.

